АРХЕОЛОГИЯ

год. XLV

2004

кн. 3-4

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или a, b, c и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието и в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956 а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956 б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известния на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на магнитен носител, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi - за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип - Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на магнитен носител (MFD-3.5") или копакт диск (CD) във формат Rich Text Format (MS Word с разширение RTF), и шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt.; Page Margins - 3,5; Space line 1,5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерено (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLV

2004

кн. 3-4

Археология
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

ISSN 0324-1203

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров, Иван Панайотов, Анелия Божкова, Евгения Генчева,
Методи Даскалов, Валери Григоров, Константин Дочев

Литературен редактор: Мирена Славова
Дежурен редактор: Евгения Генчева

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (vice-editor-in-chief),
Krum Băčvarov, Ivan Panaiotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Mirena Slavova
Critic reader: Evgenia Gencheva

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@aclubcable.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna St., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas@aclubcable.com

На корицата:
Крън, Казанлъшко. Надгробна могила Светицата. Златен пръстен-печат
с изображение на атлет, V в. пр. Хр.
Снимка: Иво Хаджимишев
On the cover:
Kran, Kazanlak region. Svetitsata burial mound. Golden signet-ring representing an athlete,
5th century BC
Photo: Ivo Hadjimishev

©Археологически институт с музей, 2004

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Николай Шаранков, Веселка Кацарова. Нови данни за водоснабдяването на пауталийските терми ... 7
Марио Иванов. Надгробните ари в провинция Тракия от II - III в. ... 17
Сергей Торбатов. Ματίονολις - един *happax* в късноантичната топонимия ... 22
Павел Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I) ... 27

СЪОБЩЕНИЯ

Васил Николов. Сондажни проучвания на Юрганджийската селищна могила до Коньово, Новозагорско ... 37
Крум Бъчваров. Кьснохалколитен гроб от Помощица, Поповско ... 47
Анелия Божкова. Находка на гръцка керамика от класическата епоха в Пловдивско ... 52
Валери Григоров. Средновековна диадема-прочелник от Националния археологически музей - София ... 61
Константин Тотев, Надежда Ботева. Стеатитова икона със сцена Разпятие Христово от Исторически музей - Севлиево ... 63
Дочка Владимирова-Аладжова. За произхода на късносредновековна бронзова матрица от Шуменската крепост ... 69
Валентин Плетньов. Китайски порцелан от Варна (края на XVII-XVIII в.) ... 73

ДИСКУСИИ

Методи Манов. Къде е Хераклея Синтика? Още веднъж за един епиграфски паметник от Югозападна България ... 78
Георги Атанасов. Св. Георги Победоносец - спорни иконографии и датировки ... 82

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Крум Бъчваров. Ernestine S. Elster, Colin Renfrew (eds.). Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970, 2. The Final Report (Monumenta Archaeologica, 20). Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, 2003. 519 c., 235 рис., 184 сн., 4 карти, 104 табл. ... 89
Станислав Станилов. Mechthild Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnalen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 1. Die Schnalen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts. Mainz, 2002. ... 93
Ирина Щерева. Виолета Нешева. Богоспасният Царевград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000. ... 94
Светла Петрова. M.ª Angeles Gutierres Behemerid. La decoracion arquitectonica en la colonia Clunia Sulpicia (Studia Arqueologica, 92) Universidad de Valladolid. Valladolid, 2003. ... 96

ПРЕГЛЕД

Георги Първанов. Актуални проблеми на опазването и социализирането на културното наследство ... 99
Васил Николов. Постижения на академичната археология. Светлини и сенки върху археологическото наследство ... 102
Павел Георгиев. 30 г. Филиал на Археологически институт с музей при БАН - Шумен ... 105
Йордан Алексиев. 30 г. Филиал на Археологически институт с музей при БАН - В. Търново ... 109
Павел Георгиев, Янко Димитров. Проучвания на дървените укрепления в Плиска през 2004 г. ... 112

Станислав Станилов, Мариела Инкова, Валери Григоров. Проучване на тайните ходници във Вътрешния град на Плиска през 2004 г. 114

Рашо Рашев, Янко Димитров, Станислав Иванов. Разкопките в Дворцовия център на Плиска през 2004 г. 115

Крум Бъчваров. Посещение на учени от Археологически институт с музей в САЩ 117

Мария Гюрова. Първи българо-гръцки научен симпозиум „Родопите - древната и непозната планина" 117

Крум Бъчваров. Международен симпозиум „Праисторическа Струма", Кюстендил - Благоевград, 27.09 - 01.10.2004 г. 120

Стефан Александров. Георги Китов на 60 години 122

Росица Лельова. 100 години от откриването на първата експозиция в Националния археологически музей 123

Слово на проф. Васил Николов, директор на Археологическия институт с музей на Българската академия на науките по случай 100 години от откриването на първата експозиция в Музея 125

Слово на акад. Иван Юхновски, Председател на Българската академия на науките, по случай 100 годишнината от откриването на първата експозиция в АИМ-БАН ... 127

Слово на президента Георги Първанов по повод 100 години от официалното откриване на първата експозиция на Археологическия музей 127

Таня Христова, Валери Григоров. 44-та Национална археологическа конференция, Видин 30.05 - 03.06.2005 г. 128

Слово на министъра на културата и туризма Нина Чилова при откриването на 44-та Национална археологическа конференция, Видин, 30.05 - 03.06.2005 г. 132

Мирена Славова Защитени дисертации 133

Сергей Торбатов. Списък на публикациите за 2004 г. на АИМ-БАН и Катедрата по археология на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" 141

Публикувани през 2004 г. научни книги по археология на българските земи 148

CONTENTS

STUDIES

Nikolay Sharankov, Vesselka Katsarova. New Data on the Water Supply of the Pautalia Thermae ... 7

Mario Ivanov. The Funeral Altars in the Province of Thrace in the 2nd - 3rd Centuries 17

Sergey Torbatov. Ματίονολις - a *Happax* in the Early Byzantine Toponymy 22

Pavel Georgiev. Archaeological Realia in Tarnovo Inscription of Khan Omurtag (Part I) 27

REPORTS

Vassil Nikolov. Trench Excavations at Tell Yurgandziiska near the Village of Konyovo, Nova Zagora Region 37

Krum Bǎčvarov. A Late Chalcolithic Burial from Pomo.tica, near Popovo 47

Anelia Bozkova. A Find of Greek Pottery from Plovdiv Region Dated to the Classic Period 52

Valeri Grigorov. Mediaeval Diadem-*Prochelnik* from the Collection of the National Archaeological Museum - Sofia 61

Konstantin Totev, Nadezhda Boteva. Steatite Icon from the Museum of History in Sevlievo Portraying the Crucifixion of Jesus Christ 63

Dochka Vladimirova-Aladzhova. About the Origin of a Late Mediaeval Bronze Die Found in the Shumen Fortress 69

Valentin Pletniov. Chinese Porcelain from Varna (end of the 17th - 18th century) 73

DISCUSSIONS

Metodi Manov. Where Had Heracleia Sintica Been Situated? Once Again on an Epigraphic Monument from South-west Bulgaria 78

Georgi Atanasov. St. George the Victor - Debatable Iconography and Dates 82

REVIEWS

Krum Bǎčvarov. Ernestine S. Elster, Colin Renfrew (eds.). Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970, 2: The Final Report (Monumenta Archaeologica, 20). Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, 2003. 519 p., 235 fig., 184 photos., 4 maps, 104 plates 89

Stanislav Stanilov. Mechthild Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnalen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 1. Die Schnalen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts. Mainz, 2002. 93

Irina Shtereva. Violeta Nesheva. Богоспасният Царевград Tarnov. The Palace Square of Tzarevets and the Church St Paraskeva (Petka) of Tarnovo. Sofia, 2000. 94

Svetla Petrova. M.ª Angeles Gutierres Behemerid. La decoracion arquitectonica en la colonia Clunia Sulpicia (Studia Arqueologica, 92) Universidad de Valladolid. Valladolid, 2003. 96

NEWS

Georgi Parvanov. Current problems of Protection and Socializing of the Cultural Heritage 99

Vassil Nikolov. Achievments of the Academic Archaeology. Light and Shadows on the Archaeological Heritage 102

Pavel Georgiev. 30th Anniversary of Shumen Branch of the Institute of Archaeology with Museum - BAS 105

Yordan Alexiev. 30th Anniversary of Veliko Tarnovo Branch of the Institute of Archaeology with Museum - BAS 109

Pavel Georgiev, Yanko Dimitrov. Excavations at the Wooden Fortification Facilities in Pliska in 2004. 112

Stanislav Stanilov, Mariela Inkova, Valeri Grigorov. Excavations of the Secret Passageways in the Inner Town of Pliska in 2004. 114
Rasho Rashev, Yanko Dimitrov, Stanislav Ivanov. The Excavations at the Royal Center of Pliska in 2004. 115
Krum Băčvarov. A visit of Institute of Archaeology with Museum scholars in the USA 117
Maria Gurova. First Bulgarian-Greek Symposium „The Rhodope Mountains - the Ancient and Unknown Mountain“ 117
Krum Băčvarov. „Prehistoric Struma“ International Symposium, Kyustendil - Blagoevgrad, 27.09 - 01.10.2004. 120
Stefan Alexandrov. Georgi Kitov's 60 th Anniversary 122
Rositsa Leljova. 100 years from the opening of the first exposition at the National Museum of Archaeology 123
Speech of Prof. Vasil Nikolov, Director of the Institute of Archaeology with Museum of the Bulgarian Academy of Sciences, on occasion of the 100th anniversary of the opening of the first exposition at the museum 125
Speech of the Chairman of the Bulgarian Academy of Sciences Academician Ivan Juhnovski on occasion of the 100th anniversary of the opening of the first exposition at the IAM-BAS 127
Speech of the President of the Republic of Bulgaria Georgi Parvanov on occasion of the 100th anniversary of the official opening of the first exposition at the Museum of Archaeology 127
Tanya Hristova, Valeri Grigorov. 44th National Archaeological Conference, Vidin, 30.05 - 03.06.2005. 128
Speech of the Minister of Culture and Tourism Nina Chilova at the opening of the 44th National Archaeological Conference, Vidin, 30.05 - 03.06.2005. 132
Mirena Slavova. Dissertations 133
Sergey Torbatov. Bibliography for 2004 of the Institute of Archaeology with Museum - BAS and the Departments of Archaeology at St. St. Cyril and Methodius University, Veliko Tarnovo 141
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2004 148

Нови данни за водоснабдяването на пауталийските терми

Николай Шаранков, Веселка Кацарова

Римският град Пауталия е основан в подножието на хълма Хисарлъка[1] (в днешната Кюстендилска котловина) в началото на II в. Лековитите термални извори са определящ фактор при избора на място на нов градски център в западните предели на римската провинция Тракия (Иванов 1906, 8; Иванов 1919-1920, 68-69; Danoff 1962, 800-824; Русева-Слокоска 1989, 13-14).

Хидротермалната зона по разлома е с дължина около 1 км в посока югоизток-северозапад и ширина 250 - 400 м и включва както горещи, така и студени извори (Азманов 1940, 113). Значението на това рядко природно богатство за развитието и просперитета на Пауталия през II-III в. се доказва от многобройни и разнообразни находки, свързани с функционирането на голям култов комплекс при изворите (Иванов 1919-1920, 68-77; Иванов 1960, 205-214), както и от разкритите при археологически разкопки бански сгради, разположени в укрепената площ на римския град (Русева-Слокоска 1964, 33-44; Кузманов 1972, 11-16). Значението на минералните извори в античността проличава най-ясно в обобщението на Плиний Стари (NH, XXXI, 4-5): *На различни места в много земи благосклонно извират води, на едно място студени, другаде горещи, а някъде... и от двата вида на незначително разстояние; другаде топли и хладки, принасящи полза срещу болести ... С различните си имена те увеличават броя на боговете и стават причина за основаване на градове ... Едни притежават силата на сярата, други - на стипцата, трети - на солта, четвърти - на содата, пети - на битума, а някои дори са смес от солени и кисели води. Някои води са полезни чрез парата си и имат такава мощ, че отоплят бани и предизвикват завирането на студената вода във ваните. В изворите в залива на Бая, наречени Позидиеви по името на един освободенец на Клавдий, може дори да се сготви храна...*

Сградата на големите пауталийски терми, открита при благоустройствени мероприятия през 30-те години на XX в., е най-значимата обществена постройка от античния град. Принос в изследването ѝ има Л. Слокоска, която от началото на 60-те години на XX в. предприема археологически разкопки на голяма площ (Русева-Слокоска 1964, 33). При следващите кампании са разкрити още зидове и части от помещения, принадлежащи към комплекса на термите (Слокоска, Стайкова 1986, 69; Спасов, Вандова 2001, 133). Въпреки че не е проучена изцяло, е изяснено, че сградата има внушителни размери и заема площ над 3000 кв. м. в югоизточната четвърт на укрепената част на Пауталия.

Първоначално предложената датировка за изграждането на пауталийските терми е в къснорнмската епоха - III - първата половина на IV в. (Русева-Слокоска 1964, 44). В по-късни публикации Л. Слокоска ги датира във II - III в. (Слокоска 1973, 52-53; Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978, 21; Ruseva-Slokoska 1987, 85), а в публикувана наскоро обзорна статия за римския и късноантичен град Пауталия е предложена датировката - началото на II в. (Слокоска и др. 2002, 25). Археологическите данни за строителната история на сградата сочат, че тя функционира до края на IV в., като до това време търпи известни ремонти (Слокоска, Стайкова 1986, 69; Спасов, Вандова 2001, 133). Колебанията при определяне долната хронологическа граница, т.е. времето на изграждане на термите, са предизвикани главно от липсата на достатъчно убедителни археологически находки, които да се свържат с началото на функционирането им.

Провеждането на нови разкопки, които да доведат до разкриване на цялостния план на сградата, е силно затруднено, тъй като върху част от нея са изградени късносредновековната Пиркова кула и джамията Ахмед бей, обявени за архитектурни паметници на културата. Друга част от римските терми се намира под съвременни частни къщи и улици на днешния град Кюстендил. Ето защо резултатите от спа-

---

[1] *Представянето и интерпретацията на резултатите от археологическото проучване са дело на В. Кацарова, а епиграфският паметник е обнародван и коментиран от Н. Шаранков.*

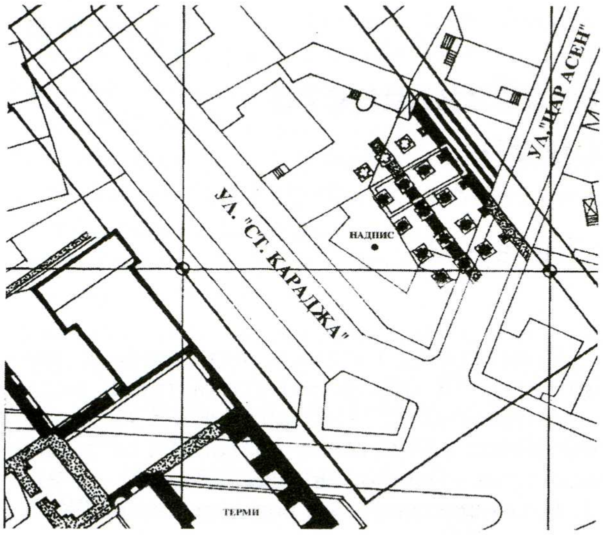

Обр. 1. Пауталия, римски терми. Цистерна и местонамиране на плоча с надпис (по Мешеков 1996)
Fig. 1. Pautalia. The Roman thermae. A cistern and a stela with an inscription (after Meshekov 1996)

сителните археологически разкопки на един новопроучен обект на ул. Ст. Караджа, 1 (Кацарова 2003, 95-96), разположен на около 20 м източно от разкритата и експонирана част от термите, са от изключително важност при изясняване на проблема за хронологията им.

При проведеното спасително археологическо проучване през 2002 г. се разкри част от голяма обществена сграда от римската епоха, документирана за първи път през 1992 г. при спасителни археологически разкопки в съседния парцел от изток - на ул. Цар Асен, 18 (Мешеков 1996, 57-58). Общата изследвана площ от двата обекта е около 250 кв. м, но при все това планът на сградата не е изяснен напълно, тъй като размерите ѝ значително я надхвърлят. Открити са основите на монументална постройка, която вероятно заема цялата строителна инсула източно от термите и западно от трасето на *cardo № 3* (Русева-Слокоска 1989, 119; Мешеков 1996, 57). Сградата е ориентирана по надлъжната си ос в посока северозапад - югоизток, с отклонение 45° от север - юг, характерно както за постройката на термите, така и за уличната планировка в тази част на античния град (обр. 1). Максималната установена дължина на зидовете е 18,50 м, а общо проучената ширина на постройката надхвърля 20 м. Сградата няколко пъти е ремонтирана и преустройвана през относително дългия си период на съществуване. Оригиналните зидове са четири на брой, успоредни, изключително масивни - с дебелина 1,50 - 1,60 м. Изградени са в *opus mixtum* с пояси от по четири реда тухли и спойка от розов хоросан. Запазени са в суперструкция до 1,40 м и имат следи от измазване (обр. 2). Външният източен зид има цокъл от големи каменни блокове (Мешеков 1996, 57). Зидовете са оформяли успоредни засводени галерии с ширина 3,00 м. Началото на засводяването личи единствено при най-високо запазения западен зид. Стените на горния етаж отвътре са облицовани с мраморни плочи с различни цветове (бял, розов, зелен, сив и др.) и профилирани корнизи. Сградата безусловно има обществен характер.

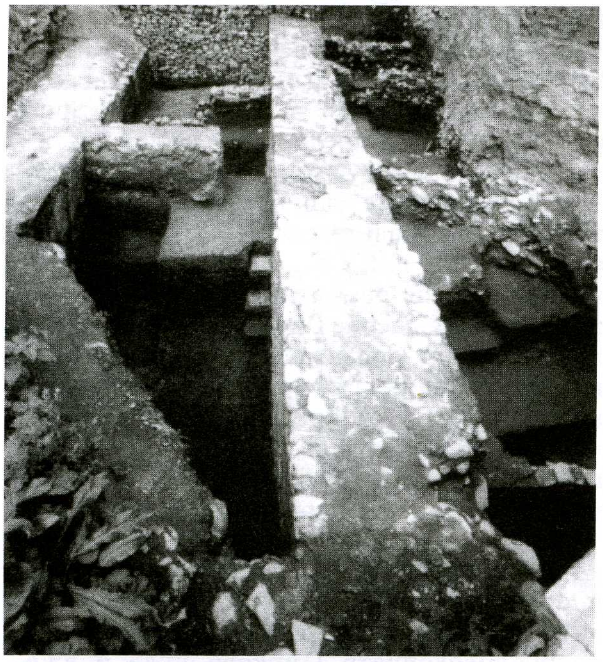

Обр. 2. Пауталия. Обект „Стефан Караджа", 1. Архитектурни останки. Общ изглед. (Сн. Л. Желязков)
Fig. 2. Pautalia. Excavations at St. Karadzha location, 1. General view of the unearthed architectural remains (Photo: L. Zhelyazkov)

Най-ранната находка от двата проучени участъка е бронзова монета на император Траян (97 - 117)[2]. Към началния период на сградата се отнасят и находките от колониални бронзови монети на Пауталия и Сердика от втората половина на II - началото на III в.[3], една бронзова билатерална фибула и др. Въз основа на стратиграфските наблюдения и археологическите находки изграждането на сградата може да се датира към средата на II в.

Подобна по план голяма обществена сграда от края на III-IV в. е изследвана частично в централната част на Филипопол (Пловдив), но предназначението ѝ не е определено въпреки сравнително по-добре запазените останки, и наличието на втори етаж (Кесякова 1999, 58-60). Големите размери на сградата от Пауталия, масивните основи на зидовете на успоредните засводени галерии в подземния етаж през първия строителен период, и преди всичко нейната близост до римските терми, дават основание да смятам, че това вероятно е цистерна, предназначена да съхранява или смесва студената и топлата вода преди подаването ѝ към банските помещения. Близки паралели на плана на сградата предлагат подобни съоръжения от епохата на Антонините - цистерната (известна като *Sette Sale*) към термите на Траян в Рим (Claridge 1998, 292-293, fig. 141 и цит. л-ра), цистерната към термите в Лептис Магна от Хадрианово време (Romanelli 1925, 137-141, Tav. V) и една цистерна в Цезарея (Северна Африка) (Daremberg, Saglio 1962, 1210, fig. 1554-1556 и цит. л-ра). По-голяма част от римските бани, ползващи термални води, са захранвани непрекъснато от извори с постоянен дебит. Понякога в случаи на продължителна суша или при поправки на водопреносната система са изграждани водохранилища (Manderscheid 1988, 114-115).

---

[2] *Открита при проучване на обект Цар Асен, 18, непубликувана.*

[3] *Монетите от обекта са определени от С. Филипова, за което ѝ благодаря.*

Данните от стратиграфията на обекта сочат, че сградата търпи сериозно разрушение около средата на III в., след което не е възстановена в първоначалния си план. Относително дебел пласт с деструкции и въглени, съдържащ находки с горна граница до средата на III в. (главно голямо количество фрагментирани червенолакови керамични съдове, дребни бронзови и железни предмети, фрагменти от мраморната облицовка, монети), е запазен единствено между двата западни зида. В останалата част на сградата този пласт е изчерпан при нейно последвало възстановяване и фундиране на редици от пиластри и кръстовидни стълбове. Времето на първото по-значително разрушаване на сградата се съгласува добре с горната хронологическа граница на колективната находка от 61 сребърни монети от помещение № 2 на термите - 251 г. (Русева-Слокоска 1964, 44; Александров 2003, 263).

През следващия строителен период (втората половина на III - началото на IV в.) в източните две трети от сградата се изгражда аркадно-сводова система, носена от тухлени пиластри и кръстовидни стълбове, предназначена да поддържа пода на първия етаж. Един от масивните зидове на източната галерия е заравнен почти до основи и е използван като стилобат на едната редица кръстовидни стълбове (Мешеков 1996, 57), с които се разделя вътрешното пространство на подземния етаж. Същият план има една от най-известните антични цистерни - т. нар. *Piscina Mirabilis* от края на I в. пр. Хр. в залива на Бая (Неапол) (Daremberg, Saglio 1962, 1210, fig. 1553; Tusk 1996, 117, fig. 2). Такава аркадно-сводова система е документирана през втория строителен период в резиденцията на провинциалния управител на крайбрежна Дакия в Рациария (Kuzmanov 2000, 27-43). Г. Кузманов, проучвател на резиденцията, отбелязва, че паралелите на сгради с подобна конструкция принадлежат на представителни зали от типа *aula regia* или *aula palatina,* широко разпространени през IV-V в. (Kuzmanov 2000, 41). Подобни планове, сходни с този на разглежданата сграда от Пауталия както през първия, така и през втория ѝ строителен период, имат и голям брой сгради от римската и късноантичната епоха, предназначени за складове - *horrea*[4]. От характера на откритите в пласта с деструкции находки допускам и такава идентификация на функциите и предназначението ѝ.

Последните ремонти и преустройства на сградата са свързани с изграждането на преградни зидове между пиластрите и кръстовидните стълбове, които се датират през IV в. Към края на същия век, вероятно постройката е изоставена. Върху част от нейните руини се появяват жилища с верижно разположени помещения, изградени от преупотребени фрагменти строителна керамика и речни камъни, както и фрагменти от мраморната декорация, споени с кал. Някои от зидовете на недобре запазените жилища от това време опират на фуга до зидовете на засводените галерии, използвайки ги при оформянето на помещения. Откритите материали - предимно фрагменти от керамични съдове, вкопани долиуми, голямо количество животински кости и медни монети от дребни номинали - показват, че жилищата са на неособено заможни собственици, а периодът им на обитаване е от края на IV и през V в. Най-късната находка от античната епоха е бронзова монета на император Анастасий (491-518 г.). В пласта деструкции, свързан с едно от тези жилища в северозападния ъгъл на обекта, е открита част от мраморна плоча с гръцки надпис. Тя вероятно е преизползвана в някой от зидовете на късноантичното жилище. Поради наличието и на други мраморни фрагменти от стенната облицовка на римската

---

[4] *Е. Кесякова допуска употребата на засводените галерии на сградата във Филипопол като складове (Haggis 1996, 192 и сл. fig. 9, 10; Mundell Mango 2000, 192-193, Fig. 6-9; Кесякова 1999, 60).*

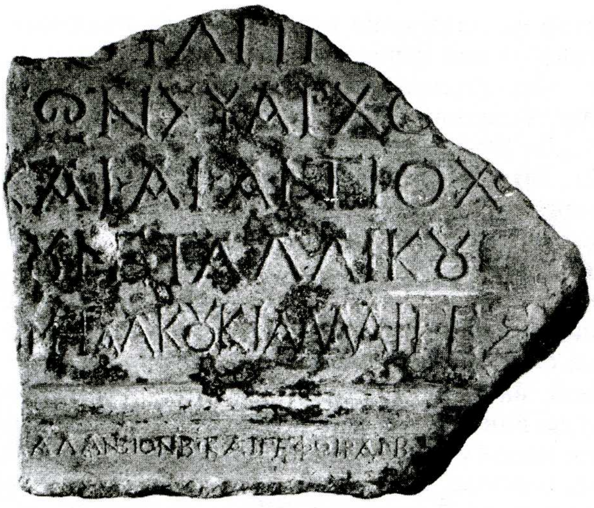

Обр. 3. Пауталия. Строителен надпис. (Сн. Л. Желязков)
Fig. 3. Pautalia. A newly found inscription related to a construction. (Photo: L. Zhelyazkov)

сграда, в грубо изградените зидове на по-късните жилища, не допускам плочата с надписа да е донесена от другаде.

Плочата е от бял мрамор, шир. 35 см; вис. 29 см; деб. 6 см. Според подредбата на текста запазеният фрагмент принадлежи на долния ѝ ляв ъгъл. Правоъгълното надписно поле е оградено с профилирана рамка, запазена в долния край на фрагмента (обр. 3). От надписа са запазени шест реда, като последният поради липса на място е гравиран върху профилираната рамка. Редовете са предварително очертани с леко врязване, а буквите са оцветени с червена боя, следи от която все още личат. Буквите в р. 1-5 са с вис. 2,8 см, а в р. 6 - с вис. 0,8 - 1,3 см.

ΙΟΥΛΠΙΟ
ΤΩΝΣΥΑΡΧΟ
ΚΑΙ·ΑΙ·ΑΝΤΙΟΧΟ
ΤΟΥΜΕΤΑΛΛΙΚΟΥ..
ΙΜΗΤΑΛΚΟΥΚΑΙΑΛΛΑΙ·Γ·ΕΞΙ
ΒΑΛΑΝΕΙΟΝΒ·ΚΑΙΓΕΦΟΙΡΑΙ·Β·ΕΚ

Лигатури: р. 3: ΝΤ; р. 4: ΟΥ, ΜΕ, ΟΥ; р. 5: ΜΗΤ, ΚΑ; р. 6: ΝΕ. В р. 3 около съкратеното име Αἴ(λιος) и в р. 5 и р. 6 около използваните като числа букви има разделителни знаци. Употребата като числа на Г (р. 5) и първата В на р. 6 е пояснена и чрез хоризонтална черта върху буквите.

В оформлението на надписа и изписването на буквите личи старателната ръка на добър майстор. С умелата си и красива подредба и с дълбоко врязаните си букви текстът получава монументален вид. При формите на буквите трябва да отбележа силно издължените горни засечки при А и Λ; пречупената хоризонтална хаста на А, Ξ; лигатурата ΟΥ; Ω; Р с незатворена петлица; Υ пресечен по средата с хоризонтална чертица. Формите на повечето букви и използваните лигатури са много сходни с тези в известния пауталийски надпис от 135 г. (IGBulg., IV, № 2057), ознаменуващ строежа на базилика - силно издължени горни засечки при А и Λ, идентично изписване на М, Р, Σ, Υ, Ω. Двата надписа си приличат по красивата подредба, използването на О с по-малка височина, както и по структурата на текста, и в ограждането на надписното поле с профилирана рамка. Това показва, че двата строителни надписа са изработени в едно и също пауталийско каменоделско ателие. Някои малки различия в шрифта като непречупената хоризонтална хаста на А в надписа за базиликата и сходното, но не еднакво изписване на Ξ, са индикация, че двата паметника имат малка разлика във времето. Отчитайки бързо сменящата се мода в изписването и възможната продължителност на дейността на един каменоделец, приемам, че двата надписа не отстоят във времето на повече от две десетилетия. Поради липсата на достатъчен брой датирани надписи от Пауталия е невъзможно да се каже дали надписът за базиликата, който стои малко по-долу в естетическо отношение, е по-ранен или по-късен. Затова поставям датата на новооткрития надпис около 120-155 г. или в широките граници на управленията на Хадриан и Антонин Пий.[5]

Р. 1: Редът започва с долен край на отвесна хаста, остатък от съкратено изписан *praenomen*, може би Марк. Частта от овал в края на реда принадлежи на Θ или О. Възстановявам името Улпий в номинатив, генитив или акузатив. Това име, поставено пред имената на архонтите на града, би трябвало да е на провинциалния управител. Сред легатите на Тракия единственият известен Улпий е Марк Улпий Сенецион Сатурнин, но времето на мандата му (имп. Север-Александър, 222-235 г.) не подхожда на надписа. Затова приемам, че този Улпий е неизвестен управител на Тракия при Хадриан или Антонин Пий. В загубената част от реда стоят когноменът на Улпий и длъжността му (πρεσβευτοῦ Σεβαστοῦ ἀντιστρατήγου). Това дава представа за голямата първоначална дължина на редовете.

Р. 2: Четенето на началната буква като Т е сигурно. Най-вероятно буквите Τ̣ΩΝ са определителен член за *genitivus pluralis*, затова допълвам τ̣ῶν συ(ν)αρχό̣[ντων]. Членуването показва, че няма конструкция *genitivus*

---

[5] *Името на Елий Антиох не ми позволява да поставя надписа преди управлението на Хадриан.*

absolutus, т.е. генитивът зависи от предлог или е част от формулата ὑπὲρ ὑγείας *etc.* τοῦ δεῖνος. Формата συ(ν)αρχọ́[ντων] без N очевидно се дължи на пропуск на каменоделеца, а не е фонетично изписване, тъй като примерите на изпадане на ню в интервокална позиция са малобройни (Mihailov 1943, 74, където единственият пример, IGBulg., III, 1, № 1310, е с несигурно четене).

Р. 3: Редът започва с К (Х е смислово недопустимо). В края на реда е запазена част от О с по-малки размери. В р. 2-3 са стояли имената на „съуправляващите", т. е. архонтите на Пауталия. В друг пауталийски надпис (IGBulg., IV, № 2074) „съуправлението" (συναρχία) се състои от трима архонти. Частта с имената на архонтите, във вече споменатия надпис за базиликата, е недобре запазена, но все пак има сигурни следи от три имена.

Р. 4: Редът започва с част от горната хаста на Т. Поради μεταλλικοῦ, което тълкувам като занятие, приемам, че ТОҮ не е край на лично име, а определителен член към субстантивираното μεταλλικοῦ. След тази дума до края на реда има изчукване, заемащо място за две-три букви. Първата изчукана буква е може би Е, след това личат несигурни следи от хоризонтална хаста в средата на реда (Y?) и част от вертикална хаста. Предположението за *damnatio memoriae* би било трудно обяснимо и невероятно. Мястото в текста - след имената на архонтите и преди описанието на самия строеж - е подходящо единствено за имената на отговорника/отговорниците за строителните работи (ἐπιμεληταί), които имена обаче едва ли са подлежали на *damnatio*. Освен това, както ще разясня по-долу, е почти сигурно, че споменатият в началото на реда μεταλλικός също е бил епимелет. Затова приемам, че изчукването е било с цел заличаване на допусната грешка (каквито се забелязват и другаде в надписа), най-вероятно повторно изписване на думите ἐπιμελητευόντων или ἐπιμελητῶν   ντων.

Р. 5: Тълкувам частта от вертикална хаста в началото на реда като I и допълвам името [῾Ρο]ιμηταλκου. Особената лигатура на К и А в καί може би се дължи на това, че първоначално каменоделецът е изписал фонетично κί   λλαι [ki alle] вместо καί   λλαι [ke alle] поради по-затвореното произношение на [e] пред задни гласни или превръщането му в глайд (Mihailov 1943, 51). Думите καί   λλαι γ´ (т.е. τρεῖς) „и други три" показват, че името Реметалк е определяло съществително име от женски род, което възстановявам като πηγή (или κρήνη) „извор" поради общия смисъл. От последната буква в реда е останал горният край на вертикална хаста, т.е. това е Е, Н или I (буквата трябва да е гласна заради ἐξ). Допълвам причастието ἐξη [γμέναι] „изведени", в случая със значение „каптирани". Друга възможна, но по-малко вероятна възстановка е ἐξ .[---], т.е. посочване на мястото, откъдето е изведена водата.

Р. 6: Формата βαλανεῖον не е съгласувана с числото две (β´), следователно е в акузатив, най-вероятно за посока, т.е. „към/ за банята". Съществителното име, определено с числото две, е означавало несъмнено „водопроводи", но тъй като има много думи с това значение (напр.: λκος, ὀχετός, ὑδραγωγός, ὑδραγωγεῖον), се въздържам от категоричния избор на някоя от тях. Γέφοιραι е изписано с οι вместо с υ, тъй като по това време произношението на дифтонга οι и буквата υ не е еднакво (Threatte 1980, 337; Mayser-Schmoll 1970, 89-91; Mihailov 1943, 40-41), а и думата вероятно е била рядко срещана, особено в писмен вид. Частично запазените в края на реда букви ẸḲ възприемам като част от обичайното за строителните надписи (обикновено в края на текста) обявяване на източника на средствата, с които е финансиран строежът, в случая очевидно ẹ̓ḳ [τῶν τῆς πόλεως].

С оглед на направените допълнения предлагам следния текст:

[*nomina imperatoris, cui aedificium dedicatum est, etc.* - - - - - - - - - - - - -]
[- -, ἡγεμονεύοντος τῆς Θρᾳκῶν ἐπαρχείας]
Ṃ(άρκου) (?) Οὐλπίọ[υ *cognomen*, πρεσβ(ευτοῦ) Σεβαστοῦ ἀντιστρατήγου, ἐπὶ]
ṭῶν συ(ν)αρχọ́[ντων *(sic)* τοῦ δεῖνος τοῦ δεῖνος καὶ τοῦ δεῖνος τοῦ δεῖνος]
ḳαὶ Αἰλίου ᾿Αντιόχọ[υ, ἐπιμελητεύοντος *vel* -όντων τοῦ δεῖνος τοῦ δεῖνος]
ṭοῦ μεταλλικοῦ, [[ẹ..]][- -, πηγὴ τοῦ]
[῾Ρο]ιμηταλκου καὶ   λλαι (τρεῖς) ἐξη[γμέναι - - - - - καὶ   λκοι *vel sim.* πρὸς εἰς]
[τὸ] βαλανεῖον (δύω) καὶ γέφοιραι *(sic)* (δύω) ẹ̓ḳ [τῶν της πόλεως].

Превод: ...[6], *когато управител на провинция Тракия беше Марк (?) Улпий..., августов легат пропретор, при съуправлението на архонтите..., ...и Елий Антиох, под надзора на „рударя"... бяха каптирани изворът на Реметалк и още три извора... и [бяха построени] два водопровода към банята и два „моста" от средствата на града.*

Две от понятията в текста - μεταλλικός

и γέφυρα - изискват допълнителни разяснения. Γέφυρα първоначално означава „изкуствено“ издигнати брегове на „река“, „бент“, „дига“. Тъй като бреговете на реки са обичайни трасета за пътища, постепенно се развиват значения „издигнат път“, „мост“, „тунел“ и „галерия“ (Chantraine 1968, 218; LSJ, s. v.), свързани с идеята за „път върху или под насип“ (за прехода срв. лат. *pons* „мост“, етимологически съответстващо на бълг. „път“). Мостове са използвани и за трасе на водопроводи при преминаване на реки[7], но тук подобно тълкуване е невероятно.

За различните водопроводи - подземни, надземни, върху ниски субструкции и върху сводове - в гръцки език не са съществували специални термини и в надписите за акведукти се говори просто за „(каменни) водопроводи“, дори когато с големи подробности се уточняват трасето и размерите на съоръжението (IG. VII, 4255). Дори в латински, където тази терминология би трябвало да е по-добре развита, отделните автори употребяват различни думи за едни и същи типове акведукти - сводестите конструкции са *arcus*у Плиний Стари и *opus arcuatum* у Фронтин, зиданите надземни водопроводи са съответно *fornices* и *substructiones*, а подземните канали - *cuniculi* и *rivi subterranei*. В латинските надписи обикновено се казва просто, че водата е „доведена“ (*aquam perducere/adducere* и т.н.), без да се уточнява видът на водопроводите. Когато съоръженията са изрично споменати, се използват разнообразни понятия, чието точно значение понякога се долавя доста трудно[8]. Това отразява всеобщата практика сложни и непонятни архитектурни термини да бъдат заменяни в надписите с по-общо употребявани думи.

В пауталийския надпис водопреносното съоръжение е наречено „мост“ поради приликата си с него, т.е. γέφυρα тук означава „акведукт върху сводести конструкции“. Подобно сближаване на значенията откриваме в два други надписа за строежи на водопроводи. Първият от тях е намерен близо до град Кастулон в Тараконска Испания (ILS. № 5764): *Annia L. f. Victorina [ob] memoriam M. Fulvi Moderati mariti et M. Fulvi Victorini f. aquam sua omni impensa perduxsit, factis pontibus et fistulis et lacuis cum suis ornamentis dato epulo dedicavit* - „Ания Викторина, дъщеря на Луций, прекара водата изцяло на свои разноски, като бяха направени „мостове“, канали и водохранилища с необходимите съоръжения, и след като беше дадено угощение, посвети [всичко това] в памет на съпруга си Марк Фулвий Модерат и сина си Марк Фулвий Викторин“. Очевидно е, че „мостове“ са наречени подобните на мостове конструкции, върху които се намират каналите на водопровода.

Значението на гръцката дума γέφυρα и латинската *pons* „водопровод върху арки“ се доказва неоспоримо от двуезичен надпис от Ефес, 4 - 14 г. сл. Хр. (IGSK. XVII, 1, № 3092): *Deanae Ephesiae et Imp. Caesari Aug. et Ti. Caesari Aug. f. et civitati Ephesiae C. Sextilius P. f. Vot. Pollio cum Ofillia A. f. Bassa uxore sua et C. Ofillio Proculo f. suo cetereisque leibereis sueis pontem de sua pecunia faciundum curavit.* Ἀρτέμιδι Ἐφεσ[ί]αι καί Αὐτοκράτορι Κ[αί]σαρι Σεβαστῶι καί Τιβερίωι Καίσαρι Σεβαστοῦ υιῶι καί τῶι δήμωι τῶν Ἐφεσίων Γάϊος Σεξτίλιος Ποπλίου υιὸς Οὐοτουρία Πολλίων σὺν Ὀφελλίᾳ Αὔλο[υ] θυγατρί Βάσσῃ τῇ ἑατοῦ γυναικὶ καὶ Γαΐωι Ὀφ[ελ]λίωι Πρόκλωι τῶι ἑατοῦ υιῶι καὶ τοῖς λοιποῖς τέκνοις τὴν γέφυραν ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκεν.

„Гай Секстилий Полион, син на Публий, от трибата Вотурия, посвети заедно със съпругата си Офелия Баса, дъщеря на Авъл, сина си Гай Офелий Прокъл и останалите си деца от собствените си средства този „мост“ на Артемида Ефеска, император Цезар Август, Тиберий Цезар, син на Август, и народа на Ефес“. Недвусмисленото тълкуване на думите *pons* и γέφυρα като „водопровод върху арки“ се потвърждава от положението на надписа върху аркадата на ефеския акведукт.

Субстантивираното прилагателно име μεταλλικός има широко значение - от „миньор“ до „специалист по минно дело/металургия“. Не смятам, че означеният като μεταλλικός е един от архонтите на Пауталия, както поради мястото на думата в текста, така и защото би било неочаквано да се изброяват по-незначителните занятия на човек, заемащ висшата длъжност архонт. Затова приемам, че този минен специалист е натоварен с осъществяването на водопроводните съоръжения и над-

---

[6] *В началото на надписа е стояло името на императора, комуто е посветена сградата, в дателен падеж или с формулата „за здравето, щастието и вечното съществование и т. н.“.*

[7] *Срв. сведението на Фронтин за преминаването на водопроводи през мостовете над Тибър в Рим (De aqu., I, 11): „Все пак в региона отвъд Тибър е обичайно, колчем мостовете биват ремонтирани и подаването на водата от отсамния бряг спре, да се подава вода от Алсиетинския водопровод поради необходимостта за поддържане на обществените чешми“.*

[8] *Добра представа за това дават събраните от Десау повече от сто надписа за изграждане на бани и водопроводи (ILS. №№ 5664-5797), в които почти не се срещат идентични текстове.*

зора над строителните работи. През античността откриването на рудни находища и намирането на водоизточници са тясно свързани. Достатъчно е да посоча думата μεταλλευτής, която означава и „специалист по търсене на руди“, и „специалист по търсене на вода“. За минното дело наличието на вода е от решаващо значение. При липса на подходящи постоянни водоизточници се създават водопроводи, нерядко доставящи вода на големи разстояния. Специални умения се изискват и за успешното отводняване на шахтите и галериите, запълващи се от подпочвените води (Ardaillon 1904, 1858).

В Пауталия металодобивът се развива силно и представлява основен поминък за населението. Върху пауталийските монети, изобразяващи гениите на града, се вижда едно момче, което промива злато (означено с думата χρυσός) и друго, което добива сребърна руда (ἄργυρος). Промиването на злато обикновено става в реките, но се практикува и изкуствено наводняване на златоносни местности. Страбон описва красноречиво мащабите, до които достигат подобни начинания (III, 2, 8): *Златото се добива не само в мини, но и се промива: реките и потоците носят златоносен пясък, какъвто често се намира и в безводни места. Там обаче той не е явен, докато в покритите с вода места златните зрънца проблясват. Но като заливат с докарана от другаде вода и безводните места, хората правят така, че златните зрънца да заблестят. И като копаят кладенци и измислят различни други методи, добиват златото чрез промиване на пясъка, така че днес тъй наречените златоплавилни са повече от златните мини.*

Флотационният метод, заемащ главно място в преработката на металните руди, също изисква вода, при това чиста и с постоянен дебит. Липсата на естествени водоизточници налага изграждане на сложни системи от канали, резервоари и филтри за пренасяне на необходимата вода, често на големи разстояния. Според Плиний Стари тази *също толкова мъчна* (колкото изкопаването на подземни рудници) *и дори изискваща по-големи разходи работа* е свързана с *хиляди усилия: трябва да има достатъчен наклон, за да може водата по-скоро да се лее стремително, отколкото да тече... котловини и падини се свързват с високо изградени канали; на други места непреодолимите скали се разсичат и биват принудени да предоставят път за издълбаните дървени стволове... и там, където няма място дори за стъпките на упорития човек, човекът прокарва реки*. За да се предотврати довличането на тиня, *водата се провежда през кремъци и дребни камъчета*. Изграждани са огромни резервоари с шлюзове и големи канали, облицовани с каменни плочи, и преодоляващи неравния терен върху арки (Plin., NH, XXXIII, 74-77).

Вероятно и пауталийският μεταλλικός е бил опитен не само в откриване и каптиране на извори (по този въпрос вж. Plin., NH, XXXI, 43-52), но и в свързаните с минното дело дейности по изграждане на водопреносни съоръжения.

Фактът, че водопроводите от надписа са два, може да се обясни с това, че единият носи гореща, а другият - студена вода. Предположението се потвърждава и от големия брой на каптираните извори - четири. Термалните извори се използват повсеместно за захранване на бани не само поради лечебните си свойства, но и за да се спестят разходите по затоплянето на водата. В такива случаи студената вода е осигурявана от отделен източник, както в термите при Старозагорските минерални бани (IGBulg., V, № 5599). Построени са при горещ извор и се наложило изграждането само на водопровод за студена вода (τὸ ὕδωρ τὸ ψυχρὸν εἰσήγαγεν).

Надписът от Пауталия споменава името на единия извор - „на Реметалк“. Това показва, че той е известен на местното население, т.е. отличава се с определени свойства. Допускам, че е бил горещ и с лековита вода. „Другите три“ извора (може би студени) не са именувани или защото са били слабо известни или новооткрити, или заради незначителен дебит (това би обяснило и броя им). В античната практика изворите се именуват на божества, местности или хората, които са ги открили/притежавали. Според римското право всеки извор е *portio agri*, „част от земята“, т.е. притежание на собственика ѝ, при условие, че водата не си е проправила постоянно русло. Когато обаче водата е *aqua profluens*, т.е. има определен път, изворът се е смятал за обществено достояние. Като частна собственост изворите са давани под аренда или откупувани и това право често води до злоупотреби. Понякога се налага принудително изкупуване на земята или собствениците са заставяни от градските власти да сътрудничат за реализацията на проекта (Eck 1987, 60-61). Ако изворът на Реметалк се намира в частен имот и носи името на собственика си, може да се допусне, че въпросният Реметалк е дал разрешение той да бъде каптиран за нуждите на града, като това е специално отбелязано. Подобни примери са засвидетелствани с надписи от два града в Лигурия и Сабиния (Eck 1987, 58-59). Възможно е обаче името на извора да е останало от по-стара епоха, тъй като името Реметалк, макар и разпространено, досега не е засвидетелствано в Пауталия. Една по-смела и разбира се недоказуема хипотеза дори би могла да свърже това име с представителите на тракийския царски род.

Единственото запазено име на архонт в надписа - Елий Антиох - е известно от посветителен надпис (IGBulg., IV, № 2059) върху оброчна плочка с изображения на Асклепий, Хигия и Телесфор, намерена при разкопките на Й. Иванов в зоната на Асклепиона в подножието на Хисарлъка (Иванов 1919-1920, 73-74, обр. 45): Κ̣υρίοις [Ἀσκλη]πιῷ καὶ Ὑγε[ίᾳ Αἴ]λιος Ἀντίο̣χ[ος]. Не съм склонен да мисля за различни хора с едно и също име. Някои палеографски особености на надписа върху оброчната плочка като силно издължените горни засечки при А и Л допускат изработването му в същото каменоделско ателие, от което са надписите за базиликата и банята. Двата надписа, споменаващи Елий Антиох, са несъмнено близки по време (в рамките на един човешки живот), но е невъзможно да се определи относителната им хронология[9]. В посветителния надпис името не е съпроводено от никакви длъжности, т.е. по това време той все още не е станал или вече е престанал да бъде архонт. Името Антиох показва, че носителят му или неговите предци са преселници от Мала Азия, а родовото име Елий е индикация за получаване на римско гражданство при Хадриан или Антонин Пий.

Датировката на строителния надпис около 120-155 г. сл. Хр. е сигурно указание за приключването на строежа на пауталийските терми при Антонин Пий (138-161). Не изключвам възможността в изгубената част от надписа на р. 4 дори да е присъствала информация за самото им изграждане. Отглас от това събитие с изключително икономическо и социално значение за развитието на римския град може би е и рядката т. нар. псевдоавтономна монетна емисия на Пауталия с бюст на Асклепий върху аверса, отсечена вероятно при имп. Антонин Пий (Герасимов 1973, 58). Публикуваната информация, че градът подарил на същия император сребърен медальон, се съгласува напълно с другите изложени данни (Тачева, 2004, 93). Сходна дата е предложена за термите в Одесос (Böttger 1977, 35). За градските терми в Сердика, макар и слабо проучени, се приема също, че са изградени през II в. (Бобчев 1964, 122; Станчева 1989, 16).

Освен приблизителната дата на издигането на термите новооткритият надпис дава важни сведения за водоснабдяването и благоустрояването на града и експлоатацията на минералните извори, както и името на неизвестен досега управител на провинция Тракия при Хадриан или Антонин Пий.

---

[9] *Новооткритият надпис все пак смъква дадената от Б. Геров по палеографски белези твърде късна датировка на посветителния надпис в края на II - началото на III в. (Геров 1961, 353, № 90).*

Цитирана литература:

Азманов 1940: А. Азманов. Българските минерални извори. София, 1940.

Александров 2003: Е. Александров. Колективна монетна находка от римска обществена сграда в град Кюстендил. - Известия на Исторически музей - Кюстендил, 9, 2003, 263-274.

Бобчев 1964: С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954, в участъка на ЦУМ и около него (Участък III). - Сердика, 1, 1964, 109-134.

Герасимов 1973: Т. Герасимов. Пауталийските монети. - В: Кюстендил и Кюстендилско. София, 1973, 55-61.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, 1. - Годишник на Софийския Университет - Философски факултет, 1959/60, 54, 3, 154-407.

Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978: Д. Дремсизова-Нелчинова, Л. Слокоска. Археологически паметници от Кюстендилски окръг. София, 1978.

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. София, 1906.

Иванов 1919-1920: Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. - Известия на Българското археологическо дружество, 7, 1919-1920, 66-123.

Иванов 1960: Т. Иванов. Паметници от Пауталия. - Известия на Археологическия институт, 23, 1960, 205-230.

Кацарова 2003: В. Кацарова. Резултати от спасителните археологически разкопки на обект „Ст. Караджа“ № 1 в гр. Кюстендил. - Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 95-96.

Кесякова 1999: Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. София, 1999.

Кузманов 1972: Г. Кузманов. Римска баня от Пауталия. - Музеи и паметници на културата, 4, 1972, 11-16.

Мешеков 1996: Ю. Мешеков. Римска обществена сграда в Пауталия. - Известия на Историческия музей - Кюстендил, 3, 1996, 57-58.

Русева-Слокоска 1964: Л. Русева-Слокоска. Римска обществена сграда от Пауталия. - Археология, 1964, 1, 33-44.

Русева-Слокоска 1989: Л. Русева-Слокоска. Пауталия. Топография, градоустройство и укрепителна система, 1. София, 1989.

Слокоска 1973: Л. Слокоска. Античната история на Кюстендил и Кюстендилския край според историческите извори и археологическите материали. - В: Кюстендил и Кюстендилско, 1973, 25-55.

Слокоска, Стайкова 1986: Л. Слокоска, Л. Стайкова. Разкопки на термите в Пауталия. - Археологически открития и разкопки за 1985. В. Търново, 1986, 69.

Слокоска и др. 2002: Л. Слокоска, Л. Стайкова-Александрова, Р. Спасов. Пауталия (Pautalia). - В: Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 251-266.

Спасов, Вандова 2001: Р. Спасов, В. Вандова. Археологически проучвания в Кюстендил през 2000 г. - Археологически открития и разкопки през 1999-2000. София, 2001, 133.

Станчева 1989: М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. - Сердика, 2, 1989, 6-35.

Тачева, 2004: М. Тачева. За територията на Пауталия (II - III в.): граници и пътища. - В: Власт и социум в римска Мизия и Тракия, 2. София, 2004, 85-115.

Ardaillon 1904: E. Ardaillon. Metalla. - In: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, 3, 2. Paris, 1904, 1840-1873.

Böttger 1977: B. Böttger. Die Thermen in Varna. - Das Altertum, 23, 1, 1977, 29-36.

Chantraine 1968: P. Chantraine. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots. Paris, 1968.

Claridge 1998: A. Claridge. Rome. An Oxford Archaeological Guide. Oxford, 1998.

Danoff 1962: Chr. Danov. Pautalia. - In: Real Encyclopadie des Klassischen Altertumswissenschaft, 9. Stuttgart, 1962, 800-824.

Daremberg, Saglio 1962: Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Graz, 1962.

Eck 1987: W. Eck. Die Wasserversorgung im Römischen Reich: Sozio-politische Bedingungen, Recht und Administration. - In: Die Wasserversorgung antiker Städte, 2. Mainz am Rhein, 1987, 49-101.

Haggis 1996: D. C. Haggis. The Port of Tholos in Eastern Crete and the Role of a Roman Horreum along the Egyptian „Corn Route". - Oxford Journal of Archaeology, 15, (2), 1996, 183-209.

Kuzmanov 2000: G. Kuzmanov. A Residence from the Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis). - Archaeologia Bulgarica, 2000, 1, 27-43.

Manderscheid 1988: H. Manderscheid. Römische Thermen. Aspecte von Architektur, Technik und Ausstattung. - In: Die Wasserversorgung Antiker Städte, 3. Mainz am Rhein, 1988, 99-125.

Mayser, Schmoll 1970: E. Mayser, H. Schmoll. Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit, 1. Teil, Einleitung und Lautlehre. Berlin, 1970.

Mihailov 1943: G. Mihailov. La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia, 1943.

Mundell Mango 2000: M. Mundell Mango. The Commercial Map of Constantinople. - Dumbarton Oaks Papers, 54, 2000, 189-207.

Romanelli 1925: P. Romanelli. Leptis Magna. Roma, 1925.

Ruseva-Slokoska 1987: L. Ruseva-Slokoska. Certains aspects de l'urbanisation de Pautalia. - Известия на Археологическия институт, 37, 1987, 82-96.

Threatte 1980: L. Threatte. The Grammar of Attic Inscriptions, 1. Phonology. Berlin - New York, 1980.

Tusk 1996: T. Tusk. Piscina Mirabilis in Campania, Italy, and Sepphoris, Israel: Comparison between Two Large, Ancient Reservoirs. - In: Cura Aquarum in Campania. Proceedings of the 9 International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region. Babesch, 1996, 117-123.

New Data on the Water Supply of the Pautalia Thermae

Nikolay Sharankov, Vesselka Katsarova

The paper presents the results from the archaeological excavation of a large public building situated next to the *thermae* of ancient Pautalia (present day town of Kyustendil). The published newly found inscription in Greek is presents for the first time a written evidence for the city baths (βαλανειον) and the construction of two water mains and two aqueducts providing water for them.

The excavations at the *insula* to the East of the Pautalia *thermae* yielded the remains of a large building, which was constructed in the first half of the 2nd century AD. Four massive walls were unearthed, forming parallel vaulted galleries 3,00 m wide. Judging from the already excavated building with similar architectural plans the building can be defined as a cistern. The building was destroyed about mid 3rd century and was reconstructed after that by erecting brick pilasters and cross-shaped columns supporting the upper floor. The final reconstructions date back to the 4th century and at the end of the century the building was abandoned. Houses were constructed on top of its remains in the 5th century using all available construction materials from the demolition. The debris of one of these Early Byzantine houses yielded a stela with inscription in Greek consisting of 6 lines and dated back to about 120–155 AD:

„..., when Marcus (?) Ulpius was governor of the province of Thrace ..., *legatus Augusti pro praetore*, during the joint rule with the archons ..., ... and Aelius Antiochus, under the supervision of the „miner“ ... the spring of Roemetalcus and three more springs were piped ... and [were made] two water mains towards the bath and two „bridges“ from the city funds“.

The comparisons with Greek and Latin inscriptions reveal that the word „bridge“ in this case means „water main placed on arcade“. The delegation of the control over the construction work to a „miner“ could be explained by the close relation between the mining and the search for water sources as well as by the need of building water carrying facilities necessary for the metal extraction from ores.

The name M. (?) *Ulpius* I regard as an unknown till now *legatus Augusti pro praetore* of the province of Thrace during the reign of the emperors Hadrian or Antoninus Pius. The archon Aelius Antiochus, mentioned by the inscription, is known also from an inscription dedicated to Asclepius and Hygieia in the Temple of Asclepius in Pautalia. His *gentilicium* attests that he received a Roman citizenship during the reign of Hadrian or Antoninus Pius, and the cognomen reveals an Asia Minor origin.

The mentioning of four springs and two water mains shows that the Pautalia *thermae* were supplied with both hot and cold spring water.

Previous research on the Pautalia *thermae* has dated the baths to various periods of time – from the early 2nd century to the late 3rd – the early 4th century AD. The newly found inscription is contemporary to the construction of the *thermae* therefore providing for the first time a more precise date – about 120–155 AD, during the reign of the emperors Hadrian and Antoninus Pius.

Надгробните ари в провинция Тракия от II - III в.

Марио Иванов

Изследването на надгробните паметници от определена територия предоставя възможност за изучаване различните аспекти на гробното изкуство през римската епоха. В техните формални белези и релефни изображения е съхранена информация за мирогледа на античния гражданин, и определящите го фактори. Наред с надгробните плочи, надгробните ари представляват втората по количество категория масов лапидарен материал. По-ограниченият им брой, в сравнение със стелите, се дължи на по-високата им себестойност и репрезентативна сила, предназначена да задоволи претенциите на една по-заможна част от провинциалното общество.

Надгробните ари от провинция Тракия[1] досега не са били обект на комплексно изследване, което да изяви тяхната същност, формални особености, хронология и влияния. Единични екземпляри са публикувани поотделно или в корпуси заедно с други паметници с надпис, като акцентът е поставен единствено върху тяхната епиграфска стойност. По тази причина в анализа се концентрирам върху по-горе изброените същностни характеристики на паметниците, представляващи необходимо допълнение към епиграфската информация. Така най-пълно интерпретирам надгробните ари, като особена категория археологически материал.

Хронологията на отделните екземпляри е основана на епиграфските данни и палеографския анализ на надписа. От значение са и използваните гробни формули и начинът на именуване на починалите. Няколко паметника са датирани въз основа на релефните изображения. Поради същността на арата, като гробен паметник от по-висока категория, поставянето на релефни изображения е много ограничено, което от своя страна затруднява детайлната и сигурна хронология. За повечето паметници датирането на база надпис е в границите на четвърт - половин век.

Типология. Изследването на надгробните ари от провинция Тракия се основава на 43 цели или фрагментирани паметника, публикувани в археологическа и епиграфска литература. Във формално отношение те показват голяма хомогенност и типологическа устойчивост. Всички известни засега екземпляри попадат в групата на четириъгълните ари, т.е. сечението на ствола на паметника представлява четириъгълник, повече или по-малко близък до квадрат. Типоопределящият белег при изследването на подобни паметници е оформянето на долния и горен завършек на арата. В зависимост от пластичното им третиране отделям три основни типа.

Тип I обхваща 17 екземпляра, чиято основна отличителна черта е сложно профилираният преход между ствола и издаващите се напред долна и горна повърхности. В зависимост от завършека на горната повърхност различавам

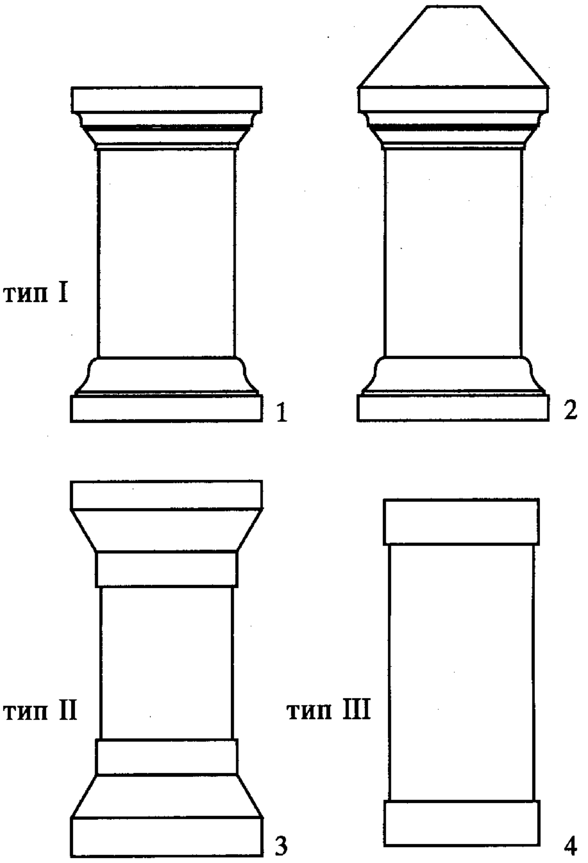

Обр. 1. Типология на надгробните ари от провинция Тракия
Fig. 1. Typology of the funeral altars from the province of Thrace

---

[1] *Изследването върху надгробните ари е част от дисертацията на автора на тема: „Надгробни паметници от провинция Тракия I-III век". Понятието „Тракия", визирано в случая, обхваща територията на римската провинция южно от Стара планина.*

два подтипа: подтип 1 - с равен завършек и подтип 2 - с пирамидален завършек (обр. 1 *1*, *2*).

Подтип 1 обхваща 16 паметника, при които е следван еднакъв маниер на профилиране при горния преход (IGBulg., III, 1-1019, 1025, 1320, 1420; IGBulg., III, 2-1610, 1608, 1604, 1776; IGBulg., IV, 1966, 2006, 2228; IGBulg., V, 5863; Kalinka 1906, 293-294, № 374, 774, № 82; Велков 1991, 28-29, обр. 34 а, б, № 37; Sayar 1998, 292, № 121, Abb. 113-115, 294, № 124, Abb. 118). Всички екземпляри показват следната последователност от елементи от горната плоча към тялото на арата: непосредствено под ръба на плинтата е поставен трохилос, който чрез малък правоъгълен отстъп (или дълбок жлеб) преминава в косо поставена фасция (или торус със скосена повърхност); последният се свързва със ствола посредством подобен правоъгълен отстъп или жлеб. Оформянето на долния профил (незапазен при много от паметниците) е различно. Най-честият вариант (от ствола към плинтата) се състои от S-виден сегмент, образуван от свързването на торус и трохилос, чийто горен и долен край е ограничен от дълбоки жлебове или правоъгълни отстъпи (IGBulg., III, 1-1019; IGBulg., IV, 2006, 2228; Kalinka 1906, 293-294, № 374; Sayar 1998, 292, Abb. 113-115, 294, Abb. 118). При някои екземпляри, особено от Филипопол, S-видният сегмент, предаден посредством отделните си части - торус и трохилос, е ясно разграничен чрез отстъп (IGBulg., III, 1-1006; Kalinka 1906, 293-294, № 374; Sayar 1998, 292, Abb. 113-115). В някои случай между отстъпа при ствола и прехода към трохилоса е скулптиран астрагален мотив (IGBulg., V, 5863), а при една друга ара на същото място стои косо поставена фасция (Велков 1991, 28-29, обр. 34). При други паметници преходът между ствола и долната плоча на арата е осъществен с коси плоскости, подобно на пресечена, четириъгълна пирамида (IGBulg., III, 2-1604). При останалите ари долната част не е запазена и не мога да направя наблюдения.

Подтип 2 е представен с един паметник от Перинт (Sayar 1998, 293-294, Abb. 116-117). При него горният завършек на плочата е във формата на четириъгълна пресечена пирамида. Горният профил на арата се различава от гореописаните, с по-просто членение - S-виден сегмент, свързан със ствола чрез отстъп. Арата датира от II в. Ари с пирамидален (осмостенна пирамида) завършек са известни от областта на Никополис ад Иструм (Conrad 2002, 106). Произходът им е изведен от формата на мавзолеите с подобен завършек, разпространени основно в Сирия и в частност в Палмира (Sartre 1989, 439-440). Предвид уникалността на арата от Перинт в нея виждам източно влияние, макар данните от надписа да не съдържат подобни индикации.

Хронологията на арите от Тип I, базирана основно върху палеографията на буквите, показва тяхната употреба от средата на II до към средата на III в. Най-голяма интензивност в употребата им се регистрира в края на II - началните едно-две десетилетия на III в. Еднаквостта на използваното профилиране, в различни центрове на Тракия, демонстрира възприемането на един универсален маниер, наложен от традицията и практиката, което не ми позволява да говоря за стил на отделните ателиета. Съществуващата в късноелинистическата епоха регионална обособеност, изразяваща се в предпочитание към определена профилировка при арите, изчезва с налагането на римската власт (Berges 1986, 37, 120).

Екземплярите от тип II (обр. 1 *3*) се отличават с по-просто оформяне на преходите между ствола и плочите на арата. Свързването на основните части при всички 11 паметника става с косо поставени плоскости или права и обърната пресечена четириъгълна пирамида (като обемно тяло). Хронологията на типа, доколкото мога да установя, е от последната четвърт на II до средата на III в. Основната част от паметниците, изглежда, произхожда от първата половина на III в. Формата на ари от тип II, като надгробен паметник, се явява по-късно - затова я разглеждам като опростено възпроизвеждане на тип I. Териториално тип II е засвидетелстван в западната част на Тракия - областите на Сердика и Пауталия (IGBulg., 4, 1966, 2047, 2088, 2091; Велков 1938, 409-414, обр. 194) и в територията на Августа Траяна (Велков 1991, 29-30, обр. 35, № 38; IGBulg., 3, 2-1632, 1653, 1673). Само отделни паметници произхождат от Малко Търново (IGBulg., 3, 1961, 2-1868) и Тасос (Daux 1979, 364, fig. 7). Прави ми впечатление, че арите от тип II, с малки изключения, са разпространени извън градските центрове - предимно в техния хинтерланд и в повечето случаи могат да се разглеждат като продукт на малко локално ателие.

Арите от тип III (обр. 1 *4*) са 9 броя и се отличават с най-елементарна тектоника. При тях горната и долната плоча се отделя от тялото на арата единствено чрез отстъп (IGBulg., 3, 1-1010; IGBulg., 3, 2-1787; IGBulg., 4-1953, 2011, 2030; Sayar 1998, 403, № 282, 61, Abb. 25; Βαβριτσας 1965, 482-485, πιν. 610 β). Хронологията на тези паметници е трудно установима и се вмества в рамките на II-III в., като по-точно прецизиране засега не ми е възможно, предвид ограниченото количество материал. По-ранните паметници (II в.) произхождат от крайбрежните зони на провинцията - Перинт и Траянополис (Sayar 1998, 403, № 282; Βαβριτσας 1965, 482-485, πιν. 610 β), докато тези от вътрешността са от края на II-III в. За разлика от предходния тип, арите от тип III произлизат в по-голямата си част от градски центрове - Сердика, Филипопол, Перинт и Траянополис. Няколко фрагментирани ари, поради състоянието си, не могат да бъдат разгледани типологично, но едва ли представляват изключение от вече разграничените типове в провинция Тракия (IGBulg., 3, 1, 1008, 1014; IGBulg., 3, 2, 1698; IGBulg., 5, 5468, 5585; Sayar 1998, 295, № 126).

Произход на формите. Като форма четириъгълната надгробна ара от римската епоха има своите прототипи в гръцките сакрални олтари, изработени от един каменен или мраморен блок, т. нар. монолитни олтари. В Егейска област те се явяват през късната архаична епоха (Yavis 1949, 91). Четириъгълните монолитни олтари, представляващи прости кубични блокове с хоризонтално профилиране горе и долу, стават много разнообразни в класическата и следкласическата епоха. Те се разпространяват в цяла Гърция, като се употребяват на публични места, при храмовете (но обикновено не са главния храмов олтар) и в къщите (Yavis 1949, 131, 141). Като цяло, гръцките правоъгълни олтари не се появяват в гробен контекст, освен когато става дума за героизиран мъртвец, където последният получава животинска жертва. С включването му в подобни гробни практики, основно в елинистическата епоха, олтарът започва да се издига край гроба, а понякога служи просто като знак в собствения смисъл на думата (Kleiner 1987, 20). Основно в римската епоха олтарът добива широка употреба като гробен знак. Той вече не маркира само гробове на герои, а и такива на обикновени граждани, като в повечето случаи вече не е свързан с жертвоприношение. Римските гробни олтари служат основно за отдаване почит на мъртвия и представляват част от гробен комплекс. В първата половина на I в. такива са издигани основно от освобожденци и техните наследници - римляни от средната класа (Altmann 1905, 33; Kleiner 1987, 23-28).

За разлика от Мала Азия, където за гробен олтар се предпочита кръглата форма (Berges 1986, 12), в Рим и Италия се налага олтарът с кубична форма, подчертани ъгли, с архитектонични елементи (Altmann 1905, 9). Римското влияние (особено от Северна Италия), макар и в редуциран вид, се разпространява в някои от съседните провинции - Далмация (Зотовић 1995, 26), Норик, Дакия (Teposu-Marinescu 1982, 63) и Германия (Faust 1998, 54-58). Паметниците от провинция Тракия показват известна хомогенност, но сигурното им извеждане като форма от Италия не мога да докажа. Подобни ари, но без пищна украса, са разпространени в Северна Гърция и най-вече в Тесалоника през II и III в. Възможно е и локалното им развитие, предвид наличието на гробни олтари с подобна опростена форма и без украса от IV в. пр. Хр. (Bakalakis 1952, 1-5).

Широкото навлизане на определени форми при гробните ари стои в зависимост от цялостното разпространение на подобни структури не само в гробен контекст. Известни са немалко вотивни ари с идентични размери и профилировка. Най-представителни са почетните ари, издигани в чест на императори или членове на висшата администрация, както и на заслужили граждани. Разликите между отделните категории паметници са на базата единствено на надписа, което свидетелства за тяхното производство без предварително определено предназначение (Conrad 2002, 106). Единствено епиграфските данни изявяват гробната, вотивна или почетна същност на арата. Някои паметници от последната категория ари са със статут, който ги превръща в постамент. В този смисъл произходът, като форма, на гробната ара в Тракия зависи от архитектурните форми (отразени най-ярко в профилировката) и скулптурата (в частност използването за статуйни бази). Не е възможно със сигурност да реша въпроса за областта, от която е възприет обичая за поставяне на ара върху гроба - от западните провинции или от гръцкия Изток (Conrad 2002, 106). Тъй като паметниците, за които става дума, са основно от втората половина на II и III в., по-оправдано ми изглежда разглеждането им като резултат от една всеобща мода в провинциалната култура, основаваща се върху търсенето на адекватен израз на нарастналото икономическо самочувствие на една част от провинциалното общество. Формалното подражание на известни почетни и архитектурни прототипи се оказва подходящо за задоволяване нуждата от репрезентативен акцент за гробното място. В този смисъл извеждането на влияния и прототипи за гробните ари от Тракия опира до изследване произхода на базите за почетни статуи. Последните са функция от романизацията на една провинция, разглеждана като резултат от налагането на градския тип култура.

Интерпретация. За разлика от надгробните плочи, интерпретацията на арите е свързана с тяхната същност и структурно оформяне и едва след това с редките релефни изображения. Самата фигурална украса, доколкото се среща, принадлежи към иконографските теми, употребявани върху плочите, и нейната интерпретация не се различава от тази на останалите релефи. Използването на *coena funebris*, конник или права фигура върху надгробните ари, е засвидетелствано при отделни паметници (IGBulg., 3, 1, 1010, 1019; IGBulg., 3, 2, 1632, 1868; IGBulg., 5, 5863; Велков 1991, 28-29, обр. 34, 29-30, обр. 35; Sayar 1998, 61, Abb. 25) и е заимствано от репертоара на стелите, както и някои плочи показват оформяне, заимствано от олтарите (Faust 1998, 54). Самата структурна форма на арите и първоначалната им сакрална същност до голяма степен променят тяхното възприемане като гробен паметник.

Формалните прототипи на четириъгълната ара са монолитните сакрални олтари от късноархаичната и класическата епоха (Yavis 1949, 131). Вероятно към V в. пр. Хр. започва спорадичната им употреба като надгробен знак (Bakalakis 1952), но основното им разпространение с вече променената функция, е в късноелинистическата и особено римската епоха.

Независимо от формата (кръгла или четириъгълна), арите се налагат като гробен знак, съчетаващ в себе си изконното сакрално чувство със знаковото съдържание за определено гробно пространство. Първоначалната му употреба е винаги като част от гробен комплекс, често за повече от един човек (Berges 1986, 17-19). Още в елинистическата епоха гробният олтар загубва практическата си функция на съоръжение, предназначено за изгаряне на жертвата и се превръща основно в паметник, маркиращ гробното пространство. Сакралната същност на формата се подсилва чрез прибавяне на характерна украса от букефалии и гирлянди (Berges 1986, 14). Масово разпространена през елинистическата и ранната римска епоха, тази украса почти не се среща върху паметниците от провинция Тракия. Единственото изключение е една ара от Перинт (Sayar 1998, 292, Abb. 113-115). Независимо обаче от липсата на пищна декорация, сакралната стойност на формата, наложена от традицията, обуславя непрестанното ѝ репликиране.

Единственият намек за украса са срещащите се върху горната повърхност на някои екземпляри акротери, скулптирани в нисък релеф. Подобен завършек на арата се разбира като типологичен рудимент на перваза на *focus*-а, който трябва да задържа заедно горивния материал и жертвените дарове върху горната повърхност на олтарите с практическа употреба. При паметниците без такава функция подобни елементи придават собствен „облик“ на арата, което засилва нейната сакралната форма с естетически средства (Dräger 1994, 19). От друга страна формата на олтара като знак за активна *pietas* е репликирана многократно. Тя дава образа си на паметници от различен вид в сакралната и сепулкрална област - например саркофазите. Базите за почетни статуи също така приемат формалните белези на олтарите. Такива са простите бази с надпис и рудиментарни акротери на горната плоча, които са заети от сакралните олтари (Dräger 1994, 29-30). Налагането на олтароподобната форма като неизменна репрезентативна структура в публичното пространство е обусловило до голяма степен пренасянето на същата и в гробната сфера. Съчетанието от сакрална традиция, обогатено с архитектурни елементи и представителност (поради употребата за статуи) е обусловило висока стойност на арата като структура сама по себе си. Допълнителна декорация при това положение не е необходима. Големите размери на паметниците от тази категория (между 1,20 и 1,50 м) и обемното въздействие на арата (намиращо се в зависимост и от количеството материал) са достатъчна гаранция за нейната репрезентативност. Подобен паметник предава своето послание без обяснителни, картинни добавки. Същото е в сила и за базите за почетни статуи, изработвани по време на Империята, традиционно без украса, обхванати само от строги профили (Dräger 1994, 65). Следователно стойността на гробната ара е в нейната иманентна репрезентативност, обусловена от древната, сакрална същност на формата, подсилена с архитектурни елементи и мотивирана от нейната употребата за различни силно представителни категории паметници - основно бази за почетни статуи.

Цитирана литература:

Велков 1991: В. Велков. Надписи от Кабиле. - В: Кабиле, 2. София, 1991, 7-53.

Зотовић 1995: Р. Зотовић. Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације. Ужице, 1995.

Altmann 1905: W. Altmann. Die römische Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin, 1905.

Bakalakis 1952: G. Bakalakis. Grabaltar aus Komotini.- Jahreshefte des Österreichischen arhäologischen Instituts in Wien, 39, 1952, Beiblatt, 1-6.

Berges 1986: D. Berges. Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens. Freiburg, 1986.

Conrad 2002: S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum.- In: The Roman and Late Roman City. International Conference V. Turnovo 26-30 July 2000. Sofia, 2002, 104-114.

Daux 1979: G. Daux. Quelques noms, quelques texts.- Bulletin de correspondànce hellénique, 5. Thasiaca, 1979, 351-373.

Dräger 1994: O. Dräger. Religionem Significare. Studien zu reich verzierten römischen Altären und Basen aus Marmor. Mainz, 1994.

Faust 1998: W. Faust. Die Grabstelen des 2 und 3 Jh. im Rheingebiet. - (Beihefte des Bonner Jahrbücher, 52). Bonn, 1998.

IGBulg. 1961: G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 3, 1. Serdicae, 1961.

IGBulg. 1964: G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 3, 2. Serdicae, 1964.

IGBulg. 1966: G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 4, Serdicae, 1966; 5.

IGBulg. 1961: G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, Serdicae, 1997.

Kalinka 1906: E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906.

Kleiner 1987: D. Kleiner. Roman Imperial Funerary Altars with Portraits. Roma, 1987.

Sartre 1989: A. Sartre. Architecture funèraire de la Syrie.- In: Archéologie et Histoire de la Syrie, 2. Saarbrücken, 1989, 447-456.

Sayar 1998: M. H. Sayar. Perinthos-Herakleia und Umgebung. Wien, 1998.

Teposu-Marinescu 1982: L. Teposu-Marinescu. Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis. - (British Archaeological Reports, International Series, 128). Oxford, 1982.

Yavis 1949: C. Yavis. Greek Altars. Origin and Typology. Saint Louis, 1949.

Βαβριτσας 1965: Α. Βαβριτσας. Αρχαιοτατες και μνημεια Θρακης. - Αρχαιολογικον Δελτιον, 20, 1965, Β3, Χρονικα, 482-485.

The Funeral Altars in the Province of Thrace in the 2nd - 3rd centuries

Mario Ivanov

The funeral altars *arae* in the province of Thrace are homogenous category of funeral monuments used by part of the Roman provincial middle class. The funeral altars have not been a subject of a complex study until now. There are studies on certain finds but they focus only on the analysis of their epigraphic component.

All funeral altars found in Thrace have a quadrangular section and are divided into three types (fig. 1). Each type is defined by the profile of the upper and the lower end. Type I includes the greatest number of finds which have complicated profiles of both ends. There are two sub-types according to the shape of the upper part: subtype 1 - with a flat end; subtype 2 - with a pyramid-shaped end. Subtype 1 was most widely spread in the province and was used mainly in the period until the mid 2nd - mid 3rd century. Subtype 2 is represented by a single find from Perinthus, influenced by the Syrian tradition. The unification of the profiles of subtype I funeral altars hampers the study of the influences and the defining of the typical style of a certain atelier. Type II is represented by a smaller number of finds which have simplified profiles. The complicated transitions of the former type are replaced by oblique surfaces. This type of funeral altars are dated to the first half of the 3rd century. The type II funeral altars are typical for the Western part of the province of Thrace and Augusta Trajana. Type III includes the finds, which are the simplest in shape. Their ends are connected with the body through a step. It is not possible to propose a precise date for them for the moment.

The appearance of the quadrangular funeral altar (ara) as a structural shape in the province of Thrace might have happened via the Western provinces as well as via the Greek East. Their late appearance in Thrace (the mid 2nd century) suggests that they appeared as a result of universal fashion in the provincial culture satisfying the needs of certain section of the society.

The interpretation of *the arae* as a sepulchral mark depends not so much on the rare relief effigies but on their character and shape. The combination of a sacred tradition, enriched by architectural elements and representativeness determined the high value of the funeral altar as a structure in itself.

Ματιόπολις един *happax* в късноантичната топонимия

Сергей Торбатов

Селищното име Матиополис (Ματιόπολις) е засвидетелствано един-единствен път в античната писмена традиция - в пояснителната бележка за Дионисополис, съдържаща се в анонимния „Периплус на Черно море": αὕτη ἡ Διονυσόπολις πρῶτον ὠνομάζετο Κρουνοί διὰ τὰς τῶν εγγὺς ὑδάτων ἐκρύσεις· ἔπειτα δὲ μετωνομάσθη Ματιόπολις ὕστερον δὲ Διονυσιακοῦ ἀγάλματος προσ πεσόντος ἐκ τῆς θαλάσσης τοίς τόποις Διονυσόπολιν λέγουσιν κληθῆναι πάλιν. (Anonym. Peripl. Pont. Eux. 78 /ed. Müller/ = Anonym. Peripl. Pont. Eux. 15r21-15r25 /ed. Diller/). В превод, въпросният пасаж гласи: *Дионисополис най-напред се наричал Круни, заради изтичащата наблизо вода. По-късно се преименувал на Матиополис. После, поради изхвърлената от морето по тези места статуя на Дионис, бил наречен, както казват, с новото име Дионисополис.*

По-ранните издателите и практически всички досегашни коментатори считат известието за погрешна интерполация от страна на съставителя на съчинението и се обединяват около мнението, изказано от Восиус още през 1639 г., че това по всяка вероятност ще да е изопачена форма на топонима Марцианополис (Müller 1965, 226 (ad *Scymn. 753*); Pick, Regling 1898, 125-126; Popa-Lisseanu 1914, 18-21; Tafrali 1927, 11; Fluss 1930, 2205-2206; IGBulg. I, 2, 49-50).

Дали обаче е така?

Анонимният „Периплус на Черно море" е ранновизантийска компилативна творба, изградена предимно въз основа на заемки от Псевдо-Скимнос, Менип и Ариан. В част от случаите авторът се е позовавал също така на Псевдо-Скилакс, както и на други, неизвестни сега съчинения (Diller 1952, 102-117; Скржинская 1980, 115-125). Важно място сред последните се отдава на един енигматичен периплус от края на IV - началото на III или най-общо от III в. пр. Хр., който бил широко използван от Ариан, а може би също и от Страбон (Ростовцев 1925, 69-73; Карышковский 1966, 152; Агбунов 1985, 28). Според една твърде смела, но трудно доказуема хипотеза, първообразът на анонимния „Периплус на Черно море" не бил нищо друго, освен разширена редакция на едноименната творба на Ариан, чийто автор бил самият Ариан (Агбунов 1987, 9-14). В настоящия си вид обаче коментираното съчинение съдържа и някои оригинални сведения със сигурен ранновизантийски произход, които позволяват съставянето му да бъде отнесено към времето не по-рано от втората половина на VI в. (Diller 1952, 113).

Сведенията за Дионисополис в анонимния „Периплус на Черно море" (Anonym. Peripl. Pont. Eux. 77-79 /ed. Müller/; Anonym. Peripl. Pont. Eux. 15r20-15r30 /ed. Diller/) в общи линии обединяват данните, известни от периплите на Псевдо-Скимнос и Ариан. Описанието на западнопонтийското крайбрежие следва посока от север на юг и местоположението на Дионисополис е фиксирано на 80 стадии (10 2/3 мили) след Бизоне и на 200 стадии (26 2/3 мили) преди Одесос, както в периплуса на Ариан. Преизчисляването на разстоянията в мили е дело на компилатора на съчинението, при което той е изхождал от общоприетото за съвременната му епоха съотношение „1 миля = 7,5 стадии" (Schilbach 1970, 33). По-нататък почти буквално е приведена цялата информация за Дионисополис, съдържаща се у Псевдо-Скимнос (Ps. Scymn. Orb. descr. 751-757 /ed. Müller/), но с една съществена разлика: оригиналният текст е разкъсан от кратката добавка на ранновизантийския компилатор, споменаваща за преименуването на града в Матиополис. Бележката е вместена като самостоятелно изречение непосредствено след обяснението на топонима Круни и преди излагането на легендарните обстоятелства, станали причина за приемането впоследствие на името Дионисополис.

Традиционното тълкуване на този текст, според което името Матиополис следва да се разглежда като заемащо в хронологически план междинно положение спрямо по-ранното Круни и по-късното Дионисополис (Popa-Lisseanu 1914, 20 и Tafrali 1927, 11), е съвсем неправилно от граматическа гледна точка. Добавката на ранновизантийския автор е свързана и се явява логическо продължение на предходното изречение, като се отнася към подлога, а не към сказуемното определение в него. По този начин ясно е очертана следната последователност на топонимичните пластове: Κρουνοί - Διονυσόπολις - Ματιόπολις.

Името Матиополис е *happax* в античната писмена традиция, но сведението за него напълно се вписва в категорията на т. нар. *νῦν data* в Анонимния периплус. А. Дилър, последният издател на текста, въвежда този термин за означаване на множеството срещащи се там алтернативни имена на племена, реки и най-вече на селища. Те не са били заети от някакъв определен писмен извор, а по всяка вероятност са били добавени от самия автор, който очевидно е бил твърде добре информиран. Въпросните имена, от които само около една трета са засвидетелствани досега и по някакъв друг начин, отразяват последните ономастични промени в припонтийската зона към времето на съставяне на периплуса (Diller 1952, 109-113). Конкретно за района на югозападното добруджанско крайбрежие, историческата достоверност на приведените в Анонимния периплус *νῦν data* убедително и изцяло се потвърждава от наличните към момента писмени, археологически и геоморфологически данни: преименуването на *Καρία* в *Καρέα* и свидетелството за чувствителното покачване на морското ниво в околността (ок. средата на VI в.) (Anonym. Peripl. Pont. Eux. 75 /ed. Müller/ = (с някои съществени корекции!) Anonym. Peripl. Pont. Eux. 15r10-15r14 /ed. Diller/; Torbatov 1994, 325-336; Торбатов 2002a, 39, 197-215); промяната на името Τετρισιάδα/Τιριζανακρος в *κρα* (най-вероятно в началото VI в.) (Anonym. Peripl. Pont. Eux. 75 /ed. Müller/ = (с известни разночетения!) Anonym. Peripl. Pont. Eux. 15r14-15r16 /ed. Diller/; Джингов и др. 1990, 12-14); отбелязването на Βιζώνη като функциониращо крайморско селище, разполагащо с открит рейд (в противовес на сведението у Ариан, където този пункт фигурира като „пусто място") (Anonym. Peripl. Pont. Eux. 75-76 /ed. Müller/ = Anonym. Peripl. Pont. Eux. 15r16-15r20 /ed. Diller/; Arrian. Peripl. Pont. Eux. 35 /ed. Müller/).

От изтъкнатото дотук закономерно се налага извода, че авторската добавка в анонимния „Периплус на Черно море" за преименуването на Дионисополис в Матиополис отразява напълно реален исторически факт, за който засега няма друг източник на информация. Нещо повече, изхождайки от структурния анализ на текста и естеството на всички приведени в него топоними от категорията *νῦν data*, името Матиополис следва да се приеме за актуално по времето на съставяне на съчинението, т.е. през втората половина на VI в.

Докога се среща името Дионисополис в античната писмена традиция?

Дионисополис (вариантни форми Διονυσόπολις и Δεειονυσσόπολις в различните достигнали до нас преписи на текста) фигурира като един от 15-те града на провинция Скития в т. нар. „Спътник" на Хиерокъл (Hier. Synecd. 637, 2 /ed. Parthey/), изготвен в 527-528 г., т.е. в самото начало на управлението на император Юстиниан I. Това бил официален справочник, предназначен за ползване от държавните служители, в който по административен признак били изброени всички селища в Империята, които към времето на неговото съставяне притежавали юридически статут на градове.

Представената първоначално в периплуса на Псевдо-Скимнос (Ps. Scymn. Orb. descr. 751-757 /ed. Müller/) легендарна версия за преименуването на Круни в Дионисополис е възпроизведена в леко променен вид, но без никакви смислови отклонения в „Описание на племената" на ранновизантийския автор Стефан Византийски, за когото се приема, че е живял и творил най-вероятно през VI в., вероятно в периода между 538 и 573 г. (Латышев 1948, 312). Името на града е предадено във формата Διονύσου πόλις, като изрично се пояснява, че той се намирал на брега на Понта (Steph. Byz. s.v. Διονύσου πόλις /ed. Meineke/).

Дионисополис (*Dionisopolis*) е споменат сред „по-значителните градове" (*civitates aliquantas volumus*) градове по понтийското крайбрежие на Тракия и в „Космография" на Анонимния автор от Равена (Raven. Anonym. Cosmogr. IV, 6 /ed. Schnetz/). Описанието на земите в това компилативно съчинение, съставено към края на VII или в началото на VIII в., е направено въз основа на карта, която вероятно е била от типа на итинерариите и твърде много е наподобявала Певтингеровата карта. Предполаганият някога директен произход на „Космографията" от Певтингеровата карта понастоящем се отхвърля, но те вероятно водят началото си от един и същ картографски първоизточник, който не е бил собствено итинерарий, а географска карта. Изложението в „Космография"-та е подчинено на административната уредба на Империята от епохата на Принципата. Поразителното сходство на топонимиката с тази в Певтингеровата карта е ясно свидетелство за идентична или много близка датировка на основния картографски извор на съчинението и на първообраза на Певтингеровата карта - вероятно в 60-те - 70-те години на III в. (Торбатов 2002a, 43-44).

Макар в отделни случаи променени до неузнаваемост, имената на градовете в провинция Скития от „Спътник" на Хиерокъл, сред които и Дионисополис (Διονυσουπόλεως), се откриват и в един от запазените епархийски списъци на Константинополската патриаршия, съставен между края на VIII и втората половина на IX в. на базата на по-стари извори за църковната география (Darrouzes 1981, 32-33, 242: Notitia 3, 653). За съжаление, използваните конкретно за провинция Скития източници на информация са неизвестни. Отразената в документа църковна организация в нейните предели е могла да възникне със сигурност едва след 480 г. и по всяка вероятност е придобила завършен вид вече към 519-520 г. (Barnea 1968, 457-458; Suceveanu, Barnea 1993, 175-178).

Сведенията за градовете в провинция Скития на ранновизантийския автор Хиерокъл са били буквално повторени през X в. от Константин Багренородни в съчинението му „За управлението на империята" (Const. Porph. De adm. Imp. IX /ed. Moravcsik - Jenkins/), макар повечето от изброените центрове отдавна вече да не са съществували.

Според известията на късните хронисти Теофан Изповедник, Анастасий Библиотекар и Георги Кедрин, живели и творили през периода IX-XI в., през 18-та година от управлението на император Юстиниан I (544-545 г.) Дионисополис бил сполетян от страховито природно бедствие, когато морето ненадейно нахлуло на 4 мили във вътрешността на Тракия и заляло околностите на Одесос, Дионисополис и Афродизион, след което отново се прибрало в своите граници (Theoph. Conf. Chron. 224, 29-33 /ed. de Boor/; Anast. Bibl. Chron. Trip. 143, 11-14 /ed. de Boor/; Georg. Cedren. Comp. hist. 1, 657, 15-19 /ed. Bonn/). Първоизточникът на това съобщение не е установен. Най-вероятно е то да е било заето от една недостигнала до днес анонимна хроника от началото на VII в., означавана обикновено като „Константинополска хроника", в която се съдържали изобилни данни за природни бедствия и разни други инциденти и военни конфликти, по един или друг начин свързани със столицата (Whitby 1983, 317).

Представеният преглед показва, че последното точно датирано споменаване на Дионисополис в писмените извори е свързано със събитие от 544-545 г. Името на града, както и на редица други укрепени центрове в пределите на провинция Скития, не фигурира в трактата на Прокопий Кесарийски „За строежите". Т. нар. „скитски аномалии" в съчинението убедително се обясняват с опустошителните за провинцията последици от кутригурското нашествие в началото на 559 г. Археологически засвидетелстваните и сигурно датирани разрушения в Сацидава, Капидава, Диногеция, Егисос, Халмирис, Тропеум Траяни, Истрия и Акре (?) ясно трасират пътищата на завоевателите към Константинопол (Торбатов 2002б, 52-55). Намирайки се на един от тях, Дионисополис - чувствително отслабен вследствие на преживяното десетилетие и половина по-рано тежко природно бедствие, по всяка вероятност е споделил съдбата на изброените по-горе и множество други именни и безименни селища в пределите на диоцеза Тракия.

Изчезването на името Дионисополис от официалната номенклатура в годините на управлението на император Юстиниан I добре се вписва в съзнателно провежданата от него ревностна християнска политика, целяща премахване на езическите преживелици и реминисценции. Това намира израз в масово преименуване на селища в чест на членове на императорската фамилия или популярни християнски мъченици (Торбатов 2002б, 53, бел. 40). За съжаление, анализът на името Ματιόπολις не дава възможност да се открие в първата му съставка някакъв познат от просопографията и агиографията и актуален за епохата *praenomen* или *nomen*.

Археологическите разкопки на гигантската крепост в Балчик (кв. Хоризонт) началото на чието изграждане се отнася към края на V -началото на VI в., установиха мащабни преустройства по укрепителната система от времето на император Юстиниан и втората половина на VI в., както и системни грижи по поддържане и усъвършенстване на вътрешната инфраструктура в защитената територия (Димитров 2001, 88-120; Торбатов 2002а, 263-270). Това свидетелства, че най-късно от средата на VI в. насетне приоритетно значение на микрорегионално ниво придобива новоизграденият укрепен център върху ръба на крайбрежното плато. Именно тук - и очевидно в ущърб и за сметка на разположения в непосредствена близост Дионисополис, се съсредоточават вниманието, строителната инициатива и материалните усилия на провинциалната, а по всяка вероятност и на централната власт. Новият център, чийто разцвет съвпада с втората половина на VI и началото на VII в., когато придобива белезите на голямо и благоустроено селище от градски тип, по всяка вероятност иззема по това време традиционните локални функции на Дионисополис и обрича древния град на бърз и необратим упадък.

Приведените по-горе факти и констатации ми дават възможност за друго тълкуване на топонима Матиополис, както, според свидетелството на Анонимния периплус на Черно море, се е наричал Дионисополис през втората половина на VI в. В първата част на името, отчитайки характерните за периода фонетични и ортографски промени, без затруднение откривам старогръцкото прилагателно *μάταιος*, едно от многото значения на което гласи „празен, пуст“. Предвид преживените през 40-те и 50-те години на VI в. катастрофални неблагополучия и толерираното от властите стремително въздигане от средата на века насетне на изграждения наблизо нов (засега анонимен) център от градски тип, преименуването на Дионисополис в Матиополис, в смисъл на „празен, пуст град“, изглежда напълно закономерно и логически обосновано. Тук е мястото да се отбележи, че в повечето от досегашните публикации се твърди, че през втората половина на VI в. животът върху долните две крайбрежни тераси на Балчик, т.е. в чертите на античния Дионисополис, напълно замрял. Това обаче е презумпция, която досега не е получила задоволително археологическо потвърждение[1]

Независимо от произхода - официален или простонароден, през втората половина на VI в. някогашният Дионисополис е бил известен на съвременниците далеч извън пределите на града вече като Матиополис - име, несправедливо пренебрегвано от досегашните изследвачи.

---

[1] *Коментар по тези въпроси в: Торбатов 2002а, 261-263. Към цитираната там литература следва да се добави и: Димитров 2001, 81-84.*

Цитирана литература:

Агбунов 1985: М. Агбунов. Загадки Понта Эвксинского. Москва, 1985.

Агбунов 1987: М. Агбунов. Античная лоция Черного моря. Москва, 1987.

Джингов и др. 1990: Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра, 1. Крепостно строителство. София, 1990.

Димитров 2001: М. Димитров. Дионисополис. История, топография, укрепителна система, архитектура, бит и култура, монетосечене и монетообръщение. Варна, 2001.

Карышковский 1966: П. Карышковский. К вопросу о древнем названии Роксоланского городища. - Материалы по археологии Северного Причерноморья, 5, 1966, 149-162.

Латышев 1948: В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. - Вестник древней истории, 1948, 3, 217-333.

Ростовцев 1925: М. Ростовцев. Скифия и Боспор. Ленинград, 1925.

Скржинская 1980: М. Скржинская. „Перипл Понта Евксинского“ Анонимного автора. - В: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. Киев, 1980, 115-125.

Торбатов 2002а: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III - VII в.). Велико Търново, 2002.

Торбатов 2002б: С. Торбатов. „Скифские аномалии“ Прокопия Кесарийского и вопрос о времени составления его трактата „О постройках“. - Византийский временник, 61 (86), 2002, 49-57.

Barnea 1968: Barnea, I. Perioadă Dominatului (sec. IV-VII). - In: Vulpe, R., I. Barnea. Din istoria Dobrogei, 2. Bucureşti, 1968, 367-556.

Darrouzes 1981: Darrouzes, J. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes. Paris, 1981.

Diller 1952: A. Diller. The Tradition of the Minor Greek Geographers. Lancaster-Oxford, 1952.

Fluss 1930: C. Fluss. s.v. Matiopolis. - Real Encyclopädie des Klassischen Altertumswissenschaft, 14, 1930, 2205-2206.

Müller 1965: K. Müller. Geographi Graeci Minores, 1. Hildesheim, 1965 (repr. Nachdruck der Ausgabe Paris 1855).

Pick, Regling 1898: B. Pick, K. Regling. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I/1. Berlin, 1898.

Popa-Lisseanu 1914: G. Popa-Lisseanu. Cetăţi şi oraşe greco-romane în noul teritoriu al Dobrogei. Bucureşti, 1914.

Schilbach 1970: E. Schilbach. Byzantinische Metrologie. München, 1970.

Suceveanu, Barnea 1993: A. Suceveanu, I. Barnea. Contributions à l’histoire des villes romaines de la Dobroudja. - Dacia, n.s., 37, 1993, 159-179.

Tafrali 1927: O. Tafrali. La cité pontique de Dionysopolis, Kali-Acra, Cavarna, Téké, Ecréne. Paris, 1927.

Torbatov 1994: S. Torbatov. Portus Caria-Caron limen-Caria-Carea-Creas. - In: Thracia Pontica, 6.1 (Proceedings of the International Symposium Thracia Pontica VI, 18-24 September 1994). Sozopol, 1994, 325-336.

Whitby 1983: L. M. Whitby. Theophanes Chronicle Source for the Reigns of Justinus II, Tiberius and Maurice (A.D. 565-602). - Byzantion, 53, 1983, 1, 312-345.

Ματιόπολις a *Happax* in the Early Byzantine Toponymy

Sergey Torbatov

The site name Matiopolis (Ματιόπολις) appears only once in the Early Byzantine written sources - it is an annotation about Dionysopolis in the anonymous Periplus Ponti Eixini. The earlier publishers and all commentators until present consider the information a wrong interpolation made by the compiler and support the opinion expressed by Vosius as early as 1639 that the name is probably a misinterpretation of the toponym Martianopolis. The anonymous Periplus Ponti Eixini is an Early Byzantine compilation built upon books written by Pseudo-Scymnos, Menippus and Arrian as well as other books, which did not survive till nowadays. However, the work in its current mode contains also some original parts with a high level of reliability and trustworthy Early Byzantine origin, which give grounds to date its compiling back to a date not earlier than the second half of the 6th century. Among the original parts is the annotation about the change of the name of Dionysopolis to Matiopolis, a fact which should be accepted as a real historical event even if it is not confirmed by another source. The review of the available written sources reveals that the the name Dionysopolis was mentioned for the last time having an exact date when related to a catastrophic flood caused by an underwater earthquake which happened in 544-545 and affected the town's vicinity as well. There are firm reasons to suppose that Dionysopolis suffered also from the Kutrigur invasion in 559. The disappearance of the name from the official nomenclature in the reign of Justinian I fits very well the zealous Christian policy led by the emperor and aimed at elimination of the pagan relicts and reminiscences. This resulted in a large-scale change of sites names in honor of members of the emperor's family or popular Christian martyrs. Analysis of the first part of name Matiopolis does not provide any possibilities for finding familiar praenomen or nomen, known from the prosopography or the hagiography and topical for the studied time span. However, recognizing the phonetic and orthographic changes for the period, we could easily recognize in the first part of the name, the ancient Greek adjective *Ματαιος*, one of whose numerous meanings is „empty, desert". With view to the endured catastrophic disasters in the 540-es and the 550-es and the tolerated by state authorities impetuous development of the newly established near-by urban (anonymous so far) center, the change of e of the name of Dionysopolis to Matiopolis in the sense of „empty, desert town", seems a completely natural and logic act.

Notwithstanding the origin, official or common, in the second half of the 6th century the former Dionysopolis was already known by its contemporaries far beyond its boundaries as Matiopolis - a name wrongly overlooked by previous researchers.

Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I)

Павел Георгиев

Темата за археологическите факти в Търновския надпис датира от времето на неговото документиране от Х. Даскалов през 1858 г. (обр. 1). Изучаването му и напредъкът в изследванията върху ранното българско средновековие са добре познати, и прегледът им тук не е наложителен (Бешевлиев 1979, 192 - 200; Бешевлиев 1981, 141 и сл.; Бешевлиев 1981а, 25 - 119 и сл.). Задачата на настоящата статия е да преразгледа информациите за споменатите там държавни центрове и да установи актуални данни за тяхната локализация и характеристика.

В надписа се говори за три строежа. На първо място е т. нар. παλεὸν κον, който се отъждествява единодушно с κάμπους τῆς Πλίσκας от Чаталарския надпис (у Лъв Дякон и Ана Комнина Πλίσκοβα, Πλίσκουβα), т.е. Абоба-Плиска. Вторият център: ὑπέρφυμον κο(ν) ἰς τὸν Δανούβην е с проблематична и до днес локализация и в научната литература са изказвани различни мнения. Първото принадлежи на Ф. Успенски и се отнася за Градището при Малък Преславец (Кадъкьой), Тутраканско. Това мнение беше възприемано от К. Шкорпил, В. Златарски и други и просъществува до средата на ХХ в. Археологическите проучвания отхвърлиха тази възможност и учените насочиха своето внимание към Дръстър (Силистра), споменат в Българската апокрифна летопис (БАЛ) като „изграден“ от „цар Испор“, т.е. Аспарух. То се приема, включително и от последните изследователи на Дръстър (Ангелова 2003, 183-195). Междувременно К. Миятев предложи схващане, според което „Дунавският дом“ на хан Омуртаг е на остров Пъкуюл луй Соаре, където румънски археолози разкриха останки от мощна каменна крепост с пристан (Миятев 1965, 45-47; срв. Diaconu, Vilceanu 1972, 27-58). А. Кузев и В. Бешевлиев бяха склонни да отъждествят тази крепост със споменатата в края на IX в. Мундрага, но също и с Омуртаговия „преславен дом на Дунав“ (Кузев 1977, 57-69). По този повод В. Бешевлиев писа: *В полза на горното предположение би могло да се изтъкне обстоятелството, че в надписа (Търновският) не се споменава името на Силистра, както би трябвало да се очаква, ако се касаеше за този град. Обаче в надписа не е споменато и името на Плиска* (Бешевлиев 1979, 129).

Мненията за разположената по средата на пътя, между „Стария“ и „Дунавския“ дом „Всеславна могила“ са също различни. Ф. Успенски прие, че тя има надгробен характер и я отъждестви с голямата тракийска могила при Свещари (Мумджилар), Исперихско. В. Златарски търсеше предполагаема Омуртагова гробница при Ташламахале, Дуловско. Днес изследователите са склонни да локализират въпросната „могила“ край земленото укрепление при Кладенци (Кърк бунар), тъй като е по средата на пътя между Плиска и Дръстър (Ваклинов, Станилов 1981, 5 и сл.).

Беглият преглед на мненията за мястото и характера на трите строежа показва, че те не са основани на внимателен анализ на текста от Търновския надпис и съпоставка с този върху Чаталарската колона.

1. „Старият дом“

Досега се приема, че съчетанията τὸν παλεὸν κον и τὴν αὐλί(ν) μου τὴν ἀρχέα(ν) са еднозначни и означават „дом“ в смисъл на „дворец“ (Бешевлиев 1979, 195). Безспорно те се отнасят за една и съща резиденция. Това не означава, че αὐλίν и οἶκος са напълно тъждествени. В. Бешевлиев с право отбеляза, че първата дума се отнася за нещо с по-голям обхват, докато второто има значение на „дом“. В познатата от Чаталарския надпис и археологическите проучвания структура, т. нар. αὔλιν τὶν Τουτζαν включва: военен стан и отделно укрепен в неговите рамки владетелски дом.

За тези от Търновския надпис нямам археологически данни. В Чаталарския надпис с термина οἶκος се визират строежи, като тези от столицата Πλίσκοβα (Плиск обá). Очевидно αὐλίναι в двата надписа имат еднакво значение и би трябвало да представляват укрепени селищни агломерации от лагерен тип, в които са устроени владетелски резиденции. Гръкоезичното определение за тях се основава преди всичко на приетата във византийската епоха формулировка αὐλή, използвана преди всичко за резиденции на чуждестранни владетели (Шрайнер 2004, 35, бел. 2; срв. Венедиков 1968, 107 и сл.; Бешевлиев 1979, 203). По тази причина изглежда тя се явява в България през ранното средновековие във формата: αὐλίν, αὐλὴν (αὐλήν), дворэць, но по същество е по-широко понятие, което включва цялата агломерация, заедно с нейните укрепления и център.

От пръв поглед изглежда, че между παλεὸν и ἀρχέαν има смислово тъждество. Приеманото значение „стар“ не изчерпва тяхната семантика. Употребата им е съобразена със смисъла на съществителните имена, които придружават. По друг повод, И. Дуйчев обърна внимание на употребата на ἀρχεῖα, в смисъл на „дворци“ (Amtshaus) (Дуйчев 1949, 83, бел. 1). Контекстът там показва, че става дума за субституирано значение на прилагателното, което обозначава „дворците“ във византийската столица.[1] В случая допускам, че придружавайки съществителното „авлин“, то визира „официалния дворец“ в рамките на „Стария дом“.

Παλαῖος е прилагателно, което подчертава приоритета на „дома“на хан Омуртаг, но дали наистина само по отношение на „Дунавския дом“? В някои случаи то носи значение на *titulaire*, т.е. „главен“(Георгиев 1999, 24, бел. 96). По-важно е, че παλαιός се превежда още: „съществувалият по-рано“, „недействащ, изоставен“ (Щеглов 1994, 8 и сл.). Така на преден план изпъква смисълът: „някогашният (отдавнашният) дом“.

За изясняване на епитетите важно значение имат определенията, с които Теофан и Патриарх Никифор характеризират държавата на Кубрат - ἡ παλαὶα Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη или ἡ πάλαια καλουμένη μεγάλη Βουλγαρία (Theoph. Conf., 356, 15 ff.; Niceph. Patr., 36, 12 ff.). Преди десетина години В. Бешевлиев предложи ново осмисляне, съгласно което и двете прилагателни там имат общо значение: „старата“, т.е. предшестващата Аспаруховата държава България (Бешевлиев 1992, 402-403). Тази интерпретация пренебрегва автономното значение на „мегале“, но за мен тя е важна, тъй като обосновава възможността изразът τὸν παλεὸν κον да е употребен в смисъл на „предишният дом“. Теофан и Патриарх Никифор дават възможност за изясняване и на τὴν ἀρχέαν в Търновския надпис. Като говори за „миналото“ на уногундури и котраги Теофан употребява думата ἀρχαιότητος, а Патриарх Никифор - ἀρχῆς. В този смисъл аналогичните определения от Търновския надпис, независимо дали се отнасят за „домът“ или пък за целия „авлин“, изтъкват, че те са „старинни“, „от миналото“, т.е. „бивши“ официални резиденции, т.е. „столици“.

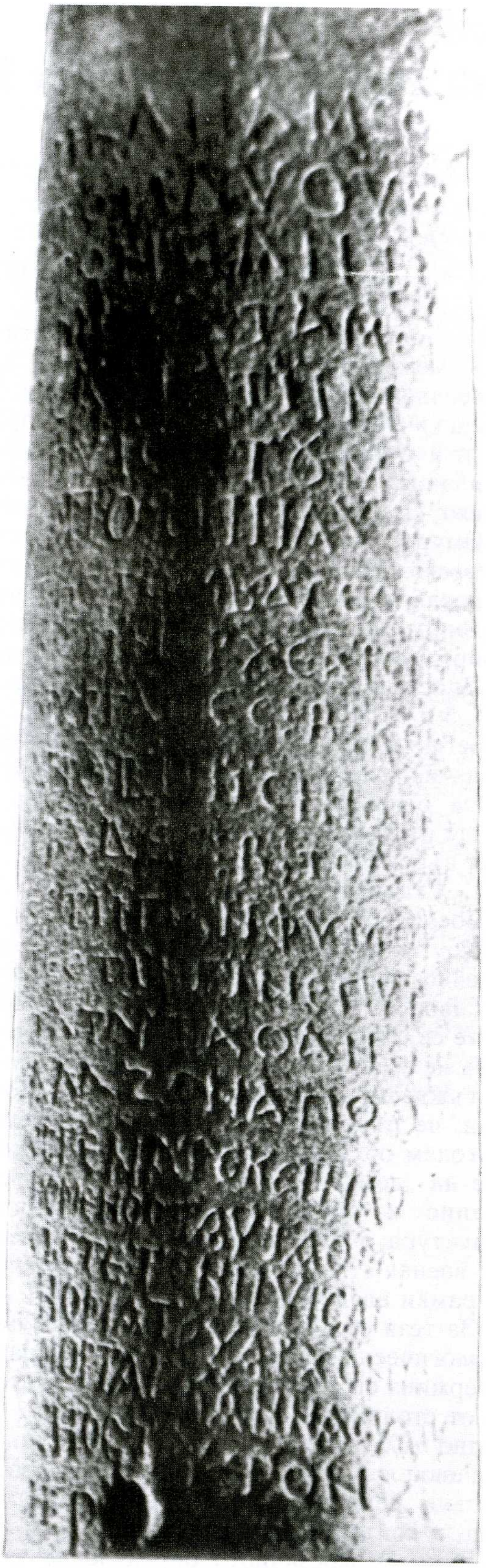

Обр. 1. Велико Търново, църква „Св. Четиридесет мъченици“. Колона с надписа на хан Омуртаг
Fig. 1. Church in Veliko Tarnovo. The column with khan Omurtag's inscription from „Holy Forty Martyrs“

---

[1] Τό ἀρχεῖον *носи по-специално значение на „правителствена резиденция“(Войнов и др. 1943, s.v.).*

Доскоро значението „отдавнашен“ за „дома“ на хан Омуртаг можеше да се тълкува безпрепятствено като „стар“ и да се свързва *a priori* с Абоба-Плиска, тъй като нейният хронологически приоритет не беше подлаган на съмнение. Археологическите пручвания обаче показаха, че откритите там материални следи не датират преди втората половина на VIII в. (Георгиев 2003, 175 - 182). Заедно с това са налице доводи от историческо, ономастично и археологическо естество в подкрепа на съществуването на по-ранен държавен център от края на VII до към края на VIII в. (Георгиев 2002, 208 - 227; Георгиев 2002а, 63 - 77). Анализът на данните насочва неговата локализация в района на провинциалната столица на Втора Мизия - Марцианопол и по-точно край Юстинияновия „град“ - Теодориада, разположен наблизо край Одесос. Византийските историци ситуират там „така наречената Варна“ (Βάρνας) - мястото, където се настанили българите на Аспарух през 680 г. (Георгиев 2002в, 94-100). Археологическите и исторически данни за ранната българска култура, като „култура на колела“, ми дават основание да приема предшественикът на Абоба-Плиска като „град от лагерен тип“, „зимовище“ на население с номадски поминък и начин на живот (Георгиев 2004, под печат). Тези данни се съгласуват с възможността под „Старият дом“ в Търновският надпис да се има предвид истински „старинната“ столица от времето на първите владетели на Долен Дунав.

Тази възможност поражда въпроса: защо хан Омуртаг е резидирал „при така наречената Варна“, а не в Абобското поле, след като се знае, че резиденцията там съществува още по времето на хан Крум (796 - 814)? Имам предвид, че Търновският надпис датира от първите години на владетеля, може би още от 814-815 г. По това време резиденцията в Абоба - Плиска може би е била още непригодна за постоянно обитаване след опожаряването ѝ през 811 г. Това ще да е наложило временно връщане на хан Омуртаг в първоначалния център на Дунавска България.

Тези съображения обаче не са достатъчно убедителни.

По-сигурни указания дава самият надпис. Мотивираното решение е в значението на глагола μένω. Според Бешевлиев той означава „обитавам“, „пребивавам“. Той обаче има и други значения: „оставам назад“, „оставам при нещо“, „задоволявам се с нещо“, „постоянствам“ и др. Те нюансират смисъла на категоричното „обитавам“. Същинското значение на глаголната форма е както в Чаталарския надпис и може да се преведе „апофатически“: „без да изоставя“, „без да напуска“. Възможно е още това да е декларация за символично „оставане“ на хан Омуртаг в първоначалния център в Девненската низина в името на традицията.[2]

Първата фраза от Търновския надпис: *Кан сюбиги Омуртаг, без да изоставя своя старинен дом, направи преславен дом на Дунав...*, съответства на първата и втора фраза от Чаталарския надпис: *Кан сюбиги Омуртаг е от бога архонт в земята, гдето се е родил. Обитавайки* (без да напуска) *Плиск обá, съгради стан на Тича*. Това съответствие води до предварителния извод, че в началото на управлението на „кан сюбиги Омуртаг“ лагерният „град“ в Девненската низина е приеман все още за „древна“ негова резиденция. Положението се променя едва към 821-822 г., когато Чаталарският надпис прогласява за постоянна резиденция на „поставения от Бога“ (Бакалов 1985, 89 и сл.; Степанов 2003, 86-87) архонт на българите κάμπους τῆς Πλίσκας, т.е. Абоба - Плиска.

Следователно с παλεὸν κον се изтъква древността на първоначалната „столица“, разположена между Марцианопол и Одесос. Изглежда, че за българите от началото на IX в. тя продължава да бъде символ на легитимна власт.

2. „Дунавският дом“

Търновският надпис е изсечен по повод на този строеж, така както Чаталарският - във връзка с построяването на „авлина на Тича“. Отначало той е определен като ὑπέρφυμον κο(ν) ἰς τὸν Δανούβην. Словоредът е идентичен с названието на строежа на Тича в Чаталарския надпис. Очевидно това са „клишета“ със стойност на собствени имена, основани на хидроними. Съществуващите данни насочват идентификацията на „Дунавския дом“ с кастела Дуросторум - Дръстър, но те не са в състояние да изключат неговото първоначално място на изток от него, включително и върху остров Пъкуюл луй Соаре (Кузев 1981, 196-200).

Критичният прочит на Търновския надпис, както и на БАЛ очертават и нови възможности.

Второто споменаване на Омуртаговия „преславен дом на Дунав“ (ред 20) е: ΕΠΙΤΟΝΔΑΝΟΥΒΙΝΙΣΗΝ. Окончанието -ιν при речното име е аналогично на тези в определенията за αὐλί(ν) и τουβί(ν), или αὔλιν - в Чаталарския надпис и трудно мога да тълкувам само като умалителни (Георгиев 2004а, под печат). Следващата дума е ΙΣΗΝ, а би трябвало да е ΙΣΙΝ, както на 18-ти ред. Там, последната буква от ΑΡΧΕΑ(Ν) не е изписана, така че следващата дума наистина се чете като ἰσίν (εἰσὶν) и я превеждам „равен“, изтъквайки еднаквостта на посочените там разстояния. При ред 20-ти обаче преди това стои Ν и с него чета самостоятелната дума ΝΙΣΗΝ. Тя е близка на νησιν и вероятно е преиначено изписване (с метатеза на двете гласни) на понятието „остров“, особено като имам предвид изравняването на фонетичната стойност на „ета“ и „йота“ в Търновския надпис. В такъв случай е реалистично да допусна, че словосъчетанието на 20-ти ред от надписа не е τὸν Δανούβι νι (η) ση(=ι) ν, т.е. „Дунавският остров“. Подобно предположение обяснява донякъде неопределеното ситуиране на строежа спрямо реката.

---

[2] *В тази връзка допускам, че „пребиването“ на хан Омуртаг в „старинната“ и бивша столица е било свързано с неговото възшествие, и Търновският надпис е свързан със строителство, което е ознаменувало този акт (данни за коронации в „стара“ столица у Георгиев 2001, 14 и сл.; Георгиев 2002д, 87-92). Според намерен в Плиска надпис-графит от XI-XII в., българската столица от IX в. е е наречена няколкократно* **асена опа**, *което изглежда означава в превод от тюрко-български език „престолният град“. Срв. по-долу бел. № 4.*

Една локализация на Дунавския дом е очертаната в надписа линия и отговаря на пътя между двата най-големи града в Долна Мизия: Марцианопол и Дуросторум (Torbatov 2000, 59-72). В Певтингеровите таблици то е изчислено на 79 римски мили, което съответства на около 116 - 117 км. Според К. Шкорпил то е около 105 км (Шкорпил 1993, 30). Възможно е средновековният път да не следва напълно античния. Отклонение е допустимо например преди и след пътната станция *Palmatae* (обр. 2). Тя се локализира при Оногур, Тервелско (Torbatov, 2000, 69). До там движението е ставало по Суха река и е сигурно, че ранновизантийският и средновековният приемник на римския път са следвали нейната долина (Атанасов 1987, 34-35, табл. I). След Палмате, в района на крепостта при Войниково, която е разположена на 5 км, южно от Тервел, той навлизал в долината на Табан (Дристра), която се влива в езерото Гърлица, срещу островите Пъкуюл луй Соаре. Така пътят възлиза на малко повече от 100 км. Продължението на пътя по Суха река обаче води право на Дунав при езерото Олтина и разстоянието до Девненското езеро също е около 100 км.

Анализът на данните за първоначалното селище на (пра)българите при Дуросторум - Дръстър показа, че то следва да се очаква в околностите на античния град: южно и източно от него по посока на езерото Гърлица (Георгиев 2002в, 70, 73-74; Атанасов 1987, 29 и сл.). То е с отток, който може да се приеме за ръкав на Дунав, както и „езерото Плоска“ на левия бряг (Кузев 1977, табл. I, 1). Местността при село Остров, Румъния носи характерното название „буджак“ (Кузев 1977, 60). Обикновено то се извежда от турската дума *buçak* (ъгъл). То се свързва с тюркското *bugeg*, което означава „район на пребиваване“, „местност“, „обособено място“ (Паламарчук 2000, 363; Мурзаев, 1984, 98). Тази етимология ме насочва към места с пребиваване на тюркоезично население и подкрепя локализацията на номадски лагер-убежище на десния бряг на Дунав, срещу островите Пъкуюл луй Соаре. За център на тази предполагаема агломерация до X в. приемам по-скоро земленото укрепление в северозападния край на хълма Дервент[3], отколкото разположената срещу него островна крепост (Diaconu, Vîlceanu 1972, 9-11).

Ана Комнина свидетелства за наличието на номадски лагер-убежище, източно от Дръстър (Anna Comnena VII, 3, 5; Георгиев 2002в, 70-71). Там някъде през 1087 г. *се разположили на стан около Истър* (παρὰ τὸν Ἴστρον ...ηὐλίζοντο) печенези. На следната година, движейки се откъм Плиск обá (Πλίσκοβα) към Дръстър, войските на Алекси I Комнин се настанили на лагер *до една река, която тече близо до Дристра и отстои на около 24 стадия*. След поражението им, по тези места се разгорял конфликтът между печенези и кумани. След поражението си, печенезите потърсили спасение *в така нареченото езеро Озолимна*. По този повод Ана Комнина разказва, че в миналото войска от узи *се разположила на лагер по бреговете на езерото*. Използваната от нея глаголна форма αὐλισαμένης подсказва, че става дума за убежище на номади. За локализацията на Озолимна са изказвани различни мнения (Златарски 1972, 498-499; Diaconu 1970, 123 и др.). П. Павлов например го отъждествява с езерото Гърлица (Павлов 1992, 170, бел. 9). Тази локализация насочва ситуирането на *Стохълмието* между него и крепостта Диакене, която е средновековният приемник на Марцианопол (Margos, 1970. 103 - 112). От тази гледна точка изглежда реално северният „репер“ на Стохълмието да е бил разположен при езерото Гърлица. Неговото отъждествяване с историческата Озолимна обаче е проблематично.

Съгласно информацията в БАЛ „Дунавският дом“ на хан Омуртаг може да се търси в района на „създадения“ от **Испор царь**, „град“ Дръстър. Според В. Гюзелев той е „вторият“ по важност център в държавата през първите два века от нейното съществуване и играе ролята на „резервна“ престолнина (Гюзелев 1994, 33-6). Пътят, който го свързва с Марцианопол, в чиито околности се е разполагала „така наречената Варна“, подчертава тяхната особена значимост в „езическа“ България. Важността на тази пътна артерия през ранното средновековие е запазила спомен и във фолклора (Миятев, Янтарски 1961, 34 - 38). В този смисъл въпросът за разполагането на „Дунавския дом“ на хан Омуртаг при Дуросторум - Дръстър изглежда още повече обоснован. Трябва да се има предвид обаче, че това не се отнася непременно за кастела под днешна Силистра. Напротив, изглежда ми по-правдоподобно, центърът на (пра)българите там първоначално да е бил разположен край село Остров, където се е намирал викус на ранноримския лагер, а може би и „муниципиум Аурелиум Дуросторум“ (Иванов 1999, 274-275). Може би това е имал предвид авторът на БАЛ като сочи, че „Испор цар“ е строител на град с име Дръстър.

---

[3] *По устни сведения на проф. Петре Дякону (октомври 2004 г.) на северозападния скат от височините „Дервент“, срещу островната крепост, се намират останки от късноантична крепост със следи от „българско“ землено укрепление.*

Според мен разполагането на ханска резиденция в кастела Дуросторум е станало на по-късен етап, а именно когато столичният център се установява трайно в Абобското поле. А това със сигурност е към времето на изсичане на Чаталарския надпис през 821-822 г. Първобългарските надписи с името на хан Омуртаг от Силистра и нейната околност са най-вероятно от годините след тази дата. Предположението на В. Бешевлиев, че надписът с имена и събития от времето на хан Крум (№ 3 в неговия корпус) е украсявал дворец на хан Омуртаг на Дунав е валидно (Бешевлиев 1979, 121-122). Плочата с него обаче е могла да бъде пренесена от по - „стара“ резиденция на Дунав, за която говори Търновският надпис. Впрочем, не изключвам и възможността надписът да е мемориален, за управлението на хан Крум.

3. „Всеславната могила“

Определянето на този строеж като „всеславен“ (πανφύμον) изтъква неговото родство с „дома на Дунав“. Споменава се три пъти, което обяснявам с неговата средищна позиция спрямо другите два строежа. Това е подчертано с употребата на „несъщинския“ предлог ἀναμέσα, който Бешевлиев счита за еквивалентен на класическия μεταξύ и „новогръцка форма на елинистическото ἀνάμεσον“ (Бешевлиев 1979, 53 и 194). Така се подчертава, че измерването е започнало „от средата“ (ἰς τὶν μέσιν) на „двата преславни дома“. Заслужава да изтъкна, че ἀνάμεσος означава *нещо, което се намира във вътрешността на страната* (Войнов и др. 1943, s.v.), така че въпросната τοῦμβαν е била наистина в центъра на вътрешна територия.

Третото споменаване, под формата τὸ δὲ αὐτὸ τουβί(ν) ἐστιν πάνφυμο(ν), свързвам с „измерване на земята“ (μετρίσαντες τὶν γῖν). Става въпрос за „земята“, където, според Чаталарския надпис, „се е родил“ владетелят. Това е ареалът, в който „могилата“ е заемала средищно място. С други думи тя е своеобразен *ómphalos* на́ (пра)българската етническа територия. Гръцкият израз тук е вероятно превод на българското понятие за „свещената земя (лес) Отюкен“. Българското ѝ назнвание е *Karvuna*, *Ongöl*, т.е земя със „сто“ (on, vun(a) „убежища“, възприемани като „могили“ (планини, височини), или „езера“ (Георгиев 2002г, 70 и сл.; Георгиев 2004б, 693 и сл.). Подобно на централноазиатския *ötükän*, тя е място за събиране на сили от изтощения от войни или глад народ и служи за негово „убежище“ (Боргояков 1974, 208 и сл.). Следователно „всеславната могила“ е средище на територия със сто укрепления - убежища (т. нар. Стохълмие, Стоте Хълма) (Георгиев 2005, под печат).

Главният въпрос тук е за характера на строежа, наречен „могила“. Възприетият превод е буквален и коства на науката сериозни недоразумения. Текстът характеризира строежа така, че той трудно може да се покрие с представата за „могилен насип“. Изрично е посочено, че „могилата“ има „среда“, откъдето са отмерени разстоянията към „Старинния“ и към „Дунавския“ „станове“. Това ме навежда на мисълта, че тя е разположена на немалка площ. Освен това, текстът оставя впечатление, че надписът е свързан с нея. Ако съдя от доказаното напоследък място на Чаталарската колона (Рашев 2002, 150-157) и „Търновската“ ще да е стояла на важен кръстопът край „могилата“.

Ключът за разгадаване на понятието „могила“ се намира в БАЛ. Там се говори за построени от „цар Слав“ „сто могили“, заради което той е назован „стомогилен цар“ (Иванов 1970, 282). Анализът показа, че става въпрос за сто укрепления в землю Карвунскоу, реченоми бльгар́ска, построени преди заселването на Аспаруховите българи (Георгиев 2002г, 70 и сл.). „Карвунска земя“ означава „земя със сто укрепления“, благодарение на което става известна като „Стохълмие“. Йоан Скилица и Ана Комнина изрично свидетелстват, че „местното население“ наричало земята между Диакене (дн. Девня) и езерото Озолимна ʽΕκατὸν βουνοὺς (Златарски 1972, 489). Очевидно гръцките термини βουνός, както и τοῦμβας със значението си на „хълм“, „могила“ са калка на тюрко-българското понятие. Последното се реконструира като *kurgan*, *korgan* и означава „крепост“, „укрепление“ (Мурзаев 1984, 316-317).

От езика на тюркоезичното население този термин влиза в славянските езици, (*kurgan*) с двойното си значение на „древен могилен насип“(хълм) и „крепост“ (Фасмер 1986, 424)[4]. Следователно τούμβας съхранява двойственото значение в езика на коренното население и визира може би изоставено и приличащо на могила „укрепено поселение (град)“. Така че е твърде вероятно „могилата“ от Търновския надпис да е всъщност преизползвано от българите римо-византийско укрепление.

По-важно е друго. Съчетанието „всеславна могила“ в Търновския надпис има точен еквивалент в надписите на на хан Могилян и Кюл-тегин от Централна Азия. Там с maγï qurγan (всеславна могила) се обозначава мястото за зимуване на хаганските войски в Тюркския хаганат (Малов 1959, 21, 23; Древнетюркский 1969, 335). Това ми позволява да заключа, че „всеславна могила“ е традиционно название на средищния бивак на българите и техните войски в периода VII - IX в.

4. Разстоянията и опит за нова локализация на строежите

Разстоянията между трите строежа предлагат уникална възможност за локализация. Тя е оценена отдавна, но поради априорни убеждения, посочените стойности не са анализирани обективно.

Отстоянията между „всеславната могила“ и „двата преславни дома“ са равни и са изчислени на 20 000 оргии. Излизайки от аксиомата, че „старият дом“ е идентичен с Абоба-Плиска, В. Бешевлиев пише: *Домът или по-скоро Плиска е отстоял от Дунава според надписа на 40 000 оргии или разтега. Това разстояние се равнява на 71 км и 200 м, ако се вземе за основа атическата оргия, което е малко вероятно. Ако се вземе обаче за мярка царската оргия, което в случая е по-вероятно, разстоянието ще бъде около 84 км или 85 км и 360 м. По въздушна линия Плиска се намира от Дунав наистина на 84 км. На това разстояние отстоят, както изтъкна Успенский (К. Шкорпил), две точки: Кадъкьой (дн. Малък Преславец) и град Силистра* (Бешевлиев 1981, 127-128). Както се вижда, от решаващо значение за правилното изчисляване на разстоянията е дължината на единицата мярка. Прилагането на атическата (=1,78 м) или на царската (=2,10-2,13 м) оргии е еднакво несигурно. За съжаление не разполагам с преки данни за реалната ѝ дължина. Остава да се позова на културно-исторически основания. На тях се осланя и Бешевлиев, сочейки, че по-голямата, а именно „царската“ оргия от Египет е била в употреба във Византия (Бешевлиев 1979, 195). В Търновския надпис обаче става дума за мярка за хански строежи и е по-оправдано българите да са използвали „своя“ мерна единица, както са имали и собствена хронологическа система (вж. Чаталарския надпис). В такъв случай е по-оправдано „българската“ мярка да се основава на т. нар. антична боспорска оргия. През средновековието тя и нейни производни са в употреба в Русия, наред с още няколко вида „сажена“ (Рыбаков 1949; 1984, 84-85, рис. 11, 94, рис. 21). Боспорската оргия е с дължина 176,4 см и се равнява на 6 римски фута (стъпки) (29, 4 см). Установена е в строежи от Тмутаракан, Керч (Пантикапей) и др.(Рыбаков 1984, 110-111; Афанасьев 1976, 145). Една от производните на тази мерна единица е т. нар. *голям кос сажен*, който е равен на диагонала на квадрат със страна една *боспорска оргия* (176, 4 см) и има дължина от 249, 2 см. Приложението ѝ в България се проследява във величини на идентифицирани по археологически път строежи от VIII-IX в., включително и от времето на хан Омуртаг.

Така че, разстоянието от 40 000 оргии между двата „преславни“ дома може да е изчисли на 99 км и 680 м, т.е. то е равно на сакралната за българите стойност „сто“.

Това разстояние отговаря на дължината на линията (по карта!) между историческата Варна и Дунав при езерата Гърлица или Олтина. По такъв начин от една страна подкрепям извода, че „старият дом“ в Търновскияt надпис се е намирал при Девненското езеро, а от друга насочвам търсенето на „Дунавския дом“ при езерата Гърлица или Олтина (обр. 2).

Първоначалното място на „всеславната могила“ е в центъра на Стохълмието и по средата на разстоянието между двата Омуртагови „дома“. Йоан Скилица и Ана Комнина обаче маркират „Стохълмието“ според центровете, за които говори Търновския надпис. Те са разположени на пътна ос, която е свързвала първоначалната столица в Девненската низина с Дунав. Автентични свидетелства за средоточието на Аспаруховите българи в края на VII в. дават основание да приема, че първоначалната ос „Стар дом“ - „Дунавски дом“ е била съобразена с исторически засвидетелствана демаркационна линия, каквато е административната граница между Втора Мизия и Малка Скития. Коя от двете точки на Дунав трябва да приема за място на първоначалния Омуртагов дом: при Гърлица или Олтина? Отговорът на този въпрос изисква диференциране на данните.

---

[4] *В тюркските езици за „могила“ или „възвишение“ се използва думата oba\opa. Срв. (Севортян 1974, 398-399. И двете форми са използвани при назоваване на българската столица с име Плиска: Πλίσκ οβα (Георгиев 1999, 17 и сл.) и ὕρενΰ ξοΰ (Георгиев 2002д, 87-90, бел. 35).*

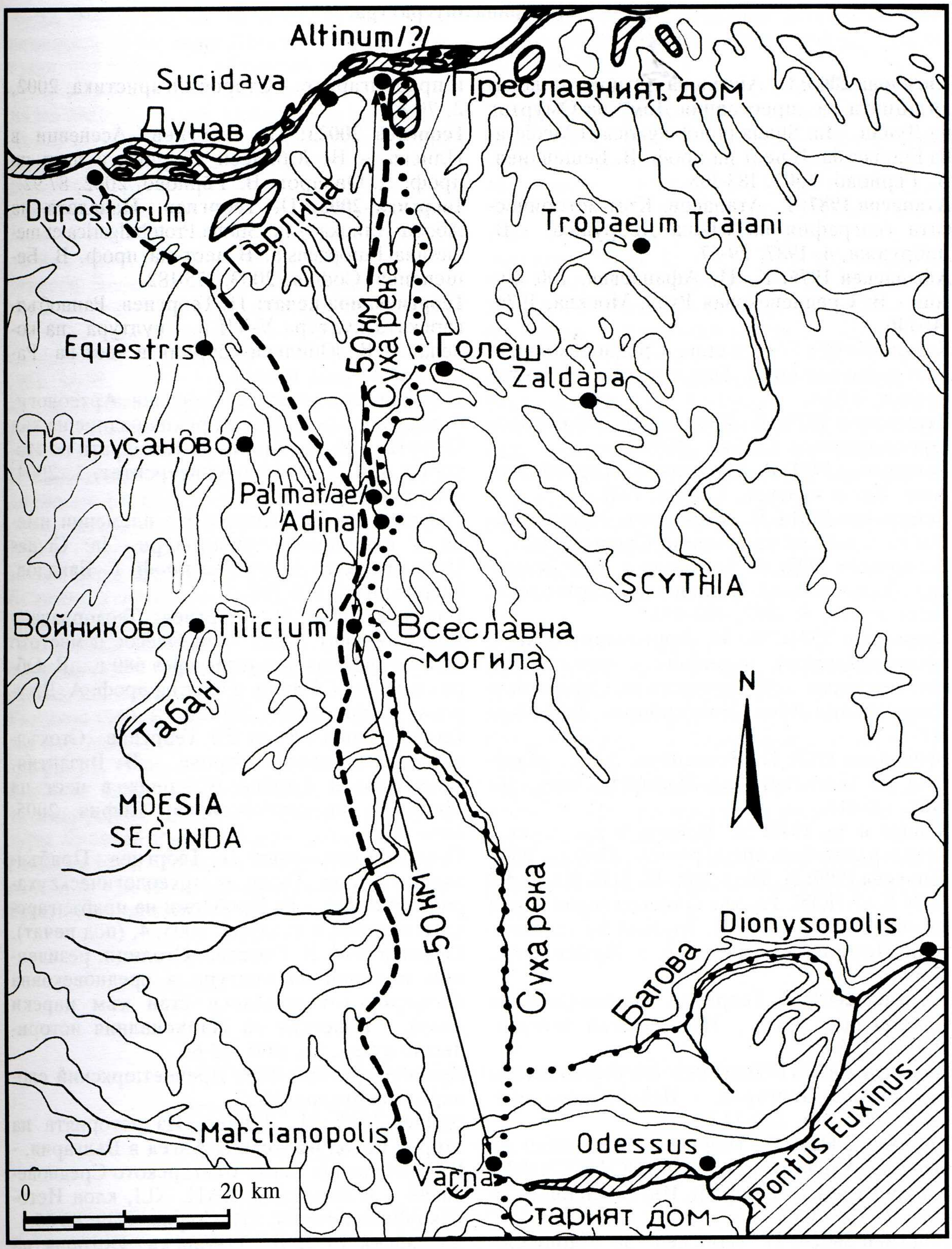
Altinum/?/
Sucidava
Преславният дом
Дунав
Durostorum
Гърлица
Tropaeum Traiani
50км
Суха река
Equestris
Голеш
Zaldapa
Попрусаново
Palmat/ae/
Adina
SCYTHIA
Войниково
Tilicium
Всеславна могила
N
Табан
MOESIA SECUNDA
50км
Суха река
Dionysopolis
Батова
Marcianopolis
Odessus
Pontus Euxinus
0
20 km
Varna
Старият дом

- - 1. *Римски пътища Марцианополис - Дуросторум и Марцианополис - Алтинум*
The Roman roads Marcianopolis - Durostorumand Marcianopolis - Altinum

● 2. *Селища. Settlements*

• • 3. *Граница между късноримските провинции Скития и Втора Мизия*
The boder between the Late Roman provinces Scythia and Moesia Secunda

Обр. 2. Схема на граничното трасе между Втора Мизия и Малка Скития и споменатите в Търновския надпис български центрове (по П. Георгиев и С. Торбатов)
Fig. 2. Plan of the marginal territory between Moesia Secunda and Scythia Minor (after S. Torbatov) and the Bulgar centers mentioned by Tarnovo inscription (after P. Georgiev and S. Torbatov)

Цитирана литература:

Ангелова 2003: С. Ангелова. Отново за локализацията на „преславния Дом“ на Омуртаг на Дунав. - In: Studia protobulgarica et Medievalia Europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 2003, 183-195.

Атанасов 1987: Г. Атанасов. Към историческата география на Южна Добруджа. - В: Добруджа, 4, 1987, 29-37.

Афанасьев 1976: К. Н. Афанасьев. 100 футов. - В: Средневековая Русь. Москва, 1976, 141-146.

Бакалов 1985: Г. Бакалов. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. София, 1985.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1981а: В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Две бележки. - Годишник на Националния археологически музей, 8, 1992, 402-403.

Боргояков 1974: М. И. Боргояков. Йиш в древнетюркских памятниках рунической письменности. - В: Археология Северной и Центральной Азии. Новосибирск, 1974, 208-211.

Венедиков 1968: И. Венедиков. Αὐλή.- Известия на Института по български език, 16, 1968, 107-113.

Войнов и др. 1943: М. Войнов и др. (съст.). Старогръцко-български речник. София, 1943.

Георгиев 1999: П. Георгиев. ΙΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков (произход и значение на името).- В: Трудове на катедрите по История и Богословие, 3, Шумен, 2001, 17-39.

Георгиев 2001: П. Георгиев. Коронацията на Симеон през 913 г. - Исторически преглед, 2001, 1-2, 3-20.

Георгиев 2002: П. Георгиев. За столицата на Аспарухова България. - Исторически преглед, 2002, 5-6, 209-227.

Георгиев 2002а: П. Георгиев. Раждането на столица Абоба-Плиска. - In: ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ (Сборник в чест на проф. Ив. Божилов.) София, 2002, 63-77.

Георгиев 2002б: П. Георгиев. За Марцианопол през ранното Средновековие. - In: Jubilaeus, 5 (Сборник в чест на проф. М. Тачева). София, 2002, 94-100.

Георгиев 2002в: П. Георгиев. За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум-Доростол. - Добруджа, 20, 2002, 66-79.

Георгиев 2002г: П. Георгиев. Името Карвуна и прабългарите. - Старобългаристика, 2002, 2, 70-82.

Георгиев 2002д: П. Георгиев. Асеневци в Плиска. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 87-92.

Георгиев 2003: П. Георгиев. Началото на Абоба-Плиска. - In: Studia Protobulgarica et medievalia Europaensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 175-182.

Георгиев, под печат: П. Георгиев. Раннобългарската култура V-VII в. - култура „на колела“. - В: Юбилеен сборник в чест на Рашо Рашев (под печат).

Георгиев, под печат: П. Георгиев. Археологическите реалии в Чаталарския надпис на хан Омуртаг.- В: Годишник на Катедрата по История при Шуменски университет, 1, 2004, (под печат).

Георгиев 2004б: Българските племенни имена и соционимът уногундури.- In: Civitas Divino-Humana. В чест на проф. Г. Бакалов. София, 1994, 693-708.

Георгиев 2004в: П. Георгиев. Теодориада - Юстнияновият „град“ при Одесос и мястото на българското заселване през 680 г. - В: Образ и слово (Сборник в чест на проф. А. Джурова). София, 2004, 103-120.

Георгиев, под печат: П. Георгиев. Стохълмието и неговите цнтрове. - В: Византия, Балканите и Европа (Сборник в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова). София, 2005, (под печат).

Георгиев, под печат: П. Георгиев. Прабългарска Варна. Опит за археологическа характеристика. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2005, 4, (под печат).

Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (от номадски стан към царски двор). - Известия на Националния исторически музей, 10, 1994, 33-66.

Древнетюркский 1969: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Дуйчев 1949: И. Дуйчев. Из историята на втория поход на Исак II Ангел в България. - В: Проучвания върху българското Средновековие. - (Сборник на БАН, XLI, клон Историко-филологичен, 21). София, 1949, 82-85.

Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, 2. София, 1972.

Иванов 1970: Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Кузев 1977: А. Кузев. За имената на средновековната крепост на Дунавския остров Пъкуюл луй Соаре. - Известия на Народния музей във Варна, 13, 1977, 57-69.

Кузев 1981: А. Кузев. Островната крепост до Дръстър.- В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, 196-200.

Малов 1959: С. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, 1959.

Миятев 1965: Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

Миятев, Янтарски 1961: П. Миятев, Г. Янтарски. Кореспонденция на Хермингилд и Карел Шкорпил с Константин Иречек. В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. София, 1961, 34-38.

Мурзаев 1984: Э. М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.

Павлов 1992: П. Павлов. Бележки за някои личности от българското Средновековие с оглед историята на Добруджа през XI-XIII в. - Добруджа, 9, 1992.

Паламарчук 2000: С. В. Паламарчук. Тюрки Буджака в эпоху позднего средневековья, 1. Донецк, 2000, 363.

Рашев 2002: Р. Рашев. Къде се е издигала първоначално Чаталарската колона. - Добруджа, 20, 2002, 150-157.

Рыбаков 1949: Б. А. Рыбаков. Русские системы мер длины XI - XV вв.- Советская этнография, 1, 1949.

Рыбаков 1984: Архитектурная математика древнерусских зодчих. - В: Из истории культуры Древней Руси. Москва, 1984, 82-104.

Рыбаков 1984: Мерило Новгородского зодчего XIII в. - В: Из истории культуры Древней Руси. Москва, 1984, 105-118.

Степанов 2003: Ц. Степанов. В света на средновековните българи. Осем етюда. София, 2003, 86-87.

Фасмер 1986: М. Фасмер. Этимологический словару русского языка, 2. Москва, 1986.

Шрайнер 2004: П. Шрайнер. Характерни черти на византийската Дворцова култура. Императорският дворец в Константинопол. - В: П. Шрайнер. Многообразие и съперничество. София, 2004, 35-49.

Щеглов 1994: А. Н. Щеглов. „Старый“ Херсонес Страбона. Укрепление на перешейке Маячного полуострова: Страбон, VII, 4. Топография и фортификация.- В: Проблемы истории и археологии Крыма (Сборник научных трудов). Симферополь, 1994, 8-14.

Шкорпил 1993: К. Шкорпил. Шосе Durostorum-Marcianopolis. - Добруджа, 10, 1993, 27-31.

Anna Comnena: Anna Comnena. Alexiade. - В: Гръцки извори за българската история, 8. София, 1972.

Diaconu 1970: P. Diaconu. Les Pétchénègues au Bas-Danube. Buchareşt, 1970.

Diaconu, Vîlceanu 1972: P. Diaconu, D. Vîlceanu. Pacuiul lui Soare - cetatea byzantina, 1. Bucureşti, 1972.

Margos 1970: A. Margos. Au sujet de la localisation de la forteresse ΔIABAINA-ДѢВИНА. - In: Studia balcanica, 1. Sophia, 1970, 103-112.

Niceph. Patr.: Nicephori Patriarcha. Breviarium. - Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Theoph. Conf.: Theophanes Confessor. Chronographia, - Гръцки извори за българската история, 3. София, 1960.

Torbatov 2000: S. Torbatov. The Roman Road Durostorum-Marcianopolis. - Archaeologia Bulgarica, 4, 2000, 1, 59-72.

Archaeological Realia in Tarnovo Inscription of Khan Omurtag (Part I)

Pavel Georgiev

The paper presents a new comment on the text of the inscription dating to the beginning of Khan Omurtag’s reign (fig. 1). As a result the author makes new conclusions about the localization and the nature of the three constructions mentioned in it.

„The Old home“ of the ruler should not be identified anymore with the capital Aboba-Pliska but with the „old“ camp „town“ situated between Odessus and Martianopol where Asparuh’s Bulgars established the first center of their state as early as 680.

„The Danubian home“ was initially situated to the east of Durostorum castle and the review of the data reveals two possible locations: either at Lake Garlitsa or Lake Oltina. The author studies the problem of its localization according to the interpretation of early Bulgarian and foreign written sources, archaeological and toponymic data.

„The Old“ and „the Danubian“ home from Tarnovo inscription were situated at the ends of an

important road connecting the bases of the land army at Lake Varna and the river fleet of the Late Empire. The former is identified by the author with a fortress near the village of Ezerovo and the latter - with *Altinum* at Oltina Lake. The distance between them is 100 km and would correspond to 40 000 *orgii (raztega)* mentioned in the inscription if the measuring unit was the so-called big Bosporus *razteg* (2.492 m). This major part of this road axis coincides with the boundaries between the Roman provinces *Moesia Secunda* and *Scythia Minor* and proves the information of a number of written sources that Asparuh's Bulgars initially settled down along administrative boundaries and the related small fortresses (fig. 2). This way the line between the capital and the Danubian center of the Bulgarian state turned into an establishing axis of the ethnic territory of the (Proto)Bulgars.

The mid point of this axis is the place where the so-called „glorious mound“ was situated. The author provides examples to support his thesis that this name typical for the (Proto)Bulgars designated an old Roman fortress/castle used by the Bulgars in the 7th - 9th century as a main base. It was probably the place where the column with the inscription was initially erected. This very center or its successors were named in the Bulgarian historical traditions „Karvuna“ and the territory which geometric center it was - „Karvuna land“ or „The land of the hundred hills“.

The second part of the paper presents the available archaeological data on the first „Home on the Danube“ and its successors during the reign of Khan Omurtag, the localization of „the glorious mound“ and the rest of the information from Tarnovo inscription.

Сондажни проучвания на Юрганджийската селищна могила до Коньово, Новозагорско

Васил Николов

Юрганджийската селищна могила се намира на около 1,5 км северозападно от Коньово, Новозагорско. Издига се около 2,5 м над околния равнинен терен, а видимият ѝ диаметър е около 100 м. Повърхността ѝ се обработва, а по сведения на местни хора е разоравана на дълбочина до 40 см. Непосредствено на север от могилата преминават трасета на нефтопровод и газопровод. Краткотрайните сондажни проучвания са направени през есента на 1994 г.[1] Публикацията се забави заради неосъществената досега идея разкопките да продължат. Сондажите дават важна информация, но тя е недостатъчна за цялостна интерпретация на праисторическия обект. Затова предпочитам да представя наблюденията в сондажите поотделно, което ще бъде по-коректно и по-полезно за бъдещите разкопвачи на могилата.

На разстояние съответно 70 и 50 м северно от най-високата точка на селищната могила са направени два сондажа (1 и 2) с размери 2 х 1 м (обр. 1). Северният е с посока изток-запад, а южният - с посока север-юг. Първият е извън видимите очертания на могилата, вторият - в периферията ѝ. На дълбочина около 70 см и в двата сондажа е достигната стерилната основа, но практически на двете места няма културен пласт. Само в повърхностния слой са намерени малобройни безлични фрагменти от праисторически керамични съдове.

На 35 м в посока юг-югоизток от центъра на селищната могила е направен сондаж 3 с размери 3 х 1 м и посока север-юг (обр. 1, 2). Под повърхността, на дълбочина от 30 до 50 - 60 см по цялата проучвана площ са установени многобройни ломени камъни с малки и средни размери. В северния край на сондажа се оформя каменен градеж (зид) от ломени камъни от същия вид. Южната повърхност на зида е наклонена от север към юг, т.е. към вътрешността на изкопа. По тази причина с продължаване на проучването площта на сондажа намалява. На дълбочина около 1,70 м и съответно на около 1,30 м на юг от северния му ръб редовете на зида свършват (обр. 3). Пластът в сондажа под орницата и до дълбочина около 1,70 м е сив с пепелива структура, със сравнително многобройни керамични фрагменти от третия етап (Св. Кирилово) на ранната бронзова епоха в Тракия, както и с животински кости[2]. Надолу изкопът продължава да се стеснява откъм север, но

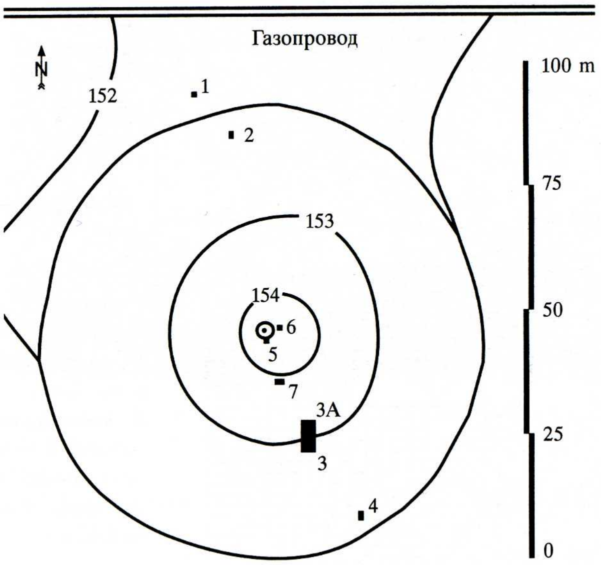

Обр. 1. Коньово, Новозагорско. Юрганджийска селищна могила. План със сондажите
Fig. 1. Konyovo, Nova Zagora region. Tell Yurgandzhiiska. Plan of the site and the trenches

---

[1] *От 12 до 17 октомври. Ръководени са от автора на това съобщение. В тях участваха още Антоанета Динкова от Исторически музей - Сливен и студентите Венцислав Божилов, Крум Бъчваров, Юлиян Ситарски и Десислава Филчева. Техническата документация е изготвена от К. Бъчваров и В. Божилов.*

[2] *От сондаж 3 произхождат 238 животински кости, идентифицирани от д-р Л. Нинов. От тях 230 са на бозайници, 1 - от птица и 7 - от костенурка. Размерите на всички кости са в границите на вариационните редове на съответните животински видове. Определени са 52 кости от две телета и говедо, 134 кости от овце и кози, принадлежащи на девет индивида на различни възрасти, 31 кости от пет свине на различни възрасти, 5 кости от две възрастни кучета. От дивите животни са идентифицирани кости от един елен и три млади зайчета. Голямата част от костите са представени с фрагменти.*

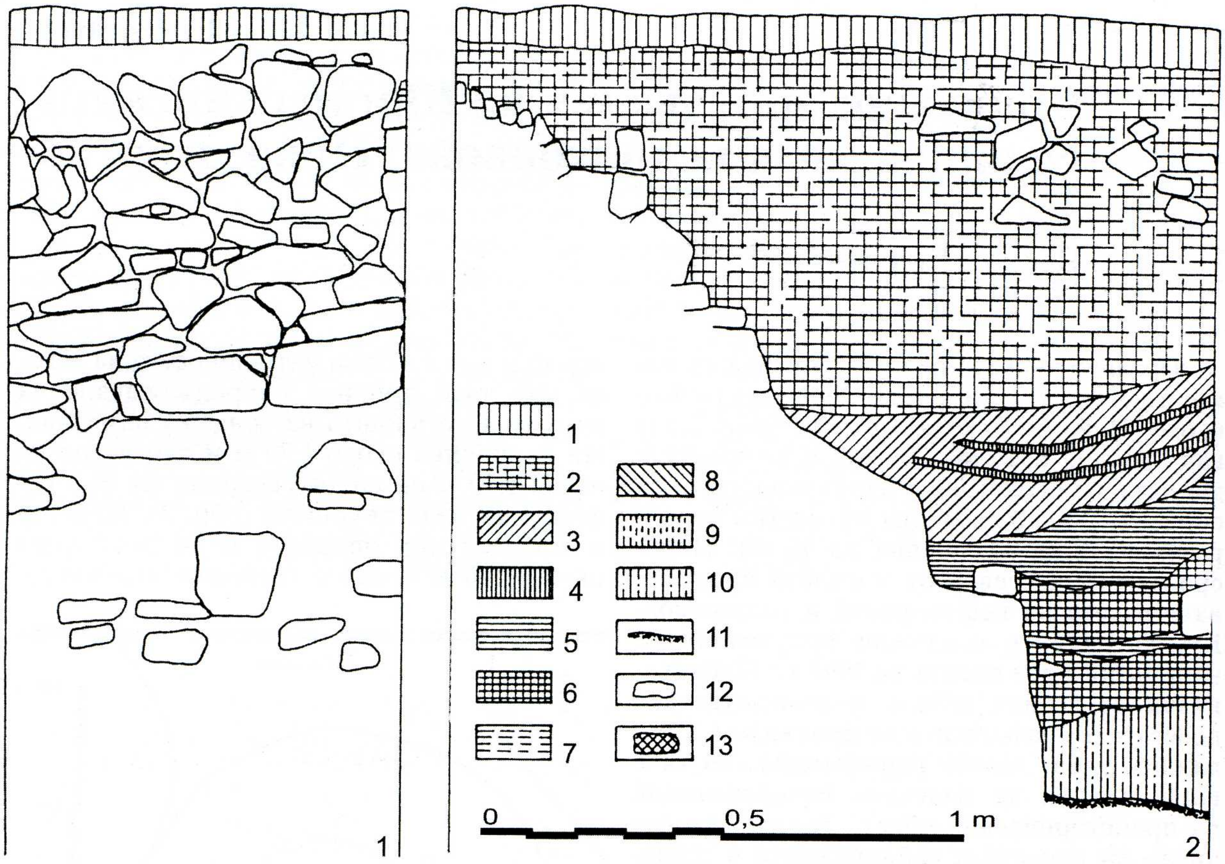

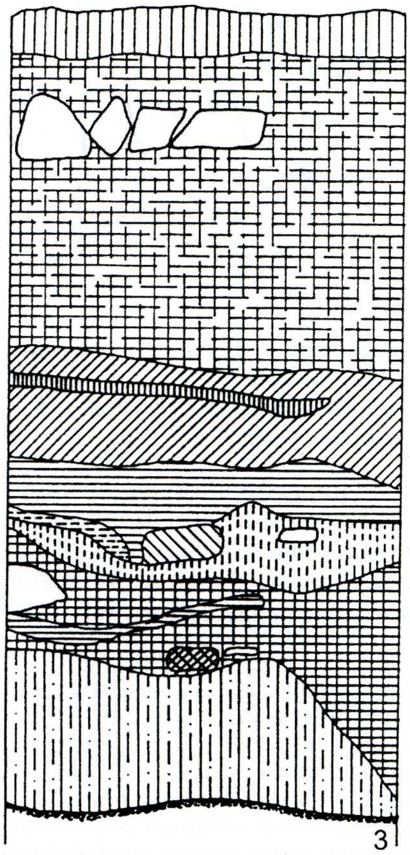

Легенда:

1 - орница; 2 - сиво-пепелив пласт; 3 - сиво-кафяв пласт; 4 - сив пласт; 5 - жълто-кафяв пласт; 6 - кафяво-сив пласт; 7 - жълт пласт; 8 - черно-кафяв пласт с изпечени мазилки; 9 - светлокафяв пласт; 10 - сиво-черен пласт; 11 - стерилен пласт; 12 - камък; 13 - изпечена мазилка

Legend:

1 - plough soil; 2 - gray ashy soil; 3 - gray-brown soil; 4 - gray soil; 5 - yellow-brown soil; 6 - brown-gray soil; 7 - yellow soil; 8 - black-brown soil mixed with fired pieces of daub; 9 - light brown soil; 10 - gray-black soil; 11 - natural soil; 12 - stone; 13 - fired daub.Legend: 1 - plough soil; 2 - gray ashy soil; 3 - gray-brown soil; 4 - gray soil; 5 - yellow-brown soil; 6 - brown-gray soil; 7 - yellow soil; 8 - black-brown soil mixed with fired pieces of daub; 9 - light brown soil; 10 - gray-black soil; 11 - natural soil; 12 - stone; 13 - fired daub

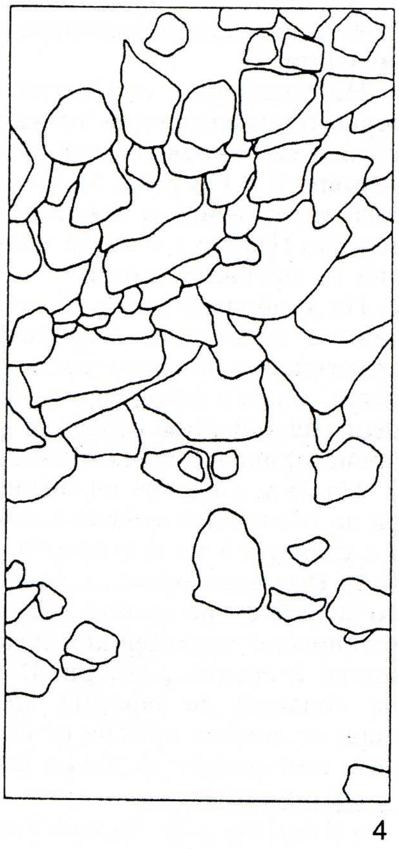

Обр. 2. Коньово, Новозагорско. Юрганджийска селищна могила, сондаж 3: 1 - северна стена; 2 - източен профил; 3 - южен профил; 4 - план на каменната облицовка
Fig. 2. Konyovo, Nova Zagora region. Tell Yurgandzhiiska, trench 3: 1 - Northern wall; 2 - East section; 3 - South section; 4 - plan of the stone coating

под нивото на камъните стената е оформена вече в жълтата стерилна глина, при това стъпаловидно. Достига дълбочина 3,05 м като тази линия е съответно на около 2,30 м от северния ръб на сондажа. На това ниво се оказва дъното на проучваното съоръжение, което продължава на юг в неразкопания участък. Докато горната и средната част на разкритата стена на вкопаното съоръжение има наклон около 45°, то най-долу тя завършва почти вертикално със стъпало с дълбочина около 80 см. От дълбочина 1,70 м до стерилната основа на 3,05 м (т.е. в пласт с дебелина около 1,25 м) са проследени четири основни напластявания на запълнителя: сиво-кафяв, жълто-кафяв, кафяво-сив и сиво-черен. В първия се наблюдават две сиви, а в третия - една жълто-кафява прослойка. В целия описан пласт, който е сравнително плътен, се срещат отделни ломени камъни с малки и средни размери. С изключение на най-долното напластяване, горните три са слабо дъговидно извити надолу (с посока север-юг). В пласта под кота 1,70 м фрагментите от керамични съдове са сравнително многобройни. В значителната си част принадлежат на третия етап на ранната бронзова епоха (Св. Кирилово). Срещат се обаче и керамични фрагменти от ранния халколит - култура Караново V, както и животински кости.

На 55 м в посока юг-югоизток от най-високата ѝ точка, в периферията на могилата е направен сондаж 4 с размери 1,5 х 1 м (север-юг) (обр. 1). На дълбочина 65 см е достигната стерилната основа. Културен пласт не е установен, но са събрани малобройни безлични керамични фрагменти.

Като продължение на сондаж 3 в северна посока е направен сондаж 3А с дължина 2,70 м и ширина 1,50 м, с широк 30 см профил между тях (обр. 1, 4). Сондаж 3А е проучен на дълбочина 1,10 м, на която е достигната стерилната основа. Орницата има дебелина до 30 см. Под нея следва дебел от 30 до 60 см сив пласт със зърнесто-пепелива структура, изпъстрен с многобройни кафяво-червени парчета от изпечена мазилка. Най-долу, върху стерилната глина лежи пласт с дебелина от 25 до 60 см със същата структура, но със сиво-кафяв до жълтеникав цвят. Останки от съоръжения в сондажа не са регистрирани. В орницата са намерени керамични фрагменти изключително от третия етап на ранната бронзова епоха. В следващите надолу два пласта е установена само силно фрагментирана раннохалколитна керамика от култура Караново V.

На 4 м южно от най-високата точка на селищната могила е направен сондаж 5 с размери 3 х 2 м (север-юг) (обр. 1). Достигната е дълбочина 45 см, но културните напластявания продължават надолу. Не са регистрирани никакви съоръжения. До дълбочина 35-40 см пластът е сив с пепелива структура и съдържа изключително керамични фрагменти от третия етап на ранната бронзова епоха. Проученият следващ механичен пласт има сиво-кафяв цвят с по-плътна зърниста структура. От него произхожда само раннохалколитна керамика от култура Караново V.

На 6 м източно от центъра на селищната могила е направен сондаж 6 с размери 2 х 2 м (обр. 1). Културният пласт е проучен до дълбочина 20 см, т.е. само орницата, но той продължава надолу. Има сив цвят и пепелива структура, и съдържа керамични фрагменти от двата периода, регистрирани в другите сондажи.

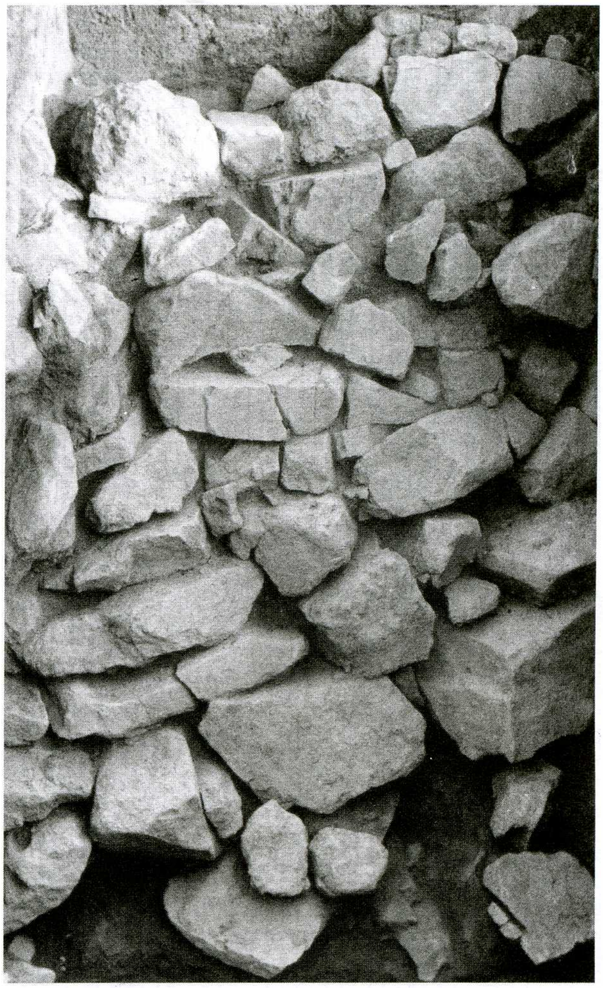

Обр. 3. Коньово, Новозагорско. Юрганджийска селищна могила. Каменна облицовка на северната стена

Fig. 3. Konyovo, Nova Zagora region. Tell Yurgandzhiiska. Stone coating on the Northern wall

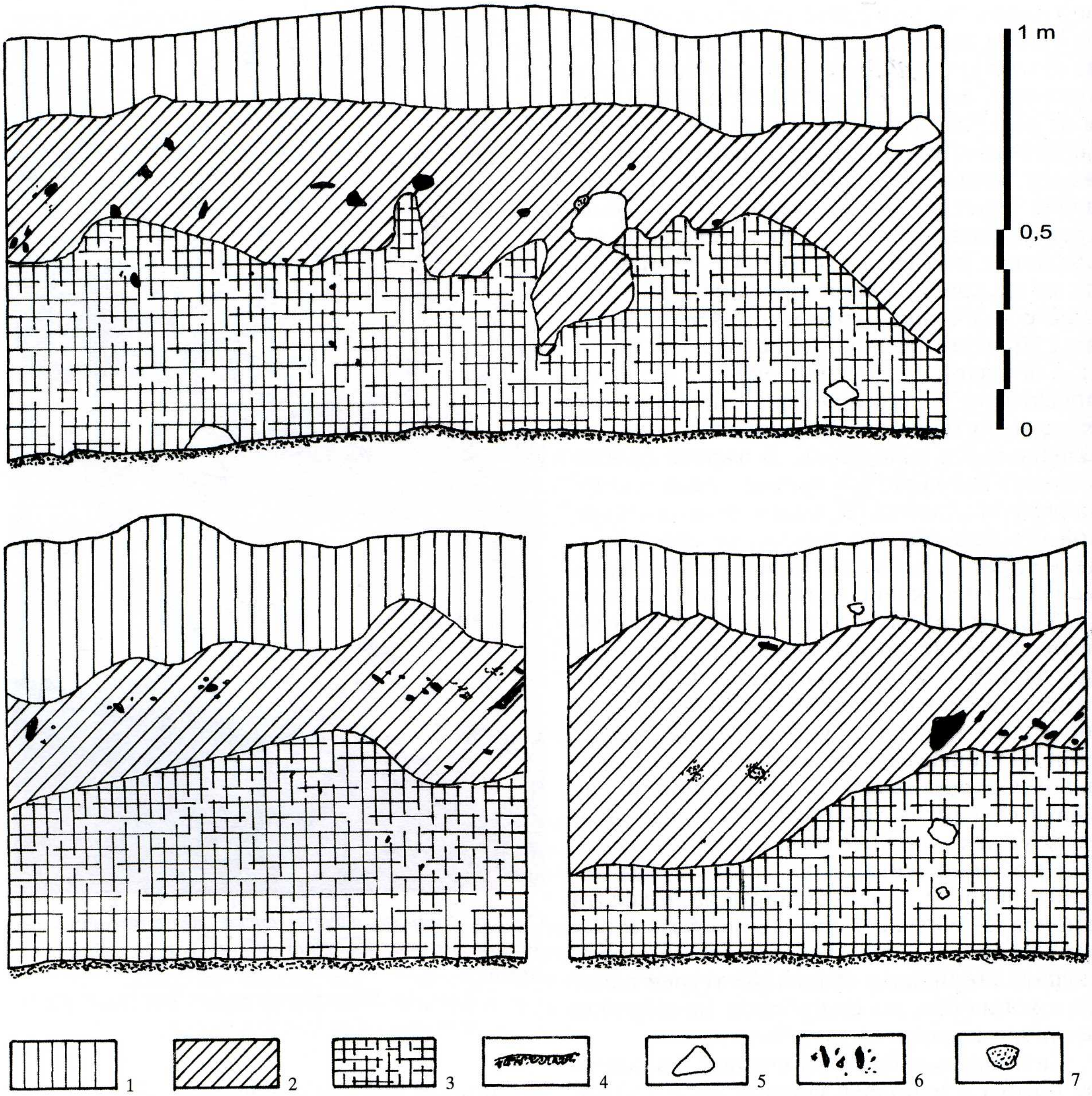

Обр. 4. Коньово, Новозагорско. Юрганджийска селищна могила, сондаж 3А: 1 - източен профил; 2 - северен профил; 3 - южен профил
Легенда: 1 - орница; 2 - сив пласт с кафяво-червени петна; 3 - сиво-кафяв пласт; 4 - стерилна жълта глна; 5 - камък; 6 - изпечена мазилка; 7 - пепел
Fig. 4. Konyovo, Nova Zagora region. Tell Yurgandzhiiska, trench 3A: 1 - East section; 2 - North section; 3 - South section
Legend: 1 - plough soil; 2 - gray soil with brown-red spots; 3 - gray-brown soil; 4 - virgin yellow clay; 5 - stone; 6 - fired daub; 7 - ash

На 12 м в посока юг-югоизток от най-високата точка на могилата е направен сондаж 7 с размери 3 x 2 м (изток-запад) (обр. 1). Културният пласт е проучен до дълбочина 0,20 см, но продължава и надолу. Има сив цвят и пепелива структура. Установени са керамични фрагменти от ранния халколит и от третия етап на ранната бронзова епоха[3].

Находките са изключително малобройни - съответно два и три кремъчни артефакта от сондаж 3 и от халколитния пласт в сондаж 3А.

По-надолу ще представя накратко керамиката от сондажи 3А и 3. Събраните в другите сондажи сравнително малобройни керамични фрагменти се покриват като характеристика с данните от двата основни сондажа и затова не представляват специален интерес за това съобщение.

---

[3] *Всички сондажи са заринати веднага - 3А с фадрома, останалите - на ръка.*

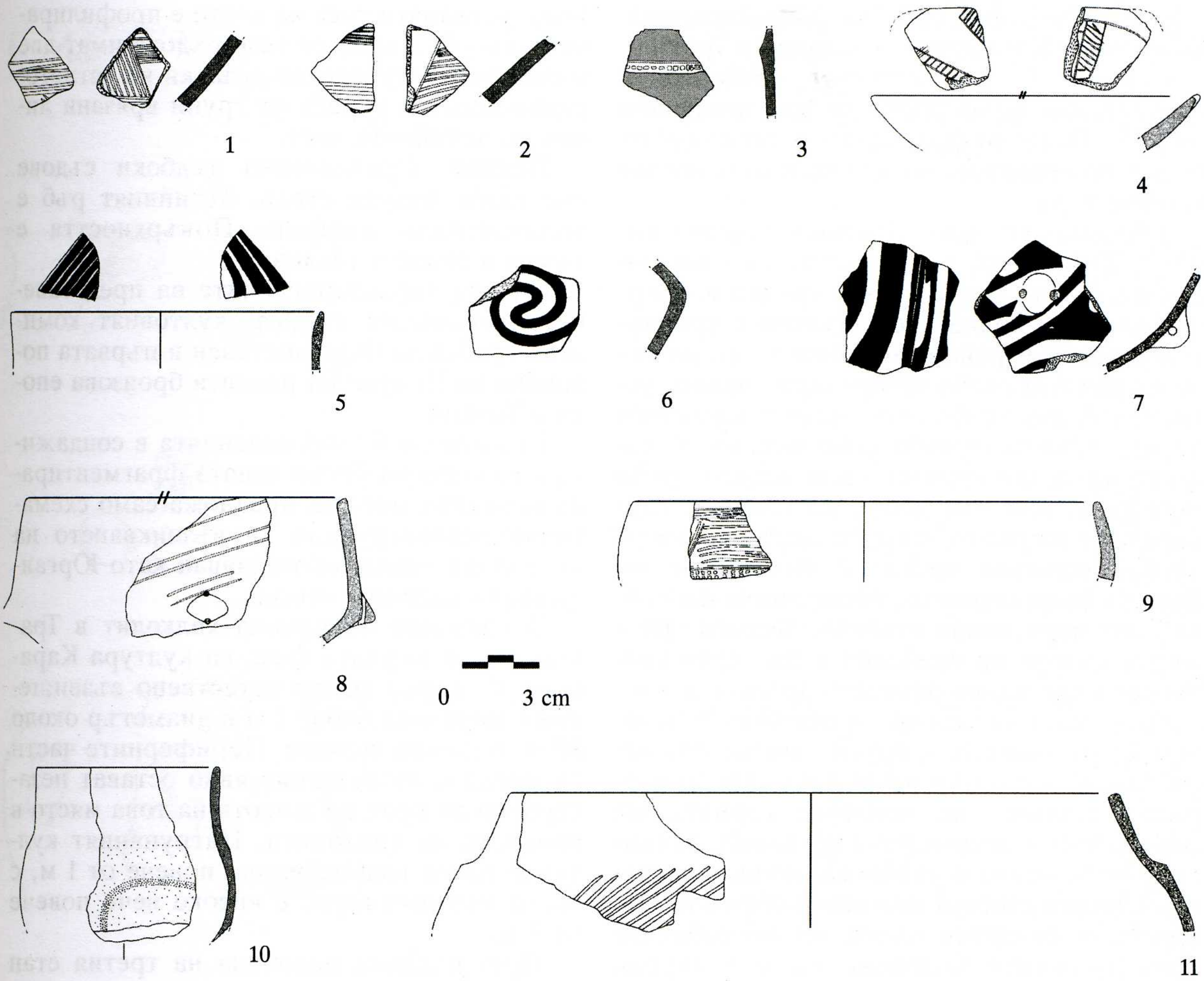

Обр. 5. Коньово, Новозагорсто. Юрганджийска селищна могила. Фрагменти от керамични съдове, ранен халколит
Fig. 5. Konyovo, Nova Zagora region. Tell Yurgandzhiiska. Pottery sherds, Early Chalcolithic

Сондаж 3А. Керамиката е силно фрагментирана, а от горните два пласта е и вторично изпечена. Сигнификативни са тънкостенните съдове (обр. 5).

Биконична купа с миниатюрни въжести дръжки. Горната половина е покрита с врязани наклонени успоредни линии. Добре загладена повърхност.

Дълбока купа с обособена конична устийна част. Тялото е покрито с украса от врязани успоредни линии. Добре загладена повърхност.

Дълбока купа с висока слабо конична шия и издуто тяло. Шията е излъскана, а тялото е фино огрубено.

Паници - конични или със слабо издути стени. Врязаната украса е нанесена по двете страни. Представена е чрез ленти от успоредни врязани линии или ленти, очертани с две линии и запълнени с успоредни наклонени черти; и в двата случая врязаните линии са тънки и плитки. Добре загладена повърхност.

Паница с конично-конично тяло и широк заоблен прелом, украсен с наклонени разлати ребра. Излъскана повърхност.

Полусферична малка паница със сиво-черна много добре загладена повърхност.

Полусферична паница с една хоризонтално пробита въжеста дръжка и позитивна графитна украса по двете страни. Кафява, много добре загладена повърхност.

Дълбока купа с позитивна графитна орнаментация отвън. Много добре загладена кафява повърхност.

Фрагмент от купа (?) с украса от тясна лента с насечка и широка лента с пастозна розово-кафява боя.

Фрагменти от съдове с позитивна графитна боя.

Представеният керамичен комплекс от сондаж 3А намира много добри паралели в керамиката от хор. 7 в сектор N-S на тел Караново и съответно трябва да бъде отнесен към началния етап на раннохалколитния период Караново V - Марица в Тракия[4].

Сондаж 3. Керамичният комплекс е сравнително малоброен, но информативен (обр. 6). Отделни фрагменти носят следи от вторично опалване, но при не много висока температура.

Урновидни съдове. Дълбоки съдове с неразчленено тяло, с приблизително цилиндрична горна, слабо издута средна и обърнатоконична долна част. Дъното е сравнително тясно и равно. Устийният дял на съда е прав или слабо профилиран навън, устието е слабо удебелено, често е заравнено отгоре. Съдовете имат сиво-кафява до кафяво-черна повърхност - или изцяло грубо загладена, или пък добре загладена в горната част на тялото и грубо загладена надолу. Загладените части се различават по цвят от незагладените; загладените понякога имат червеникав оттенък. Всички урновидни съдове са снабдени с две срещуположни вертикални лентести дръжки в най-горната част на тялото - в някои случаи започват от устието, в други - малко под него. Дръжките обикновено имат овално напречно сечение, но понякога горната им повърхност е моделирана конкавно. Устийният ръб, който е удебелен отвън, е украсен с малки ямички или широки резки. Понякога в средните части на обособените чрез дръжките половини са моделирани малки хоризонтални езичести израстъци; в редки случаи те са свързани с една или две слизащи надолу по тялото релефни ленти с насечки. В някои случаи, в горната част на съда е моделирана хоризонтална релефна лента с ямички или насечки, която разделя загладената горна от незагладената долна част на съда.

Гърневидни съдове. Издуто неразчленено тяло с право устие и две срещуположни вертикални лентести дръжки; дръжките обикновено се намират под устийната част, но понякога започват от устието. Горната част на съдовете обикновено е загладена, а средната и долната - незагладена. На прехода между двете зони са моделирани къси хоризонтални релефни ленти с насечки. Съдовете са тъмни - в кафяво-черната гама.

Кани. Съдът има двуделна структура - конична шия и издуто тяло, свързани и чрез лентеста дръжка, често с израстък отгоре. Сравнително тънкостенни съдове с добре загладена тъмна повърхност, понякога с врязана украса в горната част на издутото тяло.

Разлати купи. С широко разлато ниско тяло, устийната част на което е профилирана навътре. Някои от тези съдове имат две малки псевдотунелести дръжки на устието, рядко носят и украса от групи врязани линии по устийната част.

Паници. Сравнително дълбоки съдове със слабо издути стени. Устийният ръб е хоризонтално отрязан. Повърхността е тъмна и слабо загладена.

Според характеристиките на представените керамични съдове, култовият комплекс трябва да бъде поставен в първата половина на III етап на ранната бронзова епоха в Тракия.

Въз основа на наблюденията в сондажите и анализа на установената фрагментирана керамика мога да предложа само схематична реконструкция на възникването на културния пласт, обозначаван като Юргенджийска селищна могила.

В началото на ранния халколит в Тракия, т.е. в първата фаза на култура Караново V, върху малко естествено възвишение с височина около 1 м и диаметър около 80 м възниква селище. Периферните части на ниското възвишение явно остават незастроени до края на живота на това място в началото на халколита. Натрупаният културен пласт има дебелина повече от 1 м, с което възвишението е високо вече повече от 2 м.

През първата половина на третия етап (Св. Кирилово) на ранната бронзова епоха в Тракия, т.е. около две и половина хилядолетия по-късно, върху могилата е направен кръгов ров - рондел. Ако се съди по добре очертаващото се след оран голямо петно, от характерната за културните пластове на ранната бронзова епоха в Тракия, сива пръст с пепелива структура, може да се предположи, че съоръжението има диаметър около 40 м и обхваща най-високата част и част от южната половина на могилата. В предполагаемите си очертания то има наклон точно към юг или съвсем малко към югоизток. Разликата във височината на най-високата и най-ниската му точка е около 1,5 м. Ронделът явно има две фази на използване. През първата е изкопан ров с остро трапецовидно напречно сечение и дълбочина в южната част около 3 м. Пак там дъното му е широко повече от 70 см. Ширината горе на южната част на съоръжението е поне 4 м. Изкопаната пръст е изнесена извън могилата. В процеса на използване долната част на рова се запълва, което освен на антропогенна намеса, се дължи и на климатични фактори. Всички части на рондела, отворени към северозапад, север и североизток са подложени на срав-

---

[4] *Разкопки под ръководството на В. Николов и Щ. Хилер.*

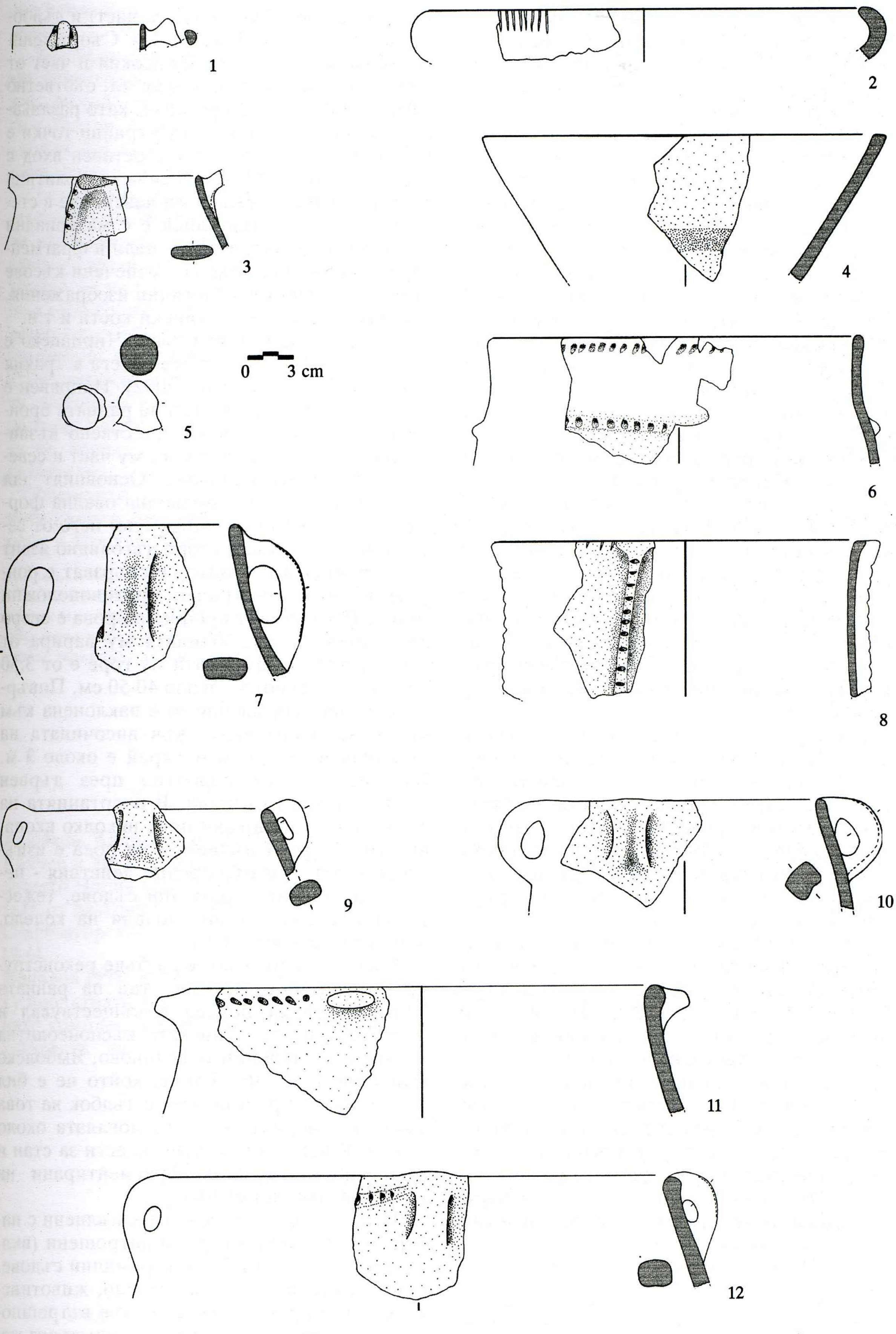

Обр. 6. Коньово, Новозагорсто. Юрганджийска селищна могила. Фрагменти от керамични съдове, ранна бронзова епоха, трети етап
Fig. 6. Konyovo, Nova Zagora region. Tell Yurgandzhiiska. Pottery sherds, Early Bronze age, 3rd stage

нително бързо разрушаване[5]. В случая това особено се отнася за горната третина на стените на рова, която е оформена в раннохалколитния културен пласт. За да бъде спрян или ограничен този процес, след като почти половината от дълбочината на рова (поне в южната му част) е вече запълнена, е предприето укрепването на видимите горни части на стените чрез изграждането на каменен „кожух“ (начало на втората фаза на използване). Този градеж е свързан може би и с друга, „идеологическа“, причина, но засега това е хипотетично. „Кожух“ е направен вероятно и по двете стени на съоръжението. Използвани са ломени, предимно плочести, камъни със средни и малки размери, които най-вероятно са добити и донесени от възвишението Кайряка[6], намиращо се на около 3 км северно от могилата. Най-долният ред е изграден от по-едри камъни, следващите нагоре поне още 7-8 реда - всеки следващ с отстъп навън, са от по-малки камъни. Регистрираната височина на „кожуха“ (в южната част на рондела) е около 1,70 м[7]. След този наложителен „ремонт“ ширината на рова горе поне в тази част става около 5,5 - 6 м, а на дъното - около 2,5 - 3 м (при дълбочина около 1,70 м). Запълването на рова през втората фаза протича равномерно, само с материали от това време.

През периода на използване на рондела във вътрешността му се отлага културен пласт с дебелина до 35-40 см. Дали там съществуват структури, засега остава неясно.

Съоръжения, подобни на описаното и от същия период на ранната бронзова епоха, са проучени през последните две десетилетия на още две места в Тракия. Интерпретирани са като светилища.

Типологически много близък до този от Коньово вероятно ще се окаже ронделът върху селищната могила Мерджумекя до Драма, Ямболско (Bertemes 1998). Могилното селище възниква през ранния халколит върху ниско естествено възвишение, но животът там продължава и в началото на късния халколит. Натрупаният културен пласт е около 1,20 м. През третия етап на ранната бронзова епоха върху могилата е изкопан слабо овален ров с диаметри 38,5 и 41,5 м, с остро трапецовидно напречно сечение, с ширина горе от 3,8 м (в най-високата част) до 1,8 м (в най-ниската част) и дълбочина съответно от 3 м до 1,2 м. Съоръжението обхваща част от най-високия и част от северозападния дял на могилата, съответно е наклонено към северозапад, като разликата във височината на двете крайни точки е 4 м. В най-високата част е оставен вход с ширина 3,60 м. Ровът пресича халколитния културен пласт и се врязва навсякъде в стерилната основа. Изпълнен е с материални следи от обредна дейност - цели и фрагментирани керамични съдове, изпечени късове от стенна мазилка, пластични изображения, тежести за стан, животински кости и т.н.

Ронделът при Черна гора, Чирпанско е най-големия от известните досега в Тракия (Лещаков, Калчев и др. 2002). Направен е в началото на третия етап на ранната бронзова епоха върху ниско естествено възвишение, като заема високата му част и северозападните му склонове. Основният дял на комплекса има неправилна овална форма с диаметър около 40 м. Към него от северозапад е изкопан втори дъговидно извит ров, краищата на който се свързват с рондела в две диаметрално противоположни точки. Напречният профил на рова е остро трапецовиден, дълбочината му варира от 3,20 до 4,50 м, ширината му горе е от 3,50 до 4 м, а на дъното - около 40-50 см. Повърхността на съоръжението е наклонена към запад, като разликата във височината на източния и западния му край е около 3 м. Влизането става вероятно през дървен мост на южната страна. В очертанията на рондела са установени поне няколко вкопани структури, а пълнежът на рова е изпъстрен с останки от обредни действия - цели и натрошени керамични съдове, тежести за вретено и стан, модели на колело, животински кости и т.н.

Доколкото това може да бъде реконструирано, пак през третия етап на ранната бронзова епоха рондел е съществувал и върху сравнително ниската късонеолитна селищна могила при Веселиново, Ямболско (Николов 1998, 46). Ровът, който не е бил забелязан при разкопките, е дълбок на това място в северната част на могилата около 3,40 м. В него са открити тежести за стан и многобройни цели и фрагментирани на място керамични съдове.

И трите кръгови рова са запълнени с насип, който съдържа както натрошени (вкл. и на място), така и цели керамични съдове, също тежести за стан и вретено, животински кости и други предмети. Във вътрешността на първите две представени съоръжения са установени само отделни вкопани структури, но с култово използване. Тези два рондела са интерпретирани като светилища.

---

[5] *Полезни в това отношение са наблюденията при разрушаването от климатични въздействия на профилите на проучените сектори на тел Караново, Новозагорско.*

[6] *Според местни хора, които до скоро са използвали възвишението за добив на строителен каменен материал.*

[7] *Измерена по наклона на „стената“, дължината ѝ е около 2,30 м.*

Ронделът при Коньово практически е само регистриран като съоръжение от този вид, но той със сигурност е единствен засега в Тракия, чиито ров е снабден с каменен „кожух“[8]. Според данните, които са извлечени досега от проучването, не може да има съмнение, че ронделът има роля на обществено място. Трябва да се има предвид, че изкопаването и изнасянето настрани на такова голямо количество земна маса (вероятно не по-малко от 900 куб. м), както и по-късно добиването на камъни за строителство (поне 100 куб. м), пренасянето им на разстояние повече от 3 км, почистването на съоръжението и изграждането на каменната облицовка изисква значително количество труд, което е свидетелство за значимостта на проекта в представите на неговите създатели.

Ронделите са широко разпространени през късния праисторически период в Европа и Предна Азия. Те имат несложна ограждаща конструкция, която и символично обособява мястото от околния свят, също мост или вход през нея, и практически празно вътрешно пространство. Ронделите са място за обществени събития, където по определени поводи се събират всички членове на съответната социална група или упълномощени нейни представители, например заради култови обреди, които обикновено включват принасяне на жертва (Makkay 1990). Вероятно заради подчертаване на йерархичната структура, както и заради по-добра видимост по време на събитието, досега известните съоръжения от този вид през бронзовата епоха в Тракия са направени не само на по-високо място, но и върху наклонен терен. Допускам, че най-високата част на рондела е място за извършване на съответните действия от персонажи, които заемат и най-високото място в обществената йерархия. Следите от жертвоприношенията обаче се откриват обикновено в ограждащия ров, където са депонирани[9].

---

[8] *При разкопките на селищна могила Казанлък е регистриран т.н. граден зид от третия етап на РБЕ. Доколкото може да се съди от документацията, става дума за рондел, вероятно с каменна облицовка.*

[9] *Тази статия беше написана по време на изследователското ми пребиваване в Института за пра- и протоистория на Саарландския университет, Саарбрюкен, Германия през януари - февруари 2005 г., което беше осъществено със стипендия от фондация Александър фон Хумболт - Бон.*

Цитирана литература:

Лещаков, Калчев и др. 2002: К. Лещаков, П. Калчев и др. Спасителни разкопки на светилището Черна гора 1. Предварителни резултати от разкопките 1997-1999 г. - Известия на Старозагорския исторически музей, 1, 2002, 19-44.

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Bertemes 1998: F. Bertemes. Der mittelbronzezeitliche Kultgraben von Drama und seine Kulturhistorische Stellung in Südosteuropa. - Archäologisches Nachrichtenblatt, 3, 1998, 322-330.

Makkay 1990: J. Makkay. Einige Bemerkungen zur Deutung der Grabenanlagen aus dem indogermanischen Sprachgebiet. - Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, 73, 1990, 471-490.

Trench Excavations at Tell Yurgandziiska near the Village of Konyovo, Nova Zagora Region

Vassil Nikolov

Tell Yurgandzhiiska is situated ca. 1.5 km to the northwest of the village of Konyovo, Nova Zagora region. It elevates ca. 2.5 m above the surrounding plane area and its diameter is ca. 100 m.

In this paper the author presents a brief reconstruction of the accumulation of the cultural layer

of Tell Yurgandzhiiska. The data is based on the results from 7 small size trenches made in 1994 and the analysis of the yielded pottery sherds.

A settlement emerged on a small natural hill ca. 80 m in diameter and ca. 1 m high at the beginning of the Early Chalcolithic in Thrace, i. e. in the early phases of Karanovo V culture. The settlement was abandoned before the final phase IV of the same culture. The thickness of its cultural layer was 1 m and thus the total height of the hill became more than 2 m.

About 2.5 millennia later, in the 3rd (Sveti Kilirovo) stage of the Early Bronze age in Thrace, a circular ditch - *rondel* - was dug into the mound. The *rondel* is ca. 40 m in diameter; its size and shape are very well seen after ploughing when one can easily discern the gray ashy soil typical for the Early Bronze age. The *rondel* encloses the topmost part and part of the southern half of the site. It is slanting to the south or slightly to the southeast its highest point being ca. 1.5 m above its lowest point. The structure apparently had two stages of use. A ditch with a trapezoid section was dug in the first stage. The depth of the ditch was ca. 3 m (at least at its southern part) and its bottom was more than 70 cm wide (again at its southern part). The width of the upper southern part is at least 4 m. The excavated soil was carried away from the tell. In the process of use the lower part of the ditch was filled back with eroded soil, a process which was due to anthropogenic as well as to climatic factors. It refers to the upper 1/3 of the ditch walls especially which are dug into the Chalcolithic layer. In order to stop or restrict the process of erosion and when almost half of the depth of the ditch was filled with soil, a consolidation of the visible upper parts of the wall was made. The wall was consolidated by a stone „coating“ (the beginning of the 2nd stage of use). Small and middle size stone were used, most probably brought from Kayryaka hill situated ca. 3 km to the north from the tell. Stone slabs were used mainly. The lowest row was made of larger stones and there were at least 7 or 8 upper rows made of smaller stones, each of them yielding to the outside. The preserved height of the „coating“ (at the southern part of the *rondel*) is ca. 1.70 m. After this necessary renovation the width of the upper part of the ditch became ca. 5.5-6 m and the width of the bottom - ca. 2.5-3 m. A layer up to 35-40 cm thick was accumulated during the period when the *rondel* was used.

Късноханколитен гроб от Помощица, Поповско

Крум Бъчваров

През последните десетилетия късноханколитните погребални обреди от българските земи са обект на интензивни проучвания. Известен е голям брой паметници, които в основната си част са публикувани. На тълкуването им са посветени многобройни изследвания.

Тук ще се спра на гробен комплекс от Североизточна България, който обогатява информацията за погребалните обреди на културен комплекс Коджадермен-Гумелница-Караново VI и дава възможност за допълване на тяхната интерпретация.

По време на разкопките на раннонеолитното селище при Помощица, Поповско, през 1996 г. в един от сондажите беше открит гроб на момиче в късна юношеска възраст (16-18 години). При разкриване на скелета границите на гробното съоръжение не бяха регистрирани и вероятно става дума за обикновена яма, за запълнител на която е използвана изкопаната пръст. Тялото е положено в свита позиция наляво с глава на изток-югоизток (обр. 1). Главата е свита към гърдите. Гръбначният стълб е изпънат. Краката са свити приблизително успоредно помежду си, бедрените кости сключват остър ъгъл с оста на гръбначния стълб, подбедриците са притиснати към тях с ходила към таза. Лявото ходило е изпънато по дължината на подбедрицата; част от костите на дясното (без фалангите) са открити зад таза. От дясната ръка е запазена само предмишницата, която сочи към коленете. Лявата ръка е свита под остър ъгъл в лакътя, който почти опира в коленете. Костите на дланта и пръстите липсват.

Пред лицето и върху по-голямата част от лакътните кости на лявата ръка е открита добре запазена керамична паница с кафявосива излъскана външна и светлокафява излъскана вътрешна повърхност, прав устиен ръб, ниска цилиндрична горна половина, обърнатоконична долна половина със слабо конкавни стени и тясно конкавно дъно (устиен диаметър 18 см, диаметър на дъното 6 см, височина 6,8 см) (обр. 2). В устната кухина са намерени две приблизително кръгли медни халки, едната оформена чрез спираловидно извиване на медната тел (макс. диаметър 1,1 см, тегло 0,7 г) (обр. 3 *1*), а другата - чрез допиране на двата ѝ края (макс. диаметър 0,9 см, тегло 0,3 г) (обр. 3 *2*).

Според направената от Х. Тодорова типологическа характеристика на керамичния комплекс на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI (Тодорова 1986, 108, рис. 31), паницата, а следователно и гробът, макар и условно, въз основа само на един керамичен съд, може да се отнесе към фаза I на тази култура.

Въпреки факта, че във връзка с конкретното проучване на раннонеолитното селище в района са направени 22 сондажа, други гробове не бяха открити. Най-вероятно обаче гробът е част от малък (?) некропол, развиващ се в посока, в която не са правени други сондажи. Трябва да се има предвид също, че при теренни обхождания, на около 300 м югоизточно е регистрирано височинно късноханколитно селище. Тъй като релефът е пресечен и приблизително по средата на това разстояние минава дол, сравнително равното местоположение на гроба навярно е било най-удобно за разполагане на некропола на селището.

В Североизточна България, без причерноморския ареал, частично или изцяло са проучени общо 13 халколитни некропола: Девня I и II, Лиляк, Виница, Голямо Делчево, Овчарово, Поляница, Търговище, Радинград, Сборяново, Дуранкулак, Кубрат и Русе. Анализът на позицията и ориентацията показва, че се наблюдава значителна унификация на погре-

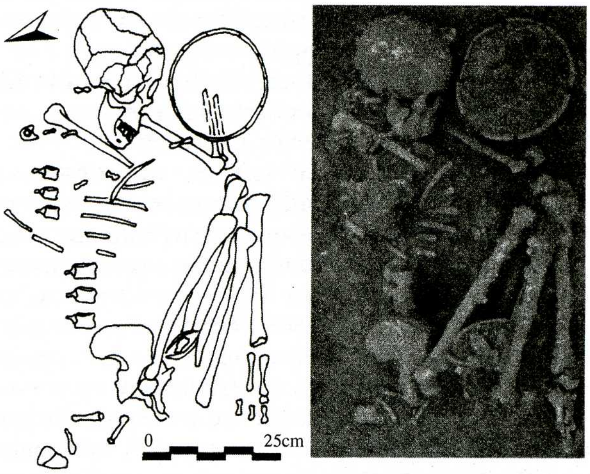

Обр. 1. Помощица, Поповско. Късноханколитен гроб
Fig. 1. Pomostica, near Popovo. A late Chalcolithic burial

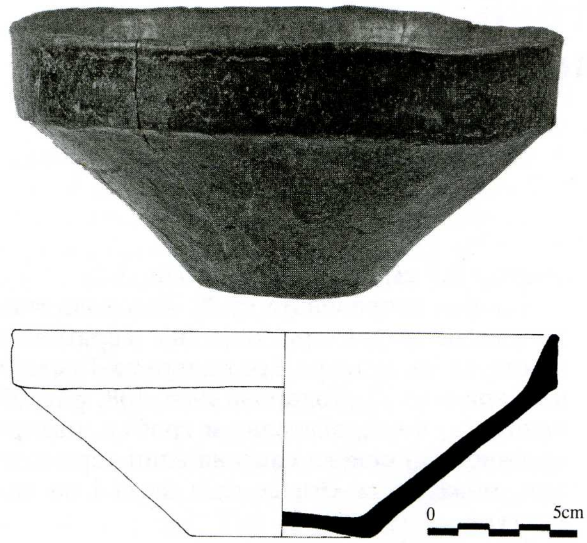

Обр. 2. Помощица, Поповско. Керамична паница, гробен инвентар
Fig. 2. Pomostica, near Popovo. A clay bowl, grave inventory

балните обреди. С изключение на два некропола, Девня I и Русе, повечето гробове се характеризират със свита позиция наляво, с длани пред лицето и с глава, ориентирана на изток-югоизток - позиция, определена от Х. Тодорова като „класическа“ (Тодорова 1979, 53). В повечето случаи некрополът се намира на запад от селището, както е в случаите с Овчарово, Поляница, Голямо Делчево, Търговище, Радинград, Сборяново и Дуранкулак. Тази констатация се отнася изобщо за региона на средното и долното течение на Дунав.

По отношение на позиция и ориентация гробът от Помощица се вписва добре в характеризирания по-горе контекст. Фактът, че хипотетичният некропол, от който той вероятно е част, се намира в северозападна посока от халколитното селище, допълнително потвърждава отнасянето му към същия стандартен погребален обред.

Детайлното проучване на позицията и инвентара от този гроб обаче дава някои нови, нерегистрирани досега резултати.

Особен интерес в случая представлява проблемът за степента на свитост на тялото. В повечето археологически публикации тя обикновено се определя съвсем приблизително, а в голяма част от тях за нея изобщо не се споменава. Най-често се използва характеристиката „слабо“, „средно“ или „силно свита“ позиция без да се уточняват критериите, въз основа на които се извежда. За измерване на степента на свитост се използват и някои археологически методи, но прилагането им води до много неточности и изисква изпълнение на предварителни условия. В същото време съществуват физикоантропологически методи, които дават възможност за много по-точно определяне. Такава система разработва например Е. Синелников още през 1926 г. (Синелников 1926). По-късно В. Кореняко я доразвива в съответствие с конкретните археологически изисквания (Кореняко 1984). С помощта на метода на вариационната статистика Синелников установява границите на свободна подвижност на човешките стави. Крайният резултат от проучването му представлява интервал между найвисоките и най-ниските стойности, получени по експериментален път. Интересен е фактът, че резултатите му се основават на изследвания, правени върху живи хора, и че данните от аналогични изследвания на трупове попадат в изведените от него интервали.

Така според Синелников нормалната подвижност на тазобедрените стави при мъжете е 140-100°, при жените 142-85°; на коленните стави - при мъжете 53-30°, при жените 57-23°; на лакътните стави - при мъжете 50-30°, при жените 47-19°.

Прилагането на методиката на Синелников към скелета от Помощица дава следните резултати (ъглите се отчитат между оси, получени чрез свързване на определени точки от костите): степен на свитост на тазобедрените стави - 45°, на коленните стави - 26,5° и на лакътната става на лявата ръка - 37,5°.

Както вече отбелязах, скелетът от Помощица принадлежи на индивид от женски пол. Докато ъглите на свиване на лакътната и коленните стави попадат в нормалните интервали, ъгълът на свиване на тазобедрените стави е 45°, а би трябвало да попада в интервала 142-85°. Съществуват редица фактори, които могат да доведат до грешки в измерването. Става дума най-вече за естествени процеси, които протичат както в трупа, така и в самия запълнител на ямата. В случая обаче отклонението от степента на нормално свиване е прекалено голямо, за да има съмнение във валидността му.

Границите на нормална подвижност на ставите представляват гониометрични величини, до които крайниците или техните части могат да извършват свободно движение в определена посока без насилствена деформация. Както стана ясно обаче, в случая от Помощица краката на погребаното момиче са свити по-силно от нормалната им подвижност. Това означава или деформиране на ставите чрез упражняване на значителна сила, или предварително прерязване на сухожилията и мускулите. Случаят от Помощица не е изолиран - голяма част от скелетите от гробовете във вече посочените некрополи в Североизточна България са свити по същия начин или дори по-силно. Трудно е да се определи причината за тази насилствена деформация; може да се допусне обаче, че тя не е свързана с практични съображения, например за „спестяване“ на пространство. По-скоро става дума за определени ритуални изисквания на стандартния погребален обред, чийто характер може да се установи единствено след натрупване на значително количество точни измервания, каквито засега не са налични.

От гледна точка на състоянието на скелета интерес предизвиква също отсъствието на лявата длан и лакътните кости на дясната ръка на погребаната. Възможно е да става дума за по-късно нарушение, но особено по отношение на лявата длан, която би трябвало да се намира под открития пред черепа изцяло запазен керамичен съд, това е малко вероятно. Логично е да се допусне, че се касае за форма на ритуално трупоразчленяване. От друга страна, ако по време на смъртта и погребалните ритуали дясната ръка е била цяла - т.е., ако се допусне, че отсъствието на лакътните кости и китката е резултат на късно нарушение - тя вероятно е била свита успоредно с лявата.

От особено значение е и друг елемент на гробния комплекс - инвентарът. За гробния инвентар на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI са характерни различни по вид, брой и символно съдържание предмети, които винаги се поставят до или върху тялото - такъв е и случаят с паницата пред черепа на скелета от Помощица. Както вече отбелязах обаче, в устната му кухина бяха открити две медни халки. Доброто състояние на запазеност на черепа, фактът, че челюстите са напълно затворени, както и характерното отлагане на меден оксид по зъбите от лявата (долна) страна, убедително доказват, че халките интенционално са поставени в устата на момичето, а не са попаднали там в резултат на по-късни нарушения. Очевидно е също, че не става дума и за медни пръстени около зъбите на погребаната, каквито са открити в гробове от некропола в Дуранкулак (Йорданов, Димитрова 1988). Физикоантропологичните наблюдения потвърждават тази констатация.

Ритуалният характер на поставянето на медните халки в устата на погребаното момиче е очевиден. Други такива примери от каменно-медната епоха в Югоизточна Европа засега не са известни; този случай логично - макар и условно, естествено - може да се свърже с много по-късния обичай на поставяне на т. нар. Харонов обол. Като ритуална практика обаче, той се появява още през ранния неолит. Известни насоки за интерпретацията му дава старчевският гробен комплекс от Сараорац, Шумадия, където в устата на погребания възрастен индивид е открита черупка от речна мида (Garašanin 1959, 7). Поставяне на предмет в устата на мъртвите е регистрирано в още два интрамурални ранненеолитни гроба от Неа Никомедия, Западна Македония и Кирокития, Кипър. В първия случай става дума за речно камъче, а във втория - за костено шило (Mellaart 1975, 251; Dikaios 1953, 220). По-късното поставяне на Харонов обол се възприема като ναῦλον, такса за лодкаря, който превозва душите през реката, граница на света на мъртвите.

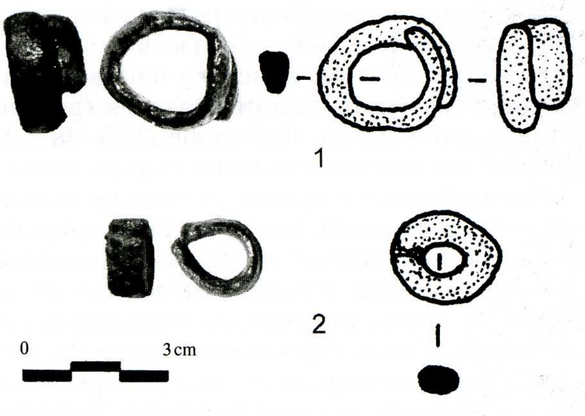

Обр. 3. Помощица, Поповско. Медни халки, гробен инвентар
Fig. 3. Pomostica, near Popovo. Copper rings, grave goods

Изглежда странно присъствието на костеното шило от Кирокития, но е факт, че тази находка не е изолирана. По две шила отново се явяват в гробен контекст - в женски гробове от Кърджали в Тракия и Златара в Срем (Пейков 1978; Leković 1985, 159-161). Ако тези находки се разгледат в светлината на археологическите данни за Хароновия обол обаче, прави впечатление семантичната им близост с мидата от Сараорац. В класическия си вид практиката на поставяне на обол се оформя към IV в. пр. Хр. - археологически е регистрирана например в детски гроб от Олинт (Kurtz, Boardman 1971, 204). За Хароновия обол пръв споменава Аристофан в комедията „Жаби“ (140, 270). В гробове от Аргос и о-в Кипър от геометричната и архаичната епохи са поставяни ὀβελοὶ - предмонетна разменна единица, представляваща бронзови и железни шишове. Думата ὀβολός означава „остър инструмент“, „шип“ и има успоредни форми ὀβελος и ὀδελος. Тя произлиза от глагола βάλλο и неговата успоредна форма δέλλω, чието основно значение е „бода“. Думата е етимологически свързана с βελόνη - „игла“ и βέλος - „остро оръжие“. Шишовете също били наричани ὀβελίσκοι: наставката - ισκος се използва, за да покаже, че ὀβολός е от особен вид. Много е вероятно поставянето на шишовете ὀβελοὶ в гробове да има далеч по-ранен произход и през класическата епоха просто да е било „митологично рационализирано“. В този смисъл е напълно възможно и костените игли от неолитни гробове в Караново и Азмак (Бъчваров 2003, 48, 59) да имат аналогично символно съдържание.

Логично е да се приеме, че между появилата се през ранния неолит и регистрирана в къснохалколитния гроб от Помощица практика от една страна и античния мит за Харон от друга, съществува определена семантична връзка. Преходът от света на живите в света на мъртвите явно се изразява в преминаване на някаква преграда, характерен елемент от митологичното мислене на древния човек. Речното камъче и мидата навеждат на мисълта, че тази преграда е водна, както е в гръцката, а и в редица други митологии. В случая от Помощица дори може да се мисли, че долът, който лежи северозападно от селището и го отделя от некропола, и по който в миналото най-вероятно е текла река (за което свидетелства съществуващият и днес извор), се е възприемал тъкмо като такава преграда.

Процесът на отделяне на гробното от селищното пространство и съответно на света на мъртвите от света на живите започва още през ранния неолит. Той продължава през целия неолит и окончателно завършва през късния халколит. Очевидно с унифицирането на погребалните обреди на култура Коджадермен-Гумелница-Караново VI в края на този процес вече съществуват религиозно-митологични представи за „задгробен свят“ с развита структура и форма. Това се потвърждава и от структурния анализ на данните от източнобалканските некрополи на Дж. Чапман (Chapman 1983), който свързва усложняването на религиозно-митологичните представи на халколитния човек със сложната социална диференциация през каменно-медната епоха.

Цитирана литература:

Бъчваров 2003: К. Бъчваров. Неолитни погребални обреди: интрамурални гробове от българските земи в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия. София, 2003.

Йорданов, Димитрова 1988: Й. Йорданов, Б. Димитрова. Ритуални въздействия върху зъбите на праисторическия човек по материали от археологически обекти. - Проблеми на стоматологията, 16, 1988, 15-22.

Кореняко 1984: В. Кореняко. К методике изучения погребений со скорченными скелетами. - Советская археология, 1984, 3, 5-17.

Пейков 1978: А. Пейков. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 година - Ахридъ, 1, 1978, 7-14.

Синелников 1926: Е. Синелников. О нормальной подвижности суставов у человека. - Журнал экспериментальной биологии и медицины, 4, 1926, 10-11, 175-192.

Тодорова 1979: Х. Тодорова. Энеолит Болгарии. София, 1979.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.

Chapman 1983: J. Chapman. Meaning and Illusion in the Study of Burial in Balkan Prehistory. - In: A. Poulter (ed.). Ancient Bulgaria, 1. Nottingham, 1983, 1-42.

Dikaios 1953: P. Dikaios. Khirokitia. Oxford, 1953.

Garašanin 1959: M. Garašanin. Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 39, 1958 (1959), 1-130.

Kurtz, Boardman 1971: D. Kurtz, J. Boardman. Greek Burial Customs. London, 1971.

Leković 1985: V. Leković. The Starčevo Mortuary Practices - New Perspectives. - Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja, Saraevo, 23, 1985, 157-172.

Mellaart 1975: J. Mellaart. The Neolithic of the Near East. London, 1975.

A Late Chalcolithic Burial from Pomoštica, near Popovo

Krum Bačvarov

The Late Chalcolithic burials from Bulgaria have been subject of intensive study for the last few decades. A large number of cases has been studied with the main part of those having been published. In this article the author considers a single burial from northeast Bulgaria that complements the information about mortuary practices of the Kodžadermen-Gumelniţa- Karanovo

VI culture and lends opportunities for their further interpretation.

During the excavations of the Early Neolithic site at Pomoštica, near Popovo, the late Chalcolithic burial of a young female (16-18 years of age) was discovered in one of the trenches. The deceased was buried in a flexed position on her left side with the head oriented to the east/southeast (fig. 1). The bones of the left hand and the fingers were missing. A clay bowl was placed in front of the face and on top of the left forearm (fig. 2). Two copper rings were found in the mouth of the deceased (fig. 3). No other burials were discovered in the neighboring area. However, the Pomo.tica grave most probably belongs to the cemetery of the late Chalcolithic settlement situated about 300 m to the southeast from the early Neolithic site.

Grave goods attract special attention in this case. The grave goods of the Kod adermen-Gumelniţa-Karanovo VI Culture includes objects which differ in kind, number and symbolic meaning. They always placed by or on top of the body, as was the case with the bowl in front of the face of the skeleton from Pomoštica. However, two copper rings were found in the female's mouth. The well-preserved skull, the fact that the jaws were fully shut as well as the telltale residuum of copper oxide on the left side teeth bear strong evidence as to the fact that the rings had been purposely put into the girl's mouth and did not appear there as a result of later interference. Obviously, they do not relate to the copper rings found round the dead individual's teeth either, as were the cases with some of the burials at the Durankulak cemetery. This conclusion has been confirmed by the anthropological evidence.

This practice can logically, however tentatively, be related to the much later ritual of placing the so-called Charon's obolus. Burials from Argos and Cyprus, dating back to the geometrical age, present evidence of the use of ὀβελοὶ which were put in the mouths of the dead. According to the mythological interpretation they were perceived as a naalon, the fare for the boatman, who took the souls of the dead across the river, the boundary of the afterworld.

This ritual practice, however, has been traced back to the early Neolithic. Various objects were inserted in the mouth of the deceased in three intramural early Neolithic burials. It is quite logical to assume that there is a definite relation between the ritual practice which appeared in the early Neolithic, and the late Chalcolithic case from Pomo.tica on the one hand, and the ancient myth about Charon on the other. The transition from the world of the living into the afterworld was obviously considered as passing through some kind of barrier, a characteristic feature of the mythological way of thinking of the ancient man. The process of separation of the mortuary space from the domestic space, and the world of the dead from the world of the living respectively, began as far back as the early Neolithic. It continued during the whole Neolithic period and finally came to an end in the Late Chalcolithic. Obviously, at the close of this process with the standardization of the mortuary practices of the Kod adermen-Gumelniţa-Karanovo VI culture there existed the religio-mythological ideas of an afterworld with its own well-developed structure and form.

Находка на гръцка керамика от класическата епоха в Пловдивско

Анелия Божкова

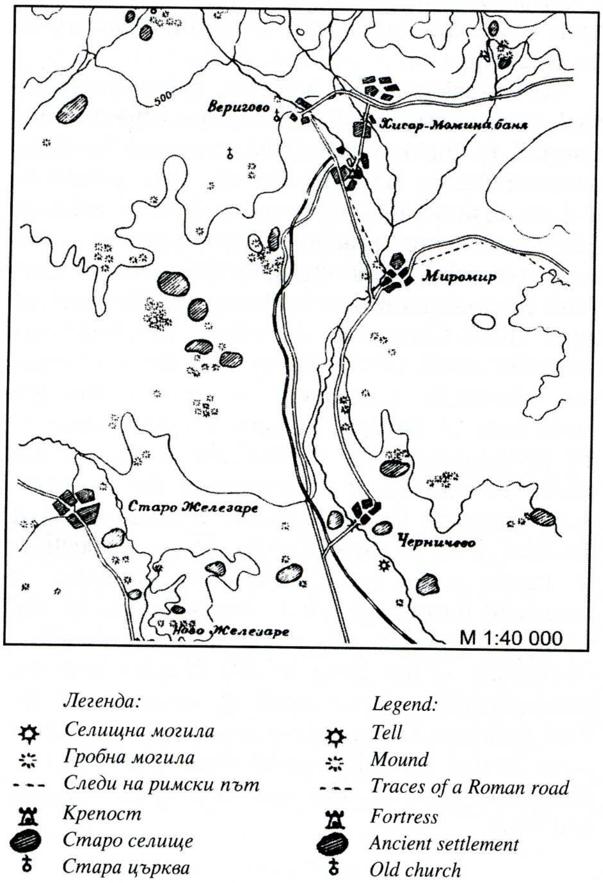

Обр. 1. Миромир. Ситуационен план с надгробните могили в района (по Д. Цончев)
Fig. 1. Miromir. Location (after D. Tsonchev)

Във фонда на Археологическия музей в Пловдив се съхранява сборна находка от керамични фрагменти и други дребни предмети от разнообразен материал. Те са записани в Инвентарната книга на Музея през 1939 г. от тогавашния уредник Димитър Цончев под № 2012, като за техния произход е отбелязано единствено, че всички са открити в могила (?) при бившето село Миромир, сега присъединено към град Хисаря[1] (обр. 1). Находката включва общо 14 диагностични фрагмента от импортни гръцки съдове с чернофирнисово покритие или рисувана украса, няколко нехарактерни фрагмента с черен фирнис и един фрагмент от остродънна транспортна амфора.

Описание на находката

I. Фрагменти от шии на червенофигурни кратери с колонки

Разглежданата група съдържа общо 7 фрагмента от шии на големи затворени съдове, два от които се свързват. Без изключение, украсата се състои от елементи на декоративна схема, типична за кратерите с колонки - пояс от повтарящи се стилизирани лотосови пъпки (обр. 2, 3). Тя е изпълнена с черен фирнис върху правоъгълно пано, оставено в цвета на глината, разположено хоризонтално върху широката шия. Върху един от фрагментите частично е запазен орнамент с йонийска кима, който фланкира изобразителното поле от долната страна. При внимателния анализ на фрагментите установих, че с изключение на двата слепващи се фрагмента, не мога да идентифицирам други, принадлежащи със сигурност на един и същи съд. Между отделните фрагменти съществуват разлики както в технологичните параметри - цвят на глината и нюанси на фирнисовото покритие, така и в детайлите на изображенията. Разликите се отнасят до: размерите на паната; размерите на поясите с черен фирнис, разделящи орнамента от мястото на чупката към плещите; присъствието или отсъствието на ясно изразена хоризонтална чернофирнисова линия, обрамчваща орнаменталната композиция от двете дълги страни. С различни метрични данни и с различен рисунък са представени самите лотосови пъпки, както и точките между дръжките им. От това правя извод, че находката съдържа фрагменти от поне пет различни съда. Вероятността някои от тях да принадлежат към двете страни на едни и същи екземпляри е минимална, предвид практиката да се украсява само шията на страна А при червенофигурните кратери с колонки (ср. напр. екземпляри от колекциите на музея Метрополитън в Ню Йорк) (Richter 1936, Pl. 170) и на Музея за история на изкуството

---

[1] *Възможността да се запозная с всички предмети от находката и да публикувам керамичните фрагменти от нея ми беше предоставена от директора на Археологически музей в Пловдив д-р Костадин Кисьов и уредника Иво Топалилов, за което им изказвам искрена благодарност. Сърдечно благодаря и на д-р Красимир Ников и на Борислава Гълъбова, които са автори на рисунките.*

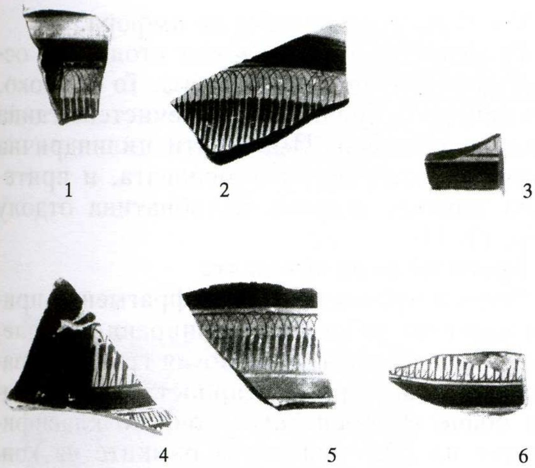

Обр. 2. Миромир. Фрагменти от червенофигурни кратери с колонки
Fig. 2. Miromir. Sherds from red-figured column kraters

във Виена (Eichler 1959, Taf. 86-98)[2].

II. Фрагменти от тялото на червенофигурен кратер с колонки

В находката са запазени два малки фрагмента от тяло на съд (съдове?) с украса от точковиден орнамент, рисуван с черен фирнис (обр. 4, 5). Отнася се до елемент от двустранната рамка на изобразителното поле, която се състои от по четири вертикални ленти, оставени в основната тоналност на глината. По-широките (централните) ленти са запълнени с подредени във вертикални редици точки. Те са разположени по цялата дължина на тялото на съдовете, симетрично, върху всяка от двете им страни. Точковидният орнамент върху кратерите се среща паралелно с орнамента от стилизирани бръшлянови листенца, полагани в същия порядък. Върху единия от фрагментите личи още част от фигурална украса - елемент от дреха на права фигура, вероятно в областта на рамото и ръката.

III. Фрагменти от тялото на червенофигурен кратер с колонки

Върху два фрагмента от групата са представени части от фигурална композиция (от един и същ или от два различни кратера). Запазени са само части от драперията на дрехите (мантии) с вертикални гънки, при един от фрагментите заедно с глезените на краката, при другия - с част от продълговат предмет, който интерпретирам като тояга (обр. 6, 7). Върху по-големия фрагмент краят на дрехата е представен с прекъсната на места хоризонтална линия с примковидни гънки и е подчертан с черен контур. По аналогия с останалите рисувани фрагменти от находката и с изображенията върху червенофигурни кратери с колонки (ср. напр. Richter 1936, Pl. 170) предполагам, че двата фрагмента също принадлежат на такива съдове.

IV. Два фрагмента от дъна на червенофигурни кратери с колонки

Запазени са две масивни конусовидни столчета, покрити с черен фирнис. По-голямото е двойно профилирано, с по-висока долна (основна) и по-къса горна част, вероятно от кратер с внушителни размери (обр. 8 *1*, 9 *1*). По-малкото столче също е двойно профилирано, с равни по размер съставни елементи (обр. 8 *2*, 9 *2*). Отвън, около основата на крачето, е оставена ивица в основната тоналност на глината. Към него е запазен фрагмент от долната част на тялото, върху който е представена част от рисуван с черен фирнис орнамент от радиални лъчи, често срещан при украсата на кратерите с колонки (Sparkes 1996, Fig. III: 15; Boardman 2001, Fig. 39, 41, 204; Richter 1936, Pl. 170, 68).

V. Два фрагмента от рисувани кантароси тип Св. Валентин

Сред най-интересните предмети в находката са два фрагмента от рисувани атически кантароси, известни в литературата като клас Св. Валентин (Howard, Johnson 1954). Характеризират се с украса от геометрични и растителни мотиви, изпълнени в техника, синхронна и близка до червенофигурната, с щедро използване на бяла боя. И двата фрагмента от Хисаря са от горната част на тялото на кантароси, като при единия е запазен и ръбът на устието (обр. 10, 11). Украсата от горе на долу се състои от следните компоненти: пояс от редуващи се вертикал-

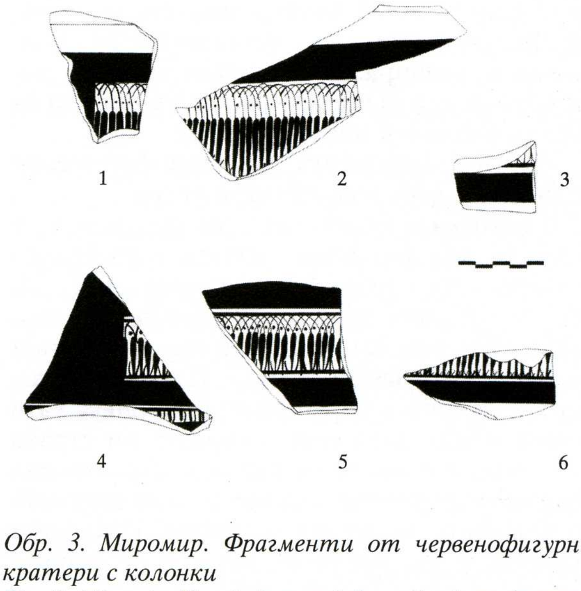

Обр. 3. Миромир. Фрагменти от червенофигурни кратери с колонки
Fig. 3. Miromir. Sherds from red-figured column kraters

---

[2] *Съществуват и кратери с украсени по двете страни шии (както и такива без украса върху шията), но те са много по-редки.*

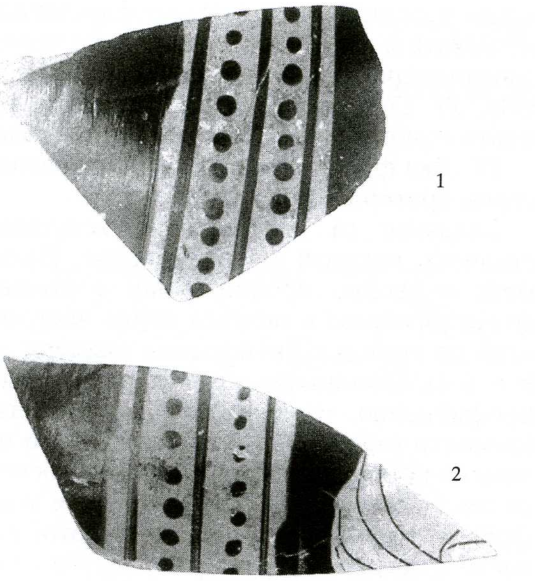

Обр. 4. Миромир. Фрагменти от червенофигурни кратери с колонки
Fig. 4. Miromir. Sherds from red-figured column kraters

ни езиковидни мотиви непосредствено до устието, под него пояс от редуващи се точки в хоризонтален порядък и накрая орнамент от шахматно разположени ромбове. Запазени са 4 (при по-големия фрагмент) и 5 (при по-малкия) реда с цели ромбове, очертани с бяло върху черна основа или с кафяво-червено върху основната тоналност на съда. В средата на ромбовете има малки точки, съответно в бяло или кафяво-червено. Двата фрагмента имат абсолютно идентична украса, но вероятността да принадлежат към един и същи съд е малка заради характера на фирнисовото покритие от вътрешната страна на стените. При по-големия фрагмент фирнисът от вътрешната страна е черен, а при по-малкия - червено-кафяв. Възможно е, разбира се, различни части от тялото на един и същ съд при изпичането да са добили различен цветови нюанс.

VI. Два фрагмента от чернофирнисови киликси с удебелено отвътре устие

В находката присъстват два фрагмента от устия на два различни киликса с удебелено отвътре устие (обр. 12) (Божкова 2004, 54, обр. 6), от типа *stemless with inset lip* (Sparkes, Talcott 1970, 101-102), наричани още *Castulo cups* (Shefton 1996; Shefton 1996a). Първият фрагмент е покрит с черен лъскав фирнис, като зоната между дръжките и горната им страна са оставени с цвета на глината. При втория фрагмент фирнисът покрива цялата зона около дръжките, както и тях самите. Находката съдържа и две части от дръжки от същите или други подобни чаши (обр. 12 *3*, *4*).

VII. Фрагмент от дъно на амфора

Фрагментът представлява столче на остродънна транспортна амфора. То е високо, плътно, от бежова, добре пречистена глина с малко примеси. Има почти цилиндрична форма, разширява се в основата, и притежава плитка, широка вдлъбнатина отдолу (обр. 13, 14).

Хронология на находката

Всички публикувани тук фрагменти принадлежат на добре детерминирани и подлежащи на прецизна хронология гръцки керамични типове. Фрагментарността на материала обаче възпрепятства точното класифициране на фрагментите в рамките на конкретни типологически и стилистични групи. От там се редуцират и възможностите да предложа по-точна датировка, която зависи от детайли на рисунъка или украсата, които липсват в наличните части от съдове.

По-голямата част от фрагментите в находката се отнасят към групата на червенофигурните кратери с колонки, типични найвече за времето на V в. пр. Хр. (Richter 1936, 91; Рехо 1992, 20; Cook 1997, 170 - 173). Орнаменталните мотиви обаче имат устойчива употреба и не стоят в непременна зависимост от произведенията на различни ателиета, школи или художници (Richter 1936, Pl. 170; Eichler 1959, Taf. 86-98). Единствените фрагменти, даващи възможност за коментар, са тези с части от драперии на дрехи. Оскъдността на рисунката не ми позволява да персонализирам изображенията. Като имам предвид схемите на украса върху камбановидните кратери в частност и върху червенофигурната керамика въобще, предполагам, при това твърде предпазливо, че в случая става дума за части от сцена с изпра-

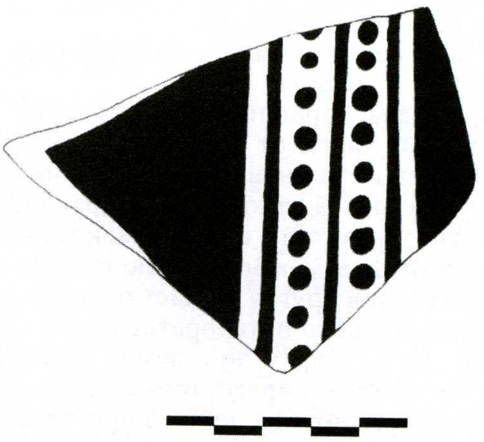

Обр. 5. Миромир. Фрагмент от червенофигурен кратер с колонки
Fig. 5. Miromir. Sherds from red-figured column kraters

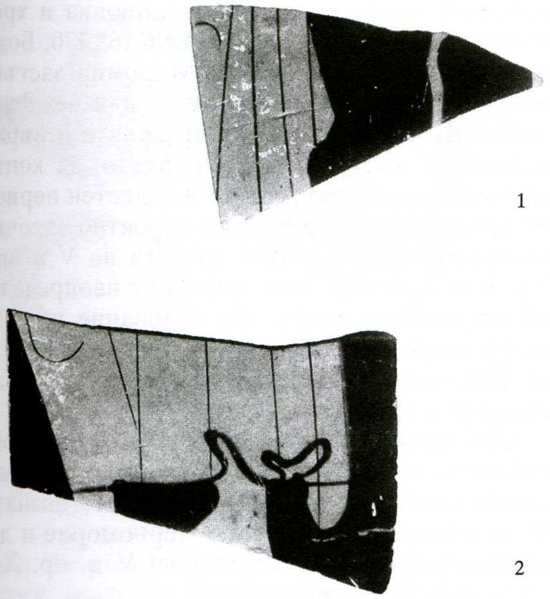

Обр. 6. Миромир. Фрагменти от червенофигурни съдове
Fig. 6. Miromir. Sherds from red-figured pottery

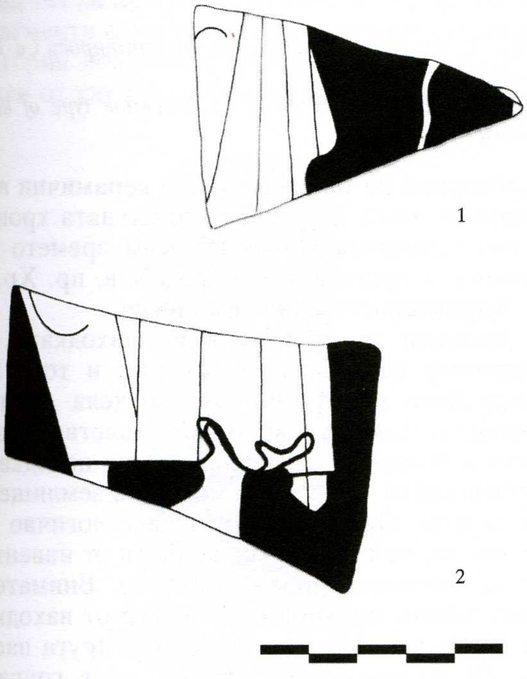

Обр. 7. Миромир. Фрагменти от червенофигурни съдове
Fig. 7. Miromir. Sherds from red-figured pottery

вени фигури (вероятно мъжки), каквато по традиция се разполага върху страна Б на рисуваните кратери. Начинът, по който е третиран долния край на дрехата, е много характерен за времето на втората и третата четвърт на V в. пр. Хр. (Richter 1936, 89; Cook 1997, 170; ср. изображенията у Walters 1927, Pl. 60 *3b*; 67 *2b-3b*; Eichler 1959, Taf. 93 *2*). Към това време без резерви отнасям и останалите фрагменти с орнаментална украса от кратери с колонки, макар че те имат много по-широки хронологически граници. Кратерите с колонки са сред най-популярните керамични форми на атическите ергастерии през първите три четвърти на V в. пр. Хр. (Cook 1997, 170 - 173; Richter 1936, 91) и имат сравнително широко разпространение в тракийските земи. От територията на България например са известни цели или фрагментирани кратери от района на Брезово и Стряма, Пловдивско, от Болярски извор и от землището на Маджарово, Хасковско, от покрайнините на Хасково, както и от Болярово, Ямболско (Reho 1990, 20, nos 437 - 449; Кисьов 2004, 39, табло XXXV. 3; Nekhrizov, Mikov 2000, 173-175). От ямни светилища при Копривлен, Гоцеделчевско (Божкова 2002, 88 и фиг. 47, 3) и при Малко Търново, Чирпанско[3], произлизат също фрагменти от този тип кратери. Публикуваните сред тях, както и находките от българското Черноморие, се отнасят към периода на втората и третата четвърт на V в. пр. Хр. (Рехо 1992, 20; Лазаров 2003, 80-81).

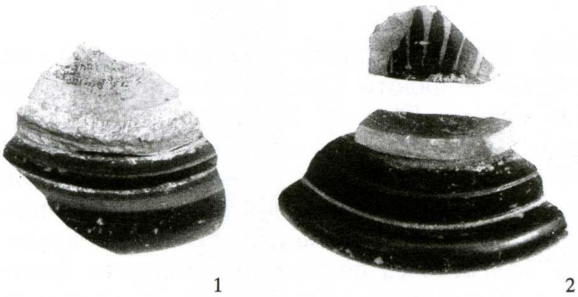

Обр. 8. Миромир. Дъна от червенофигурни кратери с колонки
Fig. 8. Miromir. Bottoms of red-figured column kraters

Фрагментите от кантарос (кантароси?) от клас Св. Валентин принадлежат на един добре известен и оригинален керамичен тип. За съжаление от украсата е запазена твърде малка част, за да мога да ги определя сигурно към някоя от групите в съществуващата класификация (Howard, Johnson 1954). Поради липсата на типологическа яснота, тяхната по-прецизна хронология в рамките на V в. пр. Хр. също представлява проблем. Според най-новите мнения кантаросите от този тип се появяват през втората четвърт на V в. пр. Хр. или около средата на века (Jurado, Bonet

---

[3] *Материалите произлизат от разкопки на двата сектора на обект с обредни ями, ръководини от мен и от д-р Милена Тонкова, и не са публикувани. Благодаря на д-р Тонкова за предоставената ми възможност да се запозная с откритите от нейния екип находки.*

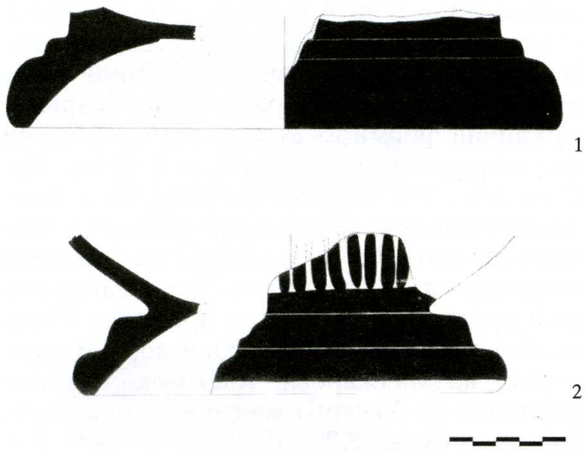

Обр. 9. Миромир. Дъна от червенофигурни кратери с колонки
Fig. 9. Fig. 9. Miromir. Bottoms of red-figured column kraters.

1989, 151; Maffre 2000) и продължават да се срещат в цялото Средиземноморие до към началото на IV в. пр. Хр. (Jurado, Bonet 1989, 151). Независимо от широкото им разпространение, кантаросите от типа Св. Валентин не са особено популярни в западночерноморската зона и прилежащите ѝ тракийски предели. Известни са по един екземпляр от Хистрия (Alexandrescu 1978, No 493) и Аполония (Lezzi-Hafter 1997, 364), както и един, открит при Венец, Старозагорско (Янков 1994, 140, обр. 5). Съдовете от този тип обаче са придобили задоволителна популярност в континенталните територии на централнобалканската зона. За това свидетелстват една група от няколко екземпляра от Бразда, както и фрагментите от Демир Капия (Микулчиќ 1987-1989; Вуковић-Тодоровић 1961, 246-247).

Фрагментите от килики с удебелено отвътре устие се асоциират с една група атически съдове, която е обект на повишен изследователски интерес през последното десетилетие (Shefton 1996; Shefton 1996a; Божкова 2004). Независимо от широкото разпространение на съдовете обаче, все още съществуват сериозни трудности в опитите да бъде изработена прецизна класификационна и хронологическа схема (Shefton 1996 168-170; Божкова 2004). Находките от Миромир застъпват двата основни варианта, с или без фирнисовото покритие около дръжките и върху външната повърхност на крачето, за които се смята, че съжителстват в известен период от време. Този период най-вероятно започва малко преди или около средата на V в. пр. Хр. и се простира във времето с неопределена продължителност. На основание на тези закономерности предполагам, че киликсите от Миромир се отнасят към времето около средата и третата четвърт на V в. пр. Хр.

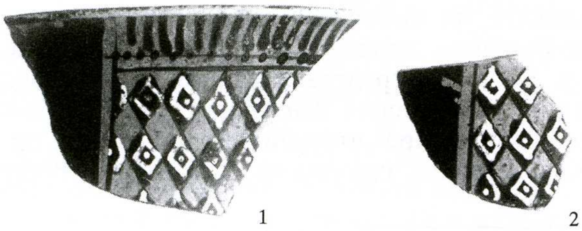

Обр. 10. Миромир. Фрагменти от кантароси Св. Валентин
Fig. 10. Miromir. Sherds of St. Valentine type of kantharoses

По своите морфологични параметри, столчето от амфора напомня на тези от керамичната тара на тасоския кръг, познати от комплекси в северното Черноморие и датирани около 30-те години на V в. пр. Хр. (Монахов 1999, табл. 46/11).

Въз основа на типологическите и стилови особености на разглежданите керамични артефакти, мога да уточня, че тяхната хронология се отнася като цяло към времето на средата и третата четвърт на V в. пр. Хр.

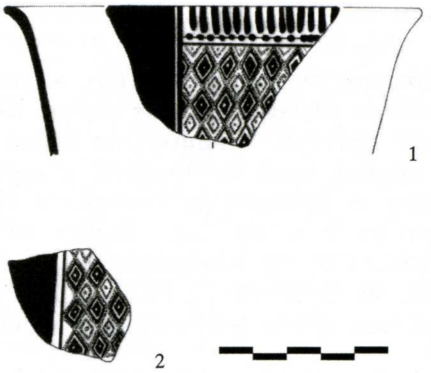

Обр. 11. Миромир. Фрагменти от кантароси Св. Валентин
Fig. 11. Miromir. Sherds of St. Valentine type of kantharoses

Характеристика на комплекса

Данните за произхода на находката от Миромир са пределно оскъдни и това ме затруднява обективно да определя нейния характер. Единственото свидетелство, записано в Инвентарната книга, е че находката произлиза от надгробна могила в землището на селото. При това указание е логично да се мисли, че става дума за части от инвентара на могилен гробен комплекс. Внимателният анализ на всички предмети от находката обаче ме води до размисли в друга насока. От изложението е видно, че в групата присъстват части от различни съдове, принадлежащи към един и същ керамичен тип (в случая - кратери с колонки). Не същес-

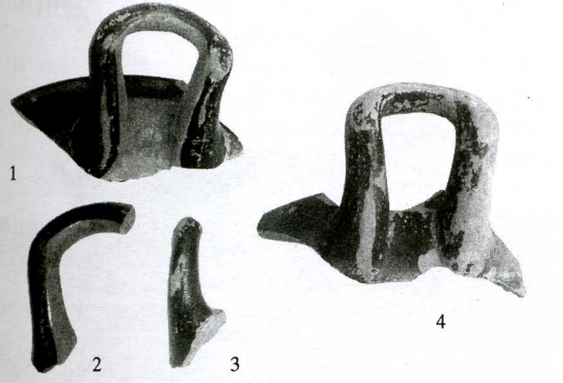

Обр. 12. Миромир. Фрагменти от чернофирнисови киликси
Fig. 12. Миромир. Sherds of red-figured kylikes

твува възможност за реставрация на цели форми, която би била очаквана при наличието на инвентар от гробен комплекс. Изненадващо е и присъствието на столче от амфора, без да са запазени останалите фрагменти от съда. Практиката показва, че малкото на брой погребални съоръжения с амфори от Тракия съдържат най-често цели екземпляри. Тази разнородност и изявена фрагментарност на материала напомня по скоро за състава на керамичните комплекси от известните полета с обредни ями, отколкото на елементи от гробен инвентар. Някои оригинални особености на групата кореспондират с прояви, типични за инвентара на редица ямни светилища в Горнотракийската низина. Сред тях са преобладаващо присъствието на фрагменти с рисувана орнаментална украса, на горни половинки от чернофирнисови киликси от типа с удебелено отвътре устие, на столчета на остродънни амфори. Подобни по тип артефакти са известни от негативни контексти (ями и ровове) при Малко Търново и Зетьово, Чирпанско, Раднево, Старозагорско и др. (Саватинов 1997; Янков, Саватинов 2002). Извън публикуваните тук фрагменти, находката от Миромир включва още разнообразни миниатюрни предмети от глина, кост, камък и стъкло (вероятно вотивни), за които също предполагам, че имат място в състава на ямните съоръжения. Хипотезата за идентификация на находката като пълнеж на обредна яма несъмнено провокира въпроса за връзката ѝ с надгробната могила, съобщена в инвентарната книга на Музея. Всъщност, принципен конфликт между двата типа структури не съществува. Отдавна в литературата е припознато и тълкувано съжителството между ямите и надгробните могили (Георгиева 1991). В някои случаи то е обвързано в обща обредна концепция, а в други е установена разновременност при извършване на ритуалните действия.

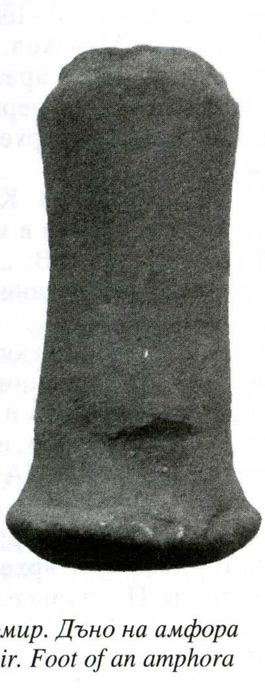

Обр. 13. Миромир. Дъно на амфора
Fig. 13. Miromir. Foot of an amphora

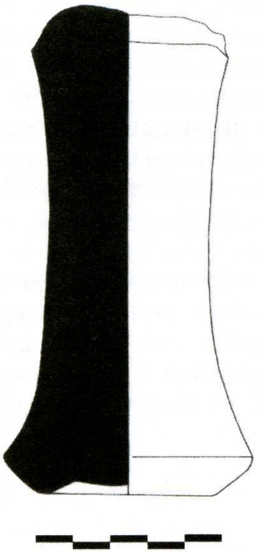

Обр. 14. Миромир. Дъно на амфора
Fig. 14. Miromir. Foot of an amphora

Друга възможност за обективна идентификация на произхода на находката предлага свидетелството на Димитър Цончев, отразено в кратка публикация за разкопана от него надгробна могила (обр. 15) в района на Миромир през 1937 г. (Цончев 1937, 89 - 91). В статията се съобщава за наличието на дебел пласт - „пепелище“ в основата на могилата, в който, наред с други материали, са открити около 20 фрагмента от гръцка керамика от класическата епоха. Описанието на фрагментите е кратко и на места неясно, но въпреки това намирам корелация с материалите от Музея в Пловдив. Цончев споменава „блюда (*kylix*)“, „дъна, стойки на амфори и части над тях, украсени с типичните за гръцката вазова живопис листовидни орнаменти“, както и „други фрагменти от подобни гръцки съдове, с геометрични орнаменти“ (Цончев 1937, 90-91; Цончев 1963, 98). Местонамирането на тези находки разкрива оригинална теренна ситуация - сив пепелив пласт, наситен с културни останки, включително с голямо количество керамика с местен произход, работена на ръка и на грънчарско колело, кости, въглени и др., натрупан в основата на могилата. Тази необичайна среда не е изключение за тракийските погребални съоръжения; позната е от насипите на други надгробни могили, като ярък е примерът с могилата край Прилеп, Карнобатско (Георгиева, Момчилов 2003, 63-64). Мога да обобщя, че пластове със сив цвят и пепелива структура, в негативен или позитивен контекст и с определен набор от археологически артефакти, са резултат от целенасочени обредни дейности (за това вж. още Тонкова 2002, 152-156).

Хипотетичните решения относно произхода на разгледаните по-горе материали не омаловажават стойността на находката. Нейната изява се локализира в земите около поречието на Стряма, на север от Марица и на юг от Средна гора, които са особено богати на обекти и находки от времето на разцвета на тракийската култура, включително и от периода на ранната одриска държава (Кисьов 2004). В този смисъл, керамичната група от Миромир има своята логична културна среда в една част от тракийските земи, развитието на която през V в. пр. Хр. е белязано от присъствието на значими и силни икономически селищни центрове като тези при Дуванли, Брезово и Васил Левски (Кисьов 2004).

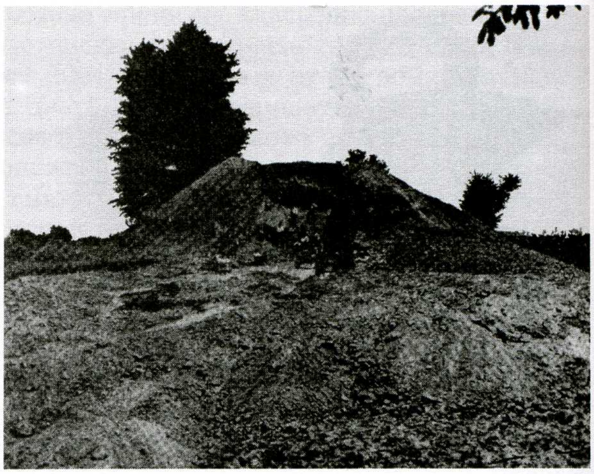

Обр. 15. Миромир. Надгробна могила, проучена от Д. Цончев

Fig. 15. Miromir. Burial mound excavated by D. Tsonchev

Цитирана литература:

Божкова 2002: А. Божкова. Стратиграфски наблюдения върху пластовете на селището от I хил. пр. Хр. - В: Копривлен, 1, София, 2002, 91-101.

Божкова 2004: А. Божкова. Атически черно-фирнисови киликси с удебелено отвътре устие от българските земи. - Археология, 2004, 1-2, 52-60.

Вуковић-Тодоровић 1961: Д. Вуковић-Тодоровић. Античка Демир-Капија. - Старинар, 12, 1961, 229-269.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II - I хил. пр. н. е.). - Археология 1991, 1, 1-11.

Георгиева, Момчилов 2003: Р. Георгиева, Д. Момчилов. Надгробната могила край с. Прилеп - място за погребение или за жертвоприношение? - В: Пътят (Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов). София, 2003, 63-67.

Кисьов 2004: К. Кисьов. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. София, 2004.

Лазаров 2003: М. Лазаров. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна, 2003.

Микулчиќ 1978-1979: И. Микулчиќ. Кантари и скифоси од гробницата во Бразда. - Macedonia acta archaeologica, 11, 1987-1089, 93-102.

Монахов 1999: С. Ю. Монахов. Греческие амфоры в Причерноморье. Саратов, 1999.

Рехо 1992: М. Рехо. Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей - София. София, 1992.

Саватинов 1997: С. Саватинов. Комплекс от ями от късната желязна епоха в м. „Старото селище“ край гр. Раднево. - В: „Марица-изток“. Археологически проучвания. Раднево, 1997, 9-53.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево. - Годишник на Археологическия институт с музей - БАН, 2, 2003, 148 - 196.

Цончев 1937: Д. Цончев. Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк. - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1937, 53-207.

Цончев 1963: Д. Цончев. Археологически па-

метници по южните склонове на Панагюрска Средна гора, София, 1963.

Янков 1994: Д. Янков. Тракийска гробница край с. Венец, Старозагорско. - В: Първи международен симпозиум „Севтополис". Надгробните могили в югоизточна Европа. В. Търново, 1994, 139-144.

Янков, Саватинов 2002: Д. Янков, С. Саватинов. Сондажни археологически проучвания на обект от късната желязна епоха в землището на с. Зетьово, Чирпанско (предварително съобщение). - Известия на Старозагорския исторически музей, 1, 2002, 55-66.

Alexandrescu 1978: P. Alexandrescu. La céramique d'époque archaique et classique (VII - IV s.). Histria IV. Bucuresti, 1978.

Boardman 2001: J. Boardman. Athenian Red Figure Vases. The Classical period. London, 2001.

Cook 1997: R. M. Cook. Greek Painted Pottery. London and New York, 1997.

Eichler 1959: F. Eichler. CVA Österreich, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2. Rotfigurlige Attische Vorratsgefäsze. Wien, 1959.

Howard, Johnson 1954: S. Howard, F. P. Johnson. The Saint-Valentin Vases. - American Jornal of Archaeology. 58, 1954, 3, 191-207.

Jurado, Bonet 1989: J. F. Jurado, P. C. Bonet. Comercio Griego en Huelva a fines del siglo V a. C. - In: Grecs et Ibères au IVe siècle avant J.-C. Commerce et Iconographie. Paris, 1989, 149-156.

Lezzi-Hafter 1997: A. Lezzi-Hafter. Offerings Made to Measure. Two Special Commissions by the Eretria Painter for Apollonia Pontica. - In: J. H. Oakly, W. D. E. Coulson, O. Pelagia (eds.). Athenian Potters and Painters. The Conference Proceedings (Oxbow Monographs, 67). Oxford, 1997, 353-369.

Maffre 2000: J.-J. Maffre. Remarques sur les canthares de la classe de Saint-Valentin. - In: Fastes des Celtes entre Champagne et Bourgogne aux VIIe - IIIe siicles avant notre ère (Actes du 19e colloque AFEAF, Troyes, 1995). Reims, 2000, 333-340.

Nekhrizov, Mikov 2000: G. Nekhrizov, R. Mikov. Relations commerciales dans les Rhodopes de l'Est, 5ème - 1er siècles avant J.-C. - In: Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la Péninsule Balkanique aux VIIe - IIe siècles avant J.-C. Opole, 2000, 161-180.

Reho 1990: M. Reho. La ceramica attica a figure nere e rosse nella Tracia bulgara. Roma, 1990.

Richter 1936: G. M. A. Richter. Red-Figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art. London, 1936.

Shefton 1996: B. Shefton. Castulo Cups in the Aegean, the Black Sea Area and the Near East with the Respective Hinterland. - In: Sur les thraces des Argonautes. Paris, 1996, 163-186.

Shefton 1996a: B. Shefton. The Castulo Cup: an Attic Shape in Black Glaze of Special Significance in Sicily. - In: I Vasi attici ed altre ceramiche coeve in Sicilia, 1, Catania, 1996, 85-98 (non vidi).

Sparkes, Talcott 1970: B. Sparkes, L. Talcott. Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B. C. Princeton, 1970 (The Athenian Agora, 12).

Sparkes 1996: B. Sparkes. The Red and the Black. London and New York, 1996.

Walters 1927: H. B. Walters. CVA Great Britain 4, British Museum 3, Department of Greek and Roman Antiquities. London, 1927.

A Find of Greek Pottery from Plovdiv Region Dated to the Classic Period

Anelia Bozkova

The article presents a find consisting of pottery sherds logged in the inventory book of the Archaeological Museum in Plovdiv in 1939. There is scarce information about the place it was found at; it is recorded only that it comes from a burial mound in the region of Miromir, a former village, which was annexed to the town of Hisarya, Plovdiv region. The find consists of 7 necks sherds of two column kraters, decorated with the standard pattern of lotus buds. Except for two of them, which seem like matching pieces and can be glued together, the rest of the sherds are parts of (at least) five different vessels. There are two more body sherds of column kraters decorated with a dot pattern (the frame of the decorated field), two sherds from the lower part of a red-figure composition (the lower part of attires) as well as two bottom sherds of two different kraters of different sizes. The smaller bottom sticks together to a sherd from the lowermost part of the body decorated with radial rays. The find contains two more sherds of St. Valentine type of kantharoses, two rim sherds of cups (kylikes) of the type *stemless with inset lip*, with a thickened inner part of the lip as well as a foot of a transport amphora. The identification of the sherds and the parallels pointed out make us to date the find generally to the middle or the third quarter of the fifth century BC. A short review is made of the vessels of the same type, which have been found in Bulgaria. Special attention is paid to the problem of the origin of the objects. My opinion is that the fragmentary condition of the pottery does not affiliate it to grave goods of a grave assemblage. Based on similar vessels, fragmented in a similar way, I assume that the find generally reminds the contents of the ritual pit features from Upper Thrace. A short report from 1937 related to a burial mound excavated by D. Tsonchev, provides a reason to look for a connection between sherds, found in a gray ashy layer at the base of this particular mound and the sherds from the Archaeological Museum in Plovdiv. The descriptions of the sherds in the report are short and not very precise (e.g. Greek pottery with geometric decoration) but nevertheless I find certain reasons to identify them. The fact that these sherds were buried in the earthen fill, outside the burial feature, is a result of certain ritual practice.

Средновековна диадема-прочелник от Националния археологически музей - София

Валери Григоров

Цел на настоящото съобщение е да представя една диадема-прочелник от фонда на Националния археологически музей - София. Тя постъпва като откупка през 1996 г. под инвентарен № 5537. Според информацията диадемата е намерена в гроб заедно с други накити (огърлица съставена от тройни сфери и няколко наушника) при иманярски разкопки. Находките са придобити от прекупвач, който ги е предложил на Музея. Липсват сигурни данни за точното местоположение на некропола, но ориентировъчно е посочен районът на Югозападна България.

През 2003 г. паметникът (който до тогава се намира във фрагментарен вид) е изваден от фонда, за да бъде включен в постоянната средновековна експозиция. Идентифициран е като диадема-прочелник и е реконструиран[1].

От прочелника са запазени девет квадратни плочки с размери 2,45 - 2,45 см и осемнадесет триъгълни плочки с размери 2,9 см на основата и 2,3 см на бедрата. Квадратните плочки са украсени с четири сърцевидни палмети, разположени симетрично, а в средата е поместена осемлистна розета. Мотивът е рамкиран с бордюр, имитиращ перлен ред. Върху триъгълните плочки е представен същият сърцевиден мотив, изпълващ цялото поле, рамкирано отново с бордюр, имитиращ перлен ред. Орнаментът е изработен на матрица - изпъкнал на лицевата и вдълбан на опаката страна.

В реконструиран вид прочелникът се състои от три реда, като в средата са разположени квадратните пластини, а в краищата триъгълните (обр. 1). В основата на долния ред на триъгълниците са били окачени по три висулки с бадемовидна форма. Броят на елементите, по девет на ред, предполага, че прочелникът е намерен и предаден в музея в пълен набор, без липсващи части. Пришити една до друга плочките образуват украсена ивица с дължина 28 - 30 см и ширина 4 см, с висулките - около 7,5 - 8 см. Поставен на главата прочелникът покрива цялото чело и слепоочията, а висулките падат под нивото на очите.

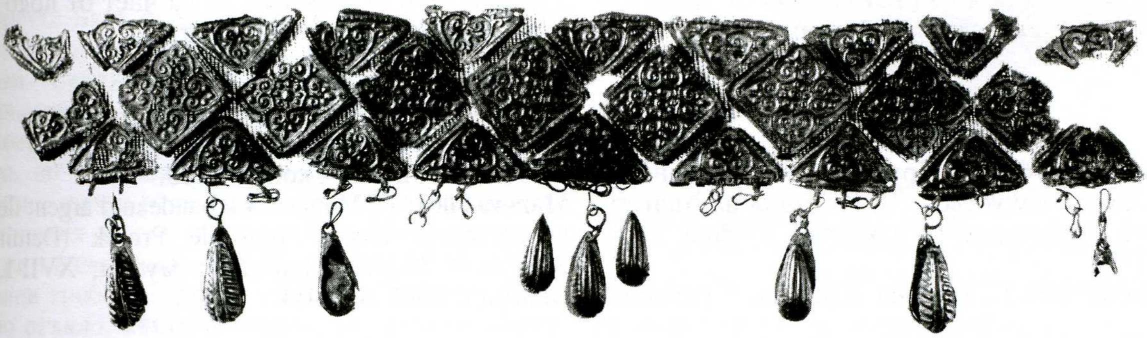

Обр. 1. Диадема-прочелник, Национален археологически музей - София (Сн. К. Георгиев)
Fig. 1. Diadem-prochelnik, National Archaeological Museum - Sofia (Photo: K. Georgiev)

От Националния исторически музей - София са известни още две, постъпили наскоро, напълно идентични диадеми[2]. Те повтарят същата схема - три реда пластини, в средата ромбове, а в краищата триъгълници, украсени със сърцевидни палмети. На долния ред на триъгълните плочки са прикачени по три бадемовидни висулки. Според постъпилата информация произходът и на двата паметника също е от Югозападна България.

---

[1] *Благодаря на М. Петкова - реставратор, за извършеното почистване и реконструиране на паметника.*

[2] *Благодаря на М. Инкова и К. Капелкова за предоставената информация.*

От Република Македония произхожда още една подобна диадема. Тя е открита при редовни археологически разкопки в некропола Кръстеви (Манева 2000, 84-85; Maneva 2001, 406, fig. 2-3), близо до крепостта Просек (Демир Капия). Изключително важно е, че паметникът е намерен *in situ* върху черепа на млада жена (Maneva 2001, 404, fig. 1) и може да бъде реконструиран много точно. Съставен е от три реда тънки сребърни плочки - в средата ромбове, в краищата - равнобедрени триъгълници. В основата на долния ред на триъгълниците са окачени по три висулки с бадемовидна форма. В реконструиран вид прочелникът има дължина около 36 см, широк е 4 см, с висулките - 7,5 см.

Без да е напълно идентична, но доста близка в типологично отношение, е и една златна диадема намерена при разкопки в околностите на село Св. Петър, Видинско (Друмев 1976, 292, обр. 321). Тя се състои само от триъгълни плочки свързани чрез шарнир. Плочките от горния ред са украсени с релефно изображение на лъв. На долния ред в рамка е изобразен релефно дракон с две извивки на тялото, а в основата на триъгълниците са окачени по пет висулки с бадемовидна форма.

Посочените аналогии поставят паметника от Националния археологически музей в една група с подобни украшения за глава, които се откриват предимно в Западна България и в Република Македония. Намерените в затворени археологически комплекси находки дават основание те да бъдат сигурно датирани в XI в. Към това време насочват също и останалите накити, съпровождащи диадемата.

Според данните от некропола Кръстеви този вид накит е елемент от женската сватбена носия, с която е била погребана мъртвата. Не е изключено подобна функция да е изпълнявала и диадемата-прочелник от Националния археологически музей, а останалите украшения да са част от подобен комплект сватбени накити.

Цитирана литература:

Друмев 1976: Д. Друмев. Декоративно и приложно изкуство. - В: История на българското изобразително изкуство. София, 1976, 277-294.

Манева 2000: Е. Манева. Крстеви. Средновековна некропола. Скопје, 2000.

Maneva 2001: E. Maneva. Le bandeau d'argent de la necropole Krstevi pres de Prosek (Demir Kapija). - Зборник народног музеја, XVII-1, Београд, 2001, 403-414.

Mediaeval Diadem-*Prochelnik* of the National Archaeological Museum - Sofia

Valeri Grigorov

The paper aims at publishing a diadem-*prochelnik* (an adornment worn on the forehead) kept in the collection of the National Archaeological Museum. It is a chance find - it was found in a grave together with other pieces of jewelry (a necklace, consisting of triple spheres and several earrings) by treasure hunters in Southwest Bulgaria.

The following elements of the diadem are preserved from the diadem - nine square plates 2.45 - 2.45 cm and eighteen plates shaped as isosceles triangles having 2.9 cm long base and 2.3 cm long side. The plates are decorated with heart-shaped palmettes. The ornament was made with a die - it is convex at the averse and concave - at the reverse. The graphic reconstruction of the diadem reveals that it consisted of 3 rows; its total length was 28-30 cm, the width - 4 cm and the width together with the pendants - ca. 7.5-8 cm (fig. 1).

Two more identical diadems are kept in the National Archaeological Museum, Sofia, both of them also found in Southwest Bulgaria. A similar diadem was found *in situ* on the skull of a young woman in a grave from Krstevi necropolis (Republic of Macedonia). A similar type of a golden diadem was also found during archaeological excavations near the village of Sveti Peter, Vidin region.

The presented analogies put the studied diadem from the National Archaeological Museum in a group of head adornments found in Southwest Bulgaria and the Former Yugoslav Republic of Macedonia. The finds from the closed assemblages are dated to the 11th century. According to the data from the Krstevi necropolis, this type of adornment was part of the female wedding costume in which the deceased was buried. It is probable that the diadem-*prochelnik* from the National Archaeological Museum had the same function and the rest of the jewelry from the grave were parts of a wedding set of jewelry.

Стеатитова икона със сцена Разпятие Христово от Исторически музей - Севлиево

Константин Тотев, Надежда Ботева

През есента на 2002 г. в Исторически музей - Севлиево постъпват материали от музейната сбирка на читалището в Душево[1]. Сред тях се оказва и един фрагмент от стеатитова икона със сцената Разпятие Христово. Село Душево е разположено на 11 км югозападно от Севлиево, на брега на река Видима. В землището на селото са регистрирани няколко тракийски, римски и средновековни селища. Сред тях обаче не е спомената местността Бяло поле, където е намерена стеатитовата икона. Във фонда на Исторически музей - Севлиево също липсват каквито и да е паметници от там. Днес това място е пасище, което се намира на 1 км югозападно от селото, но местните жители помнят, че по-рано там е имало гора, която през 60-те години на миналия век е изсечена. Съществуват конкретни сведения, че в тази местност са откривани гробове, гривни от черно, синьо и зелено стъкло, както и такива, усукани от медни телове, завършващи с петлици (Ковачев 1961, 121). В читалищната сбирка на Душево обаче тези материали не са открити.

През 2003 г. във фонда на Исторически музей - Севлиево е заведена стеатитова икона под Инв. № 5246. Запазената част има почти правоъгълна форма с размери: 9,6 х 4 см и дебелина - 0,8 см (обр. 1). Изработена е от стеатит с гълъбовосив цвят. Повърхността е добре изгладена откъм гърба, а в центъра е поместен изкусно гравиран кръст (обр. 2). Украсата подсказва, че иконата вероятно е била вложена в метален обков.

Запазеният фрагмент е от централната и дясна горна половина на арковидно оформена икона, която може сполучливо да се реконструира. Направената възстановка позволява прецизно да се установят формата, пропорциите, броят на участниците в композицията и дори някои детайли (обр. 3). Явно става въпрос за портативна икона с размери: 14,5 х 10,5 см, върху лицевата страна на която са представени Христос на кръста, света Богородица и св. Йоан Богослов. Раменете на гравирания кръст върху обратната страна се разширяват към краищата и завършват с по два малки медальона, и един по-голям в средата (обр. 2). Въпросът дали иконата е била поставена в касета от друг материал, дървена кутия или метален обков остава открит.

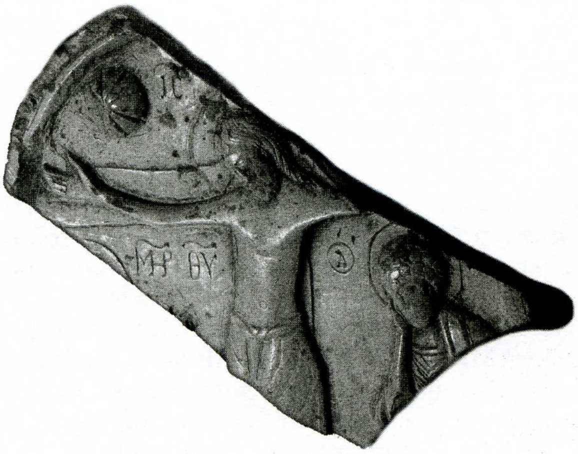

Обр. 1. Душево, Севлиевско. Стеатитова икона с Разпятие Христово, XII в. (лице)
Fig. 1. Dushevo, Sevlievo region. A 12th century steatite icon portraying the Crucifixion of Jesus Christ (obverse)

Дъговидната рамка в дясната част на иконата и в запазената малка част от нея, в левия край, е разделена на две чрез надлъжен жлеб (обр. 3). Под арковидната рамка релефно е представено символично изображение на слънце, като полусфера, разделено на осем сектора от плитко врязани линии. Срещу него върху изгубената част от иконата е стояло изображение на Луната (обр. 3). От кръста е останало дясното хоризонтално рамо и малка част от вертикалното. Върху него е разположено тялото на разпнатия Христос. Запазени са торсът с дясната ръка. От продължителна употреба релефът е доста изтрит. С особена прецизност е моделирана главата на Исус. В левия край на плочката се

---

[1] *Музейната сбирка е създадена от учителя Н. Кънчев. През 40-те години на XX в. той е директор на училището. Същият събира различни археологически паметници от околностите на селото - каменни брадви, чукове, копия, накити, антични и средновековни монети. По-късно тези материали стават основна част на читалищната сбирка, открита официално на 9. IX. 1967 г. През 2002 г. Мария Кънчева-Баликова, наследница на Н. Кънчев, предава сбирката във фонда на Исторически музей - Севлиево. Материалите от сбирката, преди предаването, са изложени в едно от помещенията на земеделската кооперация в Душево.*

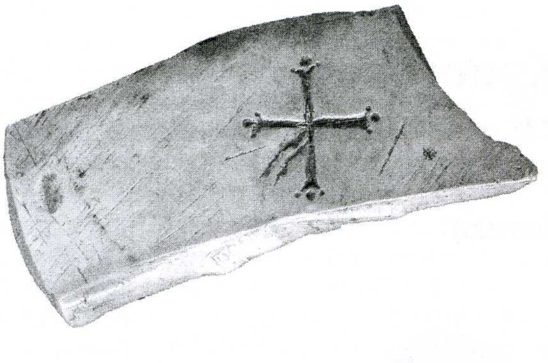

Обр. 2. Душево, Севлиевско. Стеатитова икона с гравиран кръст, XII в. (гръб)
Fig. 2. Dushevo, Sevlievo region. A 12th century steatite icon with an engraved cross (reverse)

вижда част от фигурата на св. Йоан Богослов, а в дясно личат следи от нимба и ръцете на св. Богородица, вдигнати към Христос. От означителните надписи са съхранени съкращението на името Иисус (IC), на Богородица - MHP ΘY и съкращението A(γιος) при фигурата на Йоан Богослов. Всички съкращения са увенчани от дъговидни титли, с подчертан сериф в левия край (обр. 1).

Христос е прикован към кръста на фона на релефно очертаното хоризонтално рамо. Около главата кръстатият нимб е изпълнен почти линеарно. На мястото на буквите, във вписания кръст, са гравирани точки. Впечатлява експресивно третираното, във висок релеф, тяло на Спасителя. Цялото умение на автора е вложено в драматично отпуснатата глава на страдащия Христос. Всеки детайл поразява с естетическия усет и премереност при моделирането и издава завидно умение на майстора при изпълнението на релефа. Дългата коса е грижливо очертана и покрита със ситни кичури. Същата прецизност се наблюдава и при третирането на брадата и мустаците. Изразителността на лицето е подчертана от притворените очи. За разлика от главата, тялото на Христос не е разработено с толкова детайли. Дори диплите на перизома, които дават възможност за детайлно представяне, са просто очертани с една линия. Едрата, прикована към кръста длан хармонично се свързва с меките извивки на раменете и торса, и като пропорция се явява акцент в композицията. С не по-малка прецизност и дълбока изразност е представена главата на св. Йоан Богослов. Нимбът е разкривен и изглежда доста небрежно. За сметка на това главата е точно пропорционирана с прическа от едри букли, под която се виждат високи, дъговидни вежди и очи с бадемовидна форма, с врязани точковидни зеници. Апостолът е опрял дланта на дясната ръка върху голобрадото си лице. От леко приведената фигура е запазена само част от рамото, покрито с наметало, и ситно надипления пред гърдите хитон (обр. 1).

Сцената Разпятие върху разглежданата стеатитова икона е представена в един по-късен иконографски вариант (обр. 1, 3). Христос е показан с отпусната глава, затворени очи, изразяващи душевно и физическо страдание. Според ранно-християнската иконографска традиция Спасителят трябва да бъде представен върху кръста жив, с изправена глава и тяло, тъй като той възкръсва. Това догматично тълкуване на композицията Разпятие се наблюдава във византийското изкуство до края на XI в. (Brehier 1904, 43; Francovich 1935, 185-212; Gronils 1947, 171) (обр. 4). Света Богородица е представена в дейсисна поза. Тази диспозиция се открива при всички известни стеатитови икони със сцената Разпятие от XII в. За разлика от нея св. Йоан Богослов е подпрял с длан скръбно сведената си глава. При по-късните стеатити от XIII - XIV в. и тези от пост Палеологовата епоха, св. Богородица се показва с вдигнати ръце, за да скрие лицето си, с този жест подсилва израза на своята дълбока тъга (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 51, ill. 102b; Pl. 56, ill. 117; Pl. 75, ill. 167).

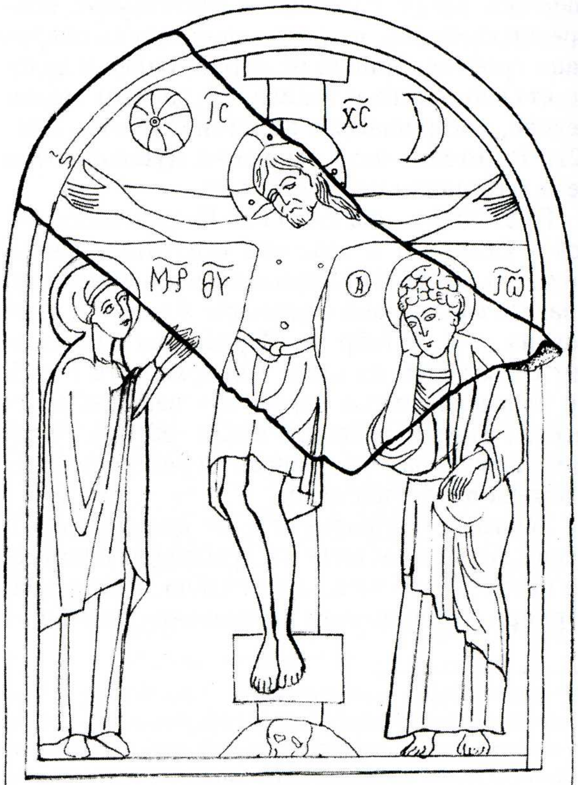

Обр. 3. Графична реконструкция на стеатитова икона с Разпятие Христово (автор Д. Косева)
Fig. 3. The steatite icon portraying the Crucifixion of Jesus Christ. Graphic reconstruction (author D. Koseva)

Портативните стеатитови икони със сцена Разпятие най-общо могат да се обособят като стил и изработка в три основни групи. Към първата се числят три творби от XII в. - от Метрополитен музей в Ню Йорк, Ермитажа в Санкт Петербург (обр. 5, 6) и от разкопките на Дворците във Велики Преслав (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 25, ill. 44, 45; Овчаров 1993, обр.7). Втората група включва два фрагмента от Музеите в Никозия и Стокхолм, които са изпълнени значително по-грубо и са от икони, датирани в края на XII-XIII в. (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 87, ill. A-35 *I*; Pl. 79, ill. A-7 *I*). В третата група попада само една икона от Поствизантийския период, съхранявана във Византийския музей в Атина (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 79, ill. A-7 *I*). При нея композицията е раздвижена и изпъстрена с много орнаменти. Към стеатитите от XII в. се числи още един фрагмент от изключително голяма икона, съхранявана в Метрополитен музей в Ню Йорк (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 87, ill. A-35 *I*). Тя е изпълнена в много висок релеф и държи връзка по форма и техника на скулптиране единствено с Христос на трон от В. Търново (Totev 1992, fig.12 a, b, c).

При всички тези творби се наблюдават различни иконографски варианти на композицията Разпятие. Понякога над раменете на кръста се изобразяват два ангела, които могат да бъдат означени с надпис αγγελος κυριου. В други случаи на същото място се представят Слънцето и Луната, като символи на Стария и Новия завет. Последната двойка елементи са познати само при стеатитовите икони, съхранявани в Метрополитен музей в Ню Йорк, XII-XIII в. и във Византийския музей в Атина, XV-XVI в. (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 87, ill. A-35 I; Pl. 79, ill. A-7 *I*). За разлика от тях само при две късни икони от слонова кост от края на XI-XII в. (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. VII - 23; VIII - 26), слънчевият символ е изобразен като полусфера, разделена на сектори, както при стеатитовата икона от Севлиево (обр. 1, 3).

Иконографският анализ на сцената Разпятие върху разглежданата стеатитова икона несъмнено е свързан с появата и развитието на композицията при иконите от слонова кост, където този сюжет е един от най-предпочитаните. До сега са известни близо 50 портативни икони от слонова кост с Разпятие Христово, оформени като отделни панели, централни части на триптиси, части от диптиси и пр. Повечето образци са изпълнени през X и XI в. и значително по-рядко в началото на XII и XIII в.

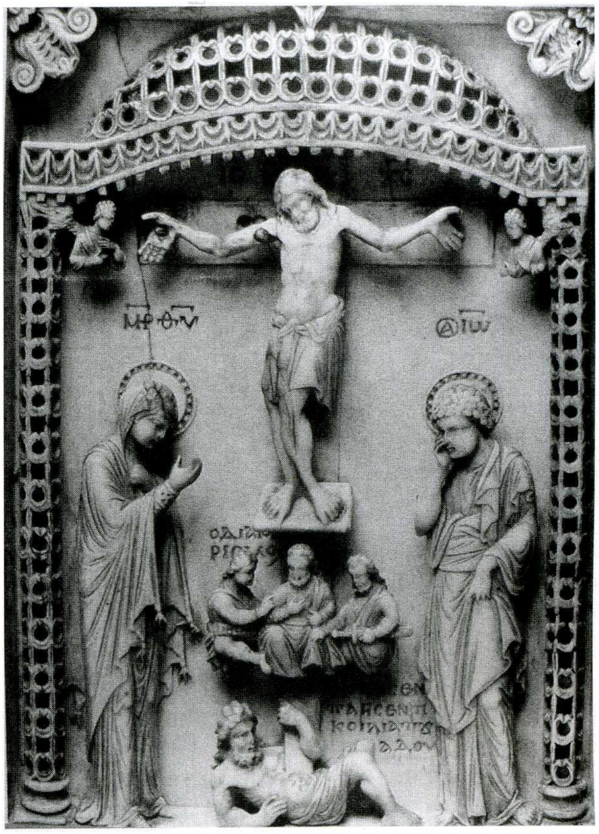

Обр. 4. Метрополитен музей, Ню Йорк. X в. Икона от слонова кост, Разпятие Христово
Fig. 4. Metropolitan Museum of Art, New York. Icon, ivory, the 10th century. The Crucifixion of Jesus Christ.

В известни отношения, като художествена техника, резбата върху слонова кост хронологически предхожда и определя стила на изработката на стеатитовите икони, т.е. показва всички иконографски детайли, които могат да бъдат открити при представянето на композицията Разпятие. При някои паметници тази сцена е разположена под балдахин (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. II - 6; VIII - 26; IX - 28; XXXIII - 83; XXXIX - 101,102; XL - 104, 106, 107; LIV - 156,157; LV - 158; LVI - 162-165), или иконата е оформена арковидно, най-вече при триптисите (Goldschmidt, Weitzmann 1934, XV-38; XVI - 39; XXVIII - 72a; LIV - 155). Срещат се също и правоъгълно оформени диптиси (XVII - 40; XLIV - 117) или правоъгълни икони (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. LV - 159; LVII - 169), някои от които са вложени в скъпи обкови (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. LV - 160, 161; XL - 105; LVII - 168). Всички тези икони имат среден формат, около 13-19 x 10-13 см (обр. 4). Фактът, че голяма група от тях са изцяло запазени се оказва от изключително значение при изясняване на предназначението и употребата на стеатитовите икони с аналогични размери, тъй като последните обикновено достигнат до нас твърде фрагментирани. В случая тези наблюдения се оказват важни за начинът на вграждане и използване

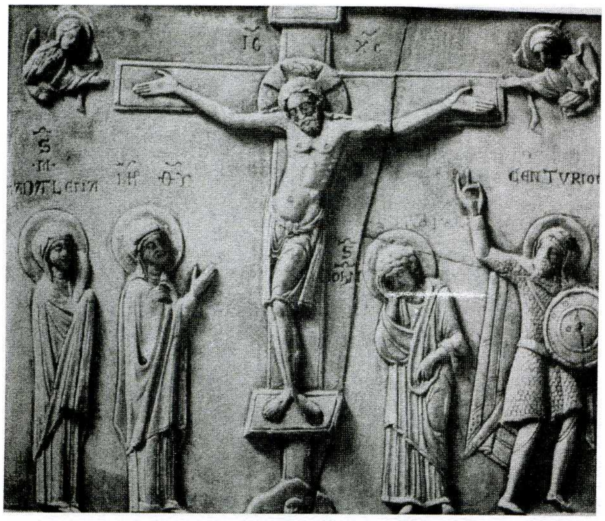

Обр. 5. Музей Ермитаж, Санкт Петербург. Икона от стеатит, XII в. (детайл). Разпятие Христово
Fig. 5. The Hermitage, Saint Petersburg. Icon, steatite, the 12th century (detail). The Crucifixion of Jesus Christ

на разглежданата портативна икона от Музея в Севлиево.

По отношение на персонажите и елементите, включени в композицията Разпятие, при иконите от слонова кост се откриват най-разнообразни варианти на представяне. При много от тях присъстват символите на Стария и Новия завет - Луната, представяна сърповидно и Слънцето, показано като шест или осем листна розета. (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. VIII - 26; XXXIX - 102; XL - 104, 105; LIV - 155a, 156, 157; LV - 158; LIV - 162; LVII - 167, 169; LXIV - 194; LXXIV - 227). Често се срещат изображенията и на ангелите Господни (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. VIII - 27; IX - 28; II - 6; XV - 38; XVII - 40; XXXIII - 83; LV - 160; LVIII - 172; LXXIV - 228, 230; LXV - 233) или тези символи са изобразени заедно (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. XVI - 39; XXXIX - 101; XL - 108; LV - 159; LVI - 163; LXIV - 196; LXXIV - 229). До XI в. изображенията на св. Богородица и св. Йоан Богослов в сцената Разпятие се представят в дейсисна поза. За разлика от стеатитовите икони това много добре се вижда при творбите от слонова кост (обр. 4). Изключение правят няколко икони от XI в., при които св. Йоан е опрял дланта до бузата си, в израз на скръбта към Христос (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. II - 6; IX - 28; XXXIX - 102; XLIV - 117; LVIII - 127; LXXIV - 228). В края на X в. обаче се забелязва промяна в жеста. Свети Йоан Богослов повдига ръка към гърдите или по-скоро към брадичката си (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. LIV - 155a, 156, 157; LV - 158, 160, 161; LVIII - 169). Явно това движение предхожда жеста, при който светецът полага дланта си върху бузата. При стеатитовите икони със сцената Разпятие, св. Йоан Богослов е показан точно в такава диспозиция, а с лявата ръка светецът придържа книга към гърдите си. В края на XI и особено през XII в. книгата се заменя със свитък, а ръката се отпуска надолу или просто придърпва дипла от хитона. Тази промяна се забелязва най-вече при стеатитовите икони (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 25, ill. 44; ill. 45; Pl.44, ill. 76; Pl.51, ill. 102b).

Важно е, че почти при всички икони от слонова кост тялото на Христос е изправено върху кръста. Главата е вдигната или е леко наклонена, а краката са един до друг, без отпускане в колената. Изключение правят две икони, чиято изработка се отнася към началото на XII в. (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. II - 6; VIII - 26). По отношение на останалите образи, участващи в композициите от слонова кост, също се наблюдава известно разнообразие. Най-много са паметниците с традиционно представен Христос на кръста, фланкиран от св. Богородица и св. Йоан Богослов. Интерес представлява една икона, при която в подножието на кръста се включва група от трима войници, поделящи си дрехите на Христос (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. II-6) (обр. 4). Подобна композиция се открива още веднъж при една стеатитова икона от Поствизантийския период (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 79, ill. A - 7 *I*). Върху друга една икона от слонова кост, под раменете на кръста, е показана св. Богородица с група на апостолите (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. VI - 22; XXXVIII - 72a). Интересна е и иконата от Ермитажа от XI - XII в., при която освен групата на войниците, стотника Лонгин, св. Йоан Богослов, св. Богородица, Мария Магдалена и Мария, майката на Яков, и Йосия, на стилизирано представения хълм Голгота са седнали трима войници, поделящи си дрехите, а в ляво и дясно от тях се виждат строшените врати на Ада с Адам, Ева, Давид и Соломон, които напомнят за момента на Възкресението (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. LXIV - 201) (Матей, 27:51-57).

При стеатитовите икони участниците в композицията Разпятие са трима, както е на разглежданата икона, или петима, но този брой винаги е точно фиксиран. В разширения вариант, когато персонажите са пет, до св. Богородица и св. Йоан Богослов се появяват фигурите на Мария Магдалена и центуриона (Матей 27:54, 55) (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 31, ill.52;Pl. 26 ill. 45;Pl. 38, ill. 61; Pl. 86, ill. A - 32) (обр. 5, 6). Иконографската схема за представяне на композицията Разпятие при стеатитовите икони с различните съпътстващи елементи и персонажи, е установена и развита още при иконите от слонова кост. В такъв вид тя се запазва през Палеологовата и постпалеологовата епоха.

Композиционно иконата от Севлиево е с ясно изразен, многопланово представен, релеф. Най-ниският план всъщност е фонът, върху който формите са изявени само чрез контурно очертаване с гравирана линия. Така са представени кръстът и нимбите на изобразените. Тук изключение правят надписите. Буквите са с еднаква височина, гравирани уверено с фин резец. Те завършват с маниерно завити серифи. Вторият или среден план представя във висок релеф телата и дрехите на участниците в композицията. При него не се забелязва задълбочено навлизане в детайлите, а само ясно се открояват персонажите. Третият план обхваща най-високите части на иконата. Това са главите на представените образи. Тук майсторът е вложил цялото си умение и старание, като отделя внимание и на най-дребните детайли.

Стиловият анализ на стеатитовата икона от Исторически музей - Севилиево води до сходство в изпълнението с вече споменатата икона от слонова кост от XII в., съхранявана в музея Фитцуилям в Кеймбридж (Goldschmidt, Weitzmann 1934, Taf. VIII - 26). Известна близост в техниката на релефа се открива и с двете стеатитови икони с Разпятие от XII в. от Метрополитен музеум (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 25, ill. 44) и Ермитажа (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 25, ill. 45) (обр. 5, 6). Размерите на севлиевската икона значително се различават от горепосочените. Независимо от доста заличения релеф, най-близо в стилово отношение до разглеждания паметник е стеатитовата икона от XII в., открита в гроб от некропола на Дворцовата базилика във Велики Преслав (Овчаров 1993, 5-7). Всъщност тази икона със сцена Разпятие Христово е вторично оформена като кръст с размери - 3 х 3,6 см. При вторичната обработка са оцелели торсът с главата на Христос върху кръста и ръцете, без дланите. Приблизителните, първоначални размери на творбата са около 13 х 9 см. Образът на Христос от Преславската икона и запазените лица на иконата от Севлиево носят богата изразност и одухотвореност, характерна за византийските паметници от XII в. Тогава, за разлика от предишните векове, монументалната застиналост на фигурите и композициите постепенно се заменя от драматизъм и динамика, за да достигне до излъчващите трагизъм Палеологови Разпятия от XIII-XIV в.

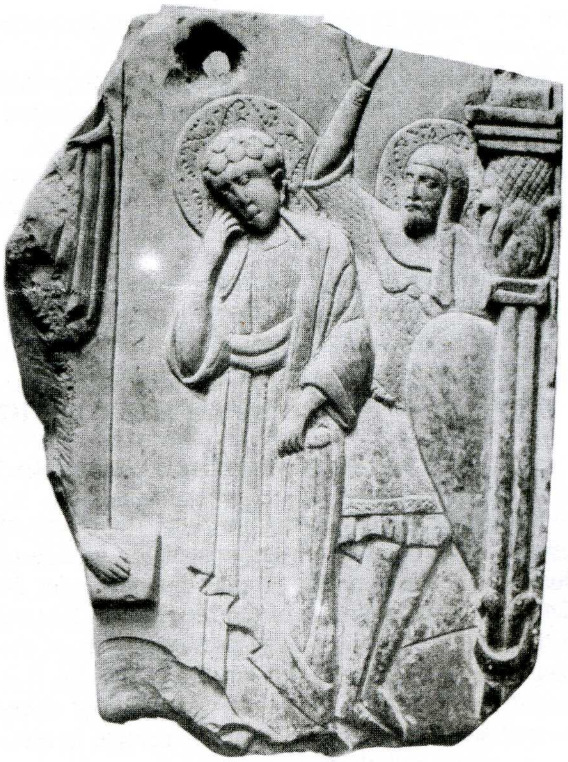

Обр. 3. Метрополитен музей, Ню Йорк, XII в. Разпятие Христово, стеатитова икона
Fig. 6. Metropolitan Museum of Art, New York. Steatite icon, the 12th century (detail). The Crucifixion of Jesus Christ

Иконографският анализ и някои от посочените белези, по отношение стила и техниката на изпълнение на релефа, свързват изработката на стеатитовата икона с Разпятие Христово от Душево, Севлиевско, с работата на стеатитовите ателиета във византийската столица през XII в. Трудно е да се изясни дали иконата е била вградена, вложена в обков или касета, за да се използва като портативна, част от малък олтар, или е панел от диптих или триптих. Кога и как се е озовала конкретно в землището на село Душево не може да се каже. Става въпрос за високохудожествена творба на приложното изкуство, попаднала като импорт, скъп подарък или военен трофей от Византия.

Цитирана литература:

Ковачев 1961: Н. Ковачев. Местните названия от Севлиевско. София, 1961.
Овчаров 1993: Н. Овчаров. Новооткрити паметници на дребната пластика от XI-XII в. - Археология, 1993, 1, 1-10.
Brehier 1904: L. Brehier. Les origines du crucifix dans l'art religieux. Paris, 1904.
Francovich 1935: G. Francovich. L'origine du

crucifix sculpte et peint. - Revue de l'art ancien et moderne, 1935.

Goldschmidt, Weitzmann 1934: A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X - XIII Jahrhunderts. Berlin, 1934.

Gronils 1947: L. Gronils. L' iconographie Byzantine du Crucifie mort sur la croix. - Bibliotheca Byzantine Bruxellensis, 1. Utrecht, 1947.

Kalavrezou-Maxeiner 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985.

Totev 1992: K. Totev. Icones en steatite de Tarnovo. Tarnovgrad. - Cahiers Archeologiques, 40, 1992, 123-138.

Steatite Icon from the Museum of History in Sevlievo Portraying the Crucifixion of Jesus Christ

Konstantin Totev, Nadezhda Boteva

The steatite icon portraying the Crucifixion of Jesus Christ comes from the area of the village of Dushevo, Sevlievo region. It was entered under № 5246 in the Finding book of the Museum of History in the town of Sevlievo. The preserved part of the icon is 9.6 x 4 cm and 0.8 cm thick (fig. 1); it is almost rectangular in shape. It was made of dove-colored steatite. The surface of the reverse is nicely smoothed and there is a finely engraved cross almost in the center; the arms of the cross end with two small medallions and there is a bigger one in the center (fig. 2). The arch-shaped icon is easy to reconstruct and this enables the restoration of the shape, proportions, number of the figures in the composition and even some details (fig. 3). It is a portable icon, 14.5 x 10.5 cm. The Crucifixion of Jesus Christ, the Virgin Mary and St. John Theologian are portrayed on the obverse of the icon. Some of the indicative inscriptions are preserved - the abbreviations of Jesus Christ's (IC) and Virgin Mary's (MHP ΘY) names and the abbreviation A(γιος) at the figure of St. John Theologian.

The steatite icon is similar in style to a 12th century ivory icon kept in the collection of the Fitzwilliam Museum in Cambridge. There is also a similarity in the relief technique with two 12th century steatite icons portraying the Crucifixion of Jesus Christ from the collections of the Metropolitan Museum of Art and the Hermitage (fig. 5, 6). The 12th century steatite icon, which was found in a grave from the necropolis at the Royal Basilica in Veliki Preslav is the closest parallel to the above icon as far as the style is concerned.

The iconographic analysis and some of the mentioned typical features of the style and the relief technique relate the steatite icon from Dushevo portraying the Crucifixion of Jesus Christ to the work of the steatite ateliers in Constantinople in the 12th century. It is difficult to define whether the icon was inlaid, whether it had some kind of lining in order to be used as a portable icon or it was part of a small altar. However, it is indisputably a highly artistic piece of the applied arts, which was brought to Bulgaria as an import or a trophy from the Byzantine Empire.

За произхода на късносредновековна бронзова матрица от Шуменската крепост

Дочка Владимирова-Аладжова

През 1443-1444 г., в отговор на завоевателната политика на османската държава, армии начело с полско-унгарския крал Владислав III Ягело и трансилванския владетел Януш Хуниади, проникват дълбоко в турските територии на Балканския полуостров. Значимите военни успехи над османските завоеватели (Коларов 1971, 171) засилват надеждите на западноевропейските владетели за спиране на турската инвазия, но поражението в битката при Варна на 10. 11. 1444 г. слага край на упованията им. Това са значими събития за българската история през XV в. и почти всички извори, отнасящи се до тях, отдавна са издадени, а малка част са преведени и на български език (Гюзелев 1995, 173).

Не така стои въпросът с материалните свидетелства, които имат връзка с тези събития. Техният брой е ограничен, а в много от случаите произходът им е спорен (Боев 1969, 264; Петрунова, Горянова 1995, 146). Затова всеки паметник, който има отношение към това време заслужава внимание.

В следващите редове ще се спра на откритата при разкопки на Шуменската крепост късносредновековна бронзова матрица. Според мен тя е пряк свидетел на събитията от XV в. по българските земи[1].

По форма матрицата представлява кръгла бронзова плочка, жълто-кафява на цвят, с диаметър 25 мм и дебелина на ядрото 2,5 мм. Върху лицевата ѝ страна по периферията, между два зърнчести кръга, е разположен надпис:

+ Sn BERNAT. S II GUARDIA.

Във вътрешното пространство на матрицата е представен щит, в средата на който е разположен кошер (тип тръвна) и стилизирана лилия. Изображенията на щита и кошера в него са леко вдлъбнати в ядрото, което ги подчертава при отпечатването - важен факт при легитимацията на приносителя (обр. 1 *a*). При отливането, на задната страна, е предвидено ухо с отвор, което служи за окачване при носене и употреба на печата (обр. 1 *b*).

Засега това е единственият паметник от такова естество открит в България, при който са комбинирани много символи с надпис и само правилното им тълкуване ще разкрие неговия произход и евентуалния му притежател или приносител.

Надписът започва с кръстен знак, следван от съкращението *Sn* (свети) и името *BERNAT*. Точка разделя условно, първата от втората част - *S II GUARDIA*, при която тълкуванието на буквата след поантата не е еднозначно. Може да се разчете като *Sigillum* (печат) или като *Sankta* (свещена) II гвардия, отбрано формирование във войската. Преводът на надписа гласи:

СВ. БЕРНАТ. ПЕЧАТ НА (СВЕЩЕНА)
II ГВАРДИЯ.

Съдържанието му разкрива връзката на Св. Бернат с упоменатата гвардия. Буквите са с унциални форми и палеографските им характеристики са сходни с надписи върху западноевропейски монетовидни паметници от края на XIV и средата на XV в. (Rethy 1958, 106; Pohe 1974 tab. 18-19), с надписи върху оръжия и др. (Дрбоглов 1984, 98). Името Бернат, фонетичен вариант от Бернард[2], се среща в агиографската литература, като се свързва с името на Бернард Клервоски. Той е знаменателна фигура в католическата църква от края на XI и началото на XII в., канонизиран и обявен за светец в 1174 г. (Карсавин 1993, 200).

Неговите идеи за обединение на вярващите в името на Христос намират широко разпространение в Западна Европа през XII-XIV в. Затова в християнството Св. Бернард се отъждествява с църковната общност (Купър 1993, 99). Кошерът, като символ на организираната общност и алегорическата фигура на надеждата (Купър 1993, 99), се свързва с името на този светец. Върху матрицата от Шуменска крепост е изобразена стилизирана лилия, отъждествявана преди всичко с кралската институция (Braun von Stumm 1951, 43-58; Pastoureau 1978,

---

[1] *Находката беше сред материали, открити при разкопки на Шуменска крепост, които поради неизясненото си тълкуване не бяха обработени. При пенсионирането си ст. н.с. Вера Антонова ми предаде матрицата за инвентиране. Заведена е под инв. № 12295, Нумизматичен отдел в Регионален исторически музей - Шумен.*

[2] *Добил гражданственост в различни части на Европа - южна Франция, Испания, Унгария, като в последната и до днес съществува почитта към Szent Bernat. Благодаря на Николай Шаранков, докторант в СУ «Св. Климент Охридски», за дадената ми информация.*

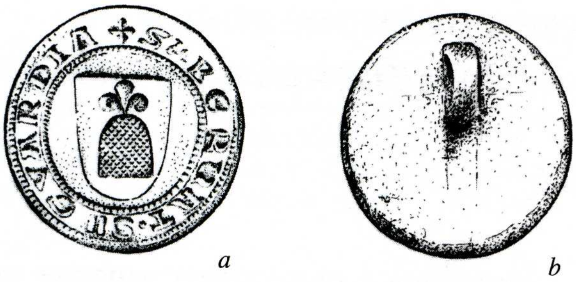

Обр. 1. Бронзова матрица от Шуменска крепост: a - лице; b - опако (Рисунка: Юлияна Стефанова)
Fig. 1. Shumen fortress: a - bronze die b - bronze die reverse (Drawing: Yuliana Stefanova)

93), но същевременно тя е и цветето на светците, символизиращо светлината и живота (Купър 1993, 1-5). Така изображението на кошер с лилия, поставени в щитовидна рамка, е в пряка връзка с надписа и подкрепя тезата, че символът е ключ към текста, и представлява неговата мисловна реалност (Приор 1991, 7). В този смисъл буди недоумение описанието на шуменската матрица в дисертацията на Женя Жекова, където според нея в щитовидната рамка е представен щит (вместо кошер), на върха на който се вижда хералдическа лилия (Жекова 2004, 309). В хералдиката вписването на два еднакви символа, един в друг, при това единия обърнат на 180° (с основа нагоре) е пълен нон сенс. Нещо повече, към подбора на символите се подхожда изключително прецизно, тъй като се смята, че обезсърчителните знаци пораждат обезсърчителни реалности (Приор 1999, 7), а обърнатият щит се приема за знак на поражението и капитулацията, което прави още веднъж описанието на Жекова недомислено и абсурдно.

Щитът, като елемент в хералдиката, добива широко разпространение след XII в. (Neubeker 1977, 76). Обикновенно той се използва като рамка, в която се разполагат различни символи - гербове на фамилии, монограми и пр. Неговата форма търпи развитие през вековете, а тази - на матрицата от Шумен е характерна за края на XIV в. - първата половина на XV в. (Neubeker 1977, 76-77). Кошерът като изображение се вижда рядко при монетовидните паметници, но по-широко е използването му в гербовете на знатни фамилии в Западна Европа след XV-XVI в. (Parker 1970, 51).

Стиловите характеристики на изображението като цяло, както и палеографските белези, ми дават основание да отнеса този паметник към средата на XV в. Логическата връзка между надписа и изображението върху матрицата са основните белези, доказващи нейният произход. От една страна той е свързан с църквата, а от друга с войската, макар това да изглежда абсурдно с оглед ценностите, които изповядват двете институции. Историческите реалности в Европа през XV-то столетие обаче налагат, те да обединят своите сили, за да могат да защитят своята верска и държавна независимост.

Тълкуването на матрицата от Шумен, като атрибут на кралската канцелария (Жекова 2004, 109) е необосновано и трудно доказуемо. Липсват задължителните в тези случаи кралски герб, надпис с името или монограм на владетеля.

Успехите на турската армия в походите ѝ на запад от Белград, в края на XIV и началото на XV в., принуждават западноевропейските монарси да потърсят спасение от настъпващите орди в обединение помежду си, от политически и религиозен характер. В тази обстановка папската институция, в лицето на амбициозния папа Евгений IV, съзира възможността за обединение на европейския католически свят, за защита на кръста срещу полумесеца и да оглави големи кръстоносни действия на Балканите (Цветкова 1979, 242). Когато в Европа се понасят вестите за успехите на Януш Хуниади папа Евгений IV долавя, че положението на Унгария, непосредствено застрашена от османците, и налага тя да организира сериозен, въоръжен отпор срещу нашествениците. Така тя се превръща в единствения най-сериозен противотурски фактор, с който Евгений IV би могъл да осъществи плановете си за духовно господство над Европа. С оглед на това, той полага много усилия в подготовката за противотурски начинания, като ги направлява и ръководи (Цветкова 1979, 243). Политиката на папата се активизирала с последвало опрощение на греховете на всички взели участие във войната против турците или поддържали войната материално. Следващата крачка била изпращане на легати, като Цезарини в Унгария през 40-те години на XV в., който вербувал наемни войници и им изплащал заплата от парите на папската помощ (Елекеш 1969, 111). Изворите съобщават, че много доброволци „хора, които без заплата по божията воля вървяха“ (Коларов 1979, 180) тръгват на поход под знака на кръстоносците в защита на християнството (Елекеш 1969, 111 и бел. 55). Успехите при вербуването на войниците, според изворите, в по-голямата си част се дължат на пламенните речи на монасите францисканци (Елекеш 1969, 122). Голяма е и заслугата на папата, който насърчава към действие целия християнски свят, в това число и самия крал на Унгария (Цветкова 1969, 170). В състава на кръстоносната армия се включват унгарци, поляци, чехи, власи и наброявала около 20 хиляди души, от които 16 хиляди конници (Хаджииванов 1969, 234; Ангелов, Чолпанов 1989, 197). Според сведенията на Бехайм тя била разделена на дванадесет бандери, всяка със свое знаме (Коларов 1970, 177). Социалният състав на войската бил разнороден, обикновени християни, рицари, воеводи, духовни лица, между които се споменават папския легат кардинал Цезарини, епископите на Вардейн и Ерлах (Коларов 1970, 180), като последните били начело на отделни бандери.

Накрая, за да свържа историческия преглед с разглеждания паметник ще спомена, че между многобройните битки, които водят кръстоносците с турците, е и тази за превземането на Шуменска крепост. Там сраженията продължават три дни, като кръстоносците претърпяват големи загуби, „колкото при всички крепости до тогава“ (Коларов 1979, 182). Тези сведения бяха потвърдени и по археологически път, като при цитаделата, най-високата част на крепостта, спомената в изворите като „Замък“, бяха регистрирани големи разрушения и опожарявания (Антонова 1995, 54), както и множество скелети безразборно разположени около нея[3]. С тези събития се свързват и откритите там унгарски монети.

След всичко казано до тук, характеристиката на матрицата от Шуменска крепост и споменатите исторически сведения доказват, че тя трябва да бъде отнесена към средата на XV в., а нейният произход да се свърже с висшата църковна власт - най-големия пропагандатор за похода в защита на християнството. Тази матрица се явява доказателство за активността на духовните лица от най-висок ранг по време на похода, когато с нея са подпечатвани различни документи, свързани с дейността на божите служители. Матрицата дава нови и неизвестни досега сведения за устройството на кръстоносната армия, в която е включена и отбраната войскова част - II гвардия. Мога само да гадая дали става дума за малка по размери лична охрана или по-голямо формирование.

Публикуваният тук паметник от Шуменската крепост, който засега е единственият по рода си в България, предоставя и нова информация относно репертоара на сфрагистичните паметници от XV в. в по-широк, европейски мащаб.

---

[3] *Наблюдения на автора.*

Цитирана литература:

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен 1995.

Ангелов, Чолпанов 1989: Д. Ангелов, Б. Чолпанов. Българска военна история. София, 1989.

Боев 1969: Р. Боев. Показалец за предмети, печатни материали и документи в България, отнасящи се до битката край Варна. - В: Варна 1444. София, 1969.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Малко известна поема за Варненската битка (1444 г.). - В: Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV - XV в. София, 1995, 173-185.

Дрбоглов 1984: Д. А. Дрбоглов. Западни латинских клейм на мечах IX-XIV веков. Классификация, датировке и чтение надписей. Москва, 1984.

Елекеш 1969: Л. Елекеш. Армията на Хуниади. - В: Варна 1444, 1969, 82-139.

Жекова 2004: Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен и неговия хинтерладн V - XV в. Дисертация (ръкопис).

Карсавин 1993: Л. П. Карсавин. Бернард Клервоский. - В: Энциклопедический словарь, 1. Москва, 1993, 200-202.

Коларов 1970: Х. Коларов. Два малко известни извора за битката на народите на 10. XI. 1444 г. при Варна - Известия на Народния музей - Варна, 6, 1970, 171-193.

Купър 1993: Дж. К. Купър. Енциклопедия на традиционните символи. София, 1993.

Петрунова, Горянова 1995: Б. Петрунова, С. Горянова. Краят на „Дългия поход“ 1443. Исторически хипотези и археологически доказателства. - В: Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV - XV в. София, 1995, 142-152.

Приор 1991: Ж. Приор. Универсалните символи. София, 1991.

Хаджииванов 1969: И. Хаджииванов. Сражението при Варна на 10 ноември 1444 година. - В: Варна 1444. София, 1969, 234-264.

Цветкова 1969: Б. Цветкова. Обзор на основните османски източници от XV в. за походите на Владислав Варненчик и Ян Хуниади през 1443 - 1444 г. - В: Варна 1444. София, 1969, 168-192.

Цветкова 1979: Б. Цветкова. Паметна битка на народите. София, 1979.
Braun von Stumm 1951: G. Braun von Stumm. L'origine de la fleur de lis des rois de France. Revue Numismatique, 13, 1951, 43-58.
Neubecker 1977: Ottfr. Neubecker. Le grand Livre de l'heraldique, Paris-Bruxelles, 1977.
Parker 1970: J. Parker. A. Grossary of Terms used in Heraeldry. Ruthland - Vermont 1970.
Pastoureau 1978: M. Pastoureau. La fleur de lis embleme royal, simbole Marial ou theme graphique? - In: La monnaie miroir des rois. Paris, 1978.
Pohl 1974: A. Pohl. Ungarische Goldgulden des Mittelalters. Graz, 1974.
Rethy 1958: L. Rethy. Corpus Numorum Hungarial. Graz, 1958.

About the Origin of a Late Mediaeval Bronze Die Found in the Shumen Fortress

Dochka Vladimirova-Aladzhova

The paper aims at studying a bronze die which was found during archaeological excavations at the Shumen fortress and entered by the author in the finds book of Shumen Museum of History.

The die is a round bronze plate, yellow-brownish in colour, its diameter is 25 mm and the thickness of the core is 2.5 mm. On the obverse there are two circles made of convex dots and an inscription + Sn BERNAT. S II GUARDIA situated between them. On the inner field there is a shield (*escutcheon*), in the centre of which there is a beehive (*travna* type) and a stylizes lily (*fleur-de-lis*) on it. The shield and the beehive are slightly concave and this highlights them when stamped - a fact that was especially important when establishing its bearer's identity (Fig. 1 *a*.). There is an eye on the reverse made during the cast which makes it possible to wear the stamp on a string around the neck (Fig. 1 *b*.).

For the time being it is the only find of this type in Bulgaria. It displays a combination of many symbols and inscription and only their correct interpretation provides information about the origin of the die and its probable owner or bearer.

There is a cross at the beginning of the inscriptio n, followed by the abbreviation Sn (Saint) and the name BERNAT. A full stop separates the first part from the second one - S II GUARDIA, and the letter after the full stop could be interpreted in two ways. It could be interpreted as *Sigillum* (stamp seal) or *Sankta* (sacred) 2nd Guard, an elite unit in the army. The translation of the inscription says "Saint Bernat. Stamp seal of (sacred) 2nd Guard" and its meaning reveals the relation between St. Bernat and the Guard mentioned. The letters are uncial and their palaeographic features are similar to the ones in inscriptions on West European coin-like objects dated to the late 14th - mid 15th century, inscriptions on weapons, etc. The name Bernat is a phonetic transcription of Bernard and is found in the hagiographic literature. It is usually related to the name of Bernard of Clairvaux. He was a remarkable figure of the Roman Catholic church in the late 11th - early 12th century and was canonized in 1174.

His ideas about unification of all believers in the name of Jesus Christ became very popular in Western Europe in the 12th - 14th century. For that reason St. Bernard is identified with the church community and a figure of a beehive being a symbol of the organized community and attribute of the allegoric figure of hope is related to the name of the saint. The stylised lily on the die found in the Shumen fortress is interpreted mainly as a symbol of the royal institution but it is also the flower of the saints, symbolizing light and life. Therefore the effigy of a beehive and a lily in a shield-like frame is in direct relation with the inscription and supports the opinion that the symbol is a key to the text and is its mental reality.

The stylistic features of the whole figure as well as its palaeographic typical features give reason to date the die to the mid 15th century. The logical relation between the inscription and the effigy on the die are the main proof for its origin, related to the superior church authorities.

The die proves the activity of the clergymen of the highest rank during the military campaign, when it was used to seal various documents, related to the activity of the God's servants. The die provides new data on the structure of the Crusaders army, which also included an elite military unit - 2nd Guard. We can only guess whether it was a small number of personal guards or a bigger unit. The find from the Shumen fortress published in the paper, which is unique for Bulgaria, provides also new information about the repertoire of the 15th century stamp seals in Europe.

Китайски порцелан от Варна (края на XVII-XVIII в.)

Валентин Плетньов

През есента на 1975 - началото на 1976 г. започват изкопни работи за строителството на нова сграда на РПУ - Варна[1]. Тогава са открити две къснoсредновековни боклучни ями. Те са прокопани през плочника на късноантична улица на Одесос, а дъното им попада в канализацията. Имат овална форма, облицовани са със суха каменна зидария, с дълбочина от 2 - 2,7 м. В тях е открито голямо количество трапезна керамика (кани, чаши, паници, чинии, блюда). Сред тях са и съдове от италианска майолика и фаянсови чинии от Изник, които могат да се датират най-общо в XVII в. (Плетньов 2004а, 19-20). Сред находките са и пет чашки от китайски порцелан - в яма № 1 - четири броя, а в яма № 2 - 1 бр. Много е вероятно три от чашките в първата яма да са от един комплект, защото са близки по размери и украса. Двете ями попадат в границите на стария християнски квартал на града, близо до църквата „Св. Богородица Панагия“ (1602 г.).

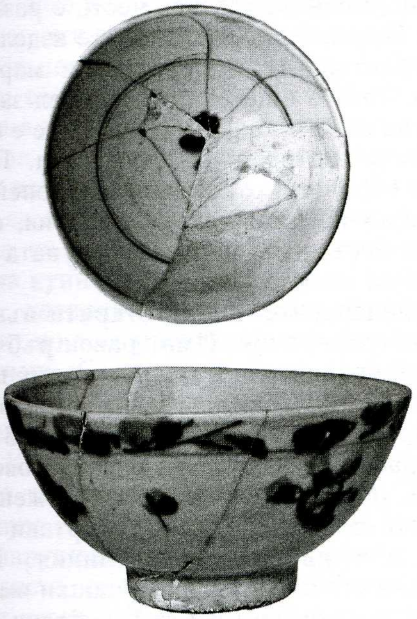

Обр. 1. Варна. Китайска порцеланова чаша
Fig. 1. Varna. Chinese porcelain cup

От територията на България няма публикувани други находки от китайски порцелан. Известни са само чашки от европейски порцелан от XVIII-XIX в., открити в София (Станчева, Шалганова 1989, 125-131). Подобни са намерени и във Варна (основно Майсен), както и в кораба в пристанището на Урдовиза до Китен (Порожанов и др. 2004, 216). От Балканския полуостров са известни китайски порцеланови изделия, открити при разкопките на Сарачхане в Истанбул (Hayes 1992, 261-264, pl. 40-41), а от европейските провинции на Османската империя - единствено от Унгария. Там порцеланът е открит в няколко различни обекта в градовете Егер (Kozák 1963, t. 35; Kozák 1964, t. 56; László, Kozák 1970-1971, t. 13-16) и Солнок (Kovács 1984, 150-151, t. 30, 31). Те са стратегически важни османски крепости до Карловацкия мир (1699 г.). Основно това са малки чашки и чинийки с разнообразни орнаменти, в повечето случаи фрагментирани.

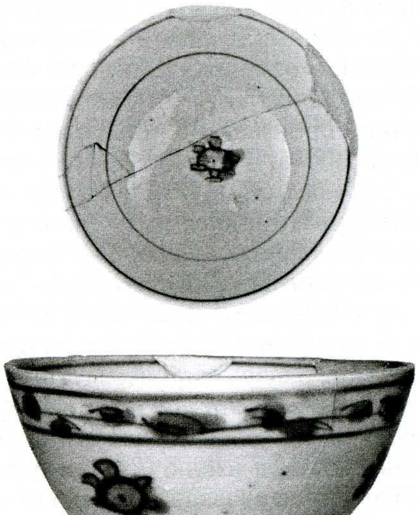

Обр. 2. Варна. Китайска порцеланова чаша
Fig. 2. Varna. Chinese porcelain cup

Вносът на китайски порцелан в Османската империя започва още в началото на XVI в. при султан Селим I. Първите партиди са придобити като военна плячка при поход в Египет. От тогава насетне порцеланът е изключително високо ценен и се съхранява в

---

[1] *Разкопки на М. Лазаров, А. Кузев и В. Павлова.*

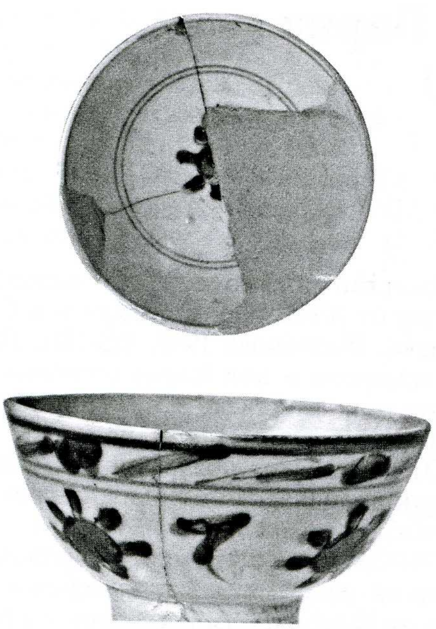

Обр. 3. Варна. Китайска порцеланова чаша
Fig. 3. Varna. Chinese porcelain cup

султанската съкровищница[2]. Постъпленията от плячка, подаръци или покупки са отбелязвани в специална книга (Гарбузова 1958, 34). В началото порцеланът е наричан с термина *чин* (от Китай), а след това, през XVII в. е възприета думата *фахфури*, която се употребява и до днес. *Чин, чини* и *каяши чинили* се употребяват в османските извори за обозначението на фаянсовите съдове и облицовъчни плочки, произведени предимно в Изник (Плетньов 2004б, 1-4). Това е причината от XVII в. *Сърча сарай*[3] (1472-1473 г.) да се нарича с популярното и днес име - *Чинили кьошк*. При всички положения обаче порцеланът навлиза по търговски път до повечето територии на Империята през XVII и XVIII в. Трябва да се обърне внимание и на факта, че някои автори отнасят производството на подобни находки към времето на династия Мин (1368-1644). През този период изкуството на порцелана достига изключителен разцвет. В редица случаи се оказва, че много от съдовете, според техниката на изработка и особено според императорските марки на дъната на някои от тях, датират от периода на следващата династия - Чин (1644-1916).

Повечето от известните съдове се отнасят към групата на китайските синьо-бели порцеланови изделия, отличаващи се със синя рисунка, нанесена върху бяла повърхност. В украсата се използват различни, понякога силно стилизирани растителни мотиви (лотос, издължени виещи се вейки, лоза с гроздове и пр.), птици, битови сцени, характерните извити дракони, орнаментите *вълна, скала* и *китайски облаци* (S-овидно завити фигури). Понякога цветчето на най-често използвания орнамент - лотоса е представено с много груби очертания, с елементи, които значително го отдалечават от първообраза. Това е свързано и с качеството на изделията, особено когато са предназначени за по-широк кръг купувачи. Тогава орнаментите са по-опростени, рисунката е твърде схематична, а синята глазура често е разлята и мътна. Понякога порцелановите изделия нямат характерните императорски марки на дъното. Това е още един показател за качеството на съда и информация, че не е произведен под контрола на държавата. Голяма част от съдовете, откривани в европейските провинции на Османската империя, са без марки и несъмнено попадат в групата на изделията за масова употреба.

Порцелановите чашки открити във Варна са полусферични. Имат равен ръб на устието и сравнително малко, ниско цилиндрично столче. Диаметърът на устието варира от 8,5 до 9,5 см, а височината от 4,5 до 4,8 см. Украсата е изпълнена с кобалтово-синя глазура, рисувана с четка. Разположена е на пояси по стените и дъното, очертани с единична или двойна права линия. Върху външната стена на повечето чашки има силно стилизирани цветове със заоблени листа;

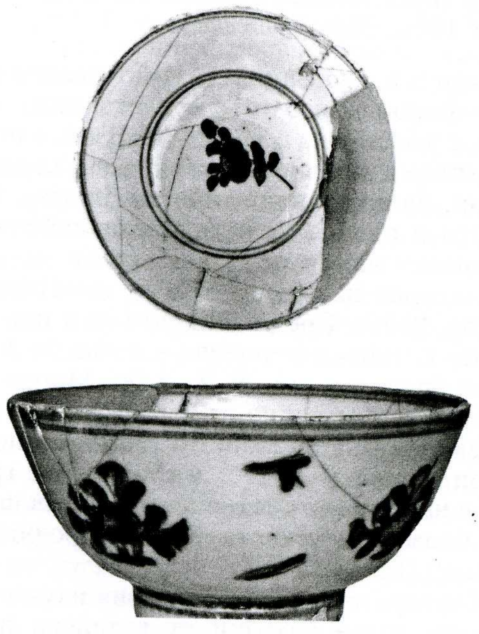

Обр. 4. Варна. Китайска порцеланова чаша
Fig. 4. Varna. Chinese porcelain cup

---

[2] *Порцелановата колекцията на Османския двор е изложена в двореца Топ капъ, Турция.*

[3] *От турската дума „сърч" - глазура. Дума, която първоначално се използва за украсени с цветна глазура съдове и плочки.*

подобни са изобразени и на дъното, вписани в кръг. На три от чашките (обр. 1-3) върху външната страна на устието има тесен бордюр от клонки с листа, рамкирани с тънки линии. Контурите на орнаментите са очертани с по-тъмен цвят. Кобалтовата глазура в повечето случаи е разлята и излиза извън орнамента. Всички чашки са покрити изцяло с прозрачна блестяща глазура, но тя е леко мътна, със син оттенък. Първите четири чашки нямат производствени или търговски марки в средата на столчето. Порцелановата маса е чисто бяла.

Разглежданите четири чашки (обр. 1-4) са сред най-често срещаните китайски порцеланови изделия. Имат стандартни размери с много малки отклонения. Ръбът на устието е равен, а понякога вълнообразен. Столчетата винаги са ниски и тесни. Разликата е единствено в качеството на рисунката и глазурата. Това е особено показателно при сравнението на ранните чашки от периода на *династията Мин* с по-късните изделия. Орнаментът на дъното (обр. 5) е еднакъв с този от една купичка от „Виктория и Албърт музеум“, датирана във втората половина на XVI в., но там рисунката е много по-точно изпълнена (Garner, 37, pl. 58 B). Подобна е ситуацията и със сходните орнаменти на една порцеланова кутийка с марка от 1567 - 1572 г. (Scott, Kerr 1994, pl. 53). Аналогичен орнамент има на дъното на чашка, открита в Сарачхане (Hayes 1992, pl. 40 2). По-груба рисунка с явно нарушаване на контура - цвят със заоблени листа, се вижда на тялото на сферичен съд от *периода Йън Чен* (1723-1734) (Garner 49, pl. 75). Вероятно от края на XVII - началото на XVIII в. са и сходните по форма и украса чашки от Егер (Kozák 1963, t. 35) и Солнок (Kovàcs 1984, 150-151, t. 30 2, 31 4). Подобни самостоятелно разположени орнаменти от многолистни цветчета по външните стени, имат някои чашки от колекцията Кларк, датирани в XVIII в. (Garner, 51, pl. 81).

Четирите чашки са без императорски марки в средата на столчето. Трябва обаче да се има предвид, че не всички китайски порцеланови изделия са маркирани. Има и такива, които са провинциална изработка. Те не се маркират от държавата. В случая разглежданите чашки, със сравнително грубата си украса, напомнят за порцелана произвеждан в южната китайска провинция Фукиен. Тези съдове са наричани от Х. Гарнър *Swatow Were*. Украсата им също е сравнително опростена, а контурите на орнаментите са запълнени с разлята синя глазура (Garner, 54-57, pl. 86, 87).

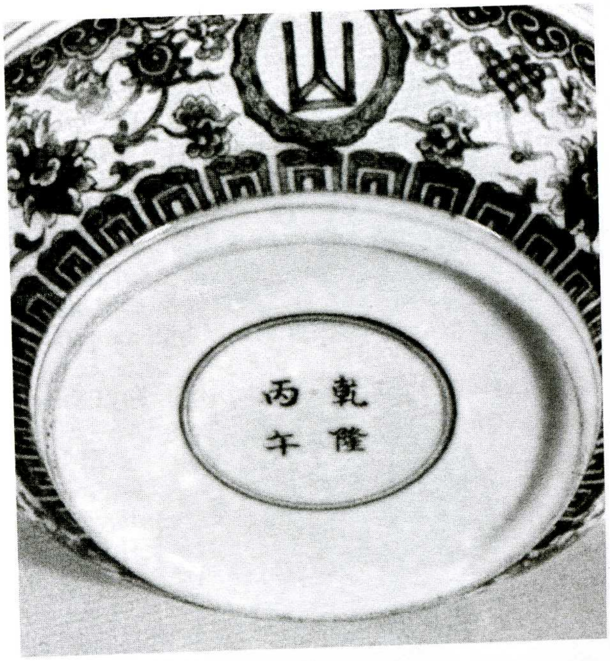

Обр. 5. Варна. Китайска порцеланова чаша с марка
Fig. 5. Varna. Chinese porcelain cup with a mark

Двете чашки от Егер, посочени за пример, вероятно също са провинциална, китайска изработка от XVIII в. На столчето им няма изписани императорски марки, а съответно - звездичка и двоен кръг (László, Kozák 1970-1971, t. 14, 16). Знакът звездичка се имитира често върху фаянсовите филджани на Кютахия (XVIII в.).

Последната чашка (обр. 6) е малко по-различна от предходните. Въпреки че има почти еднаква форма и украса в системата синьо-бяло, орнаментът е много по-добре изпълнен. Цялата външна повърхност е заета от три цвята на лотос, свързани с вълнообразен ластар, от който излизат преплетени трилистни клонки. Около основата на столчето е разположен пояс от малки и големи остри листенца. В средата на дъното е нарисуван същият цвят на лотос и клонки, обрамчен с двойна линия. Подобни линии има по ръба на устието и столчето. Орнаментът е очертан с единични и двойни сини линии и не е запълнен със синя глазура, за разлика от предходните. В случая датировката на чашката е улеснена от факта, че в средата на столчето има квадратна рамка от двойна линии. В нея е разположена императорската марка. По обясними причини, тя е разчетена едва след намирането и сравнението с аналогичните публикувани марки (обр. 6). Същите много прецизно изписани йероглифи, но без квадратна рамка, се виждат на дъното на една купичка от колекция Татенхол. Тя е разчетена и определена в *периода Чен Лун* (1736 - 1795). Въпреки стилната и много качествена изработка купичката се отнася към късния китайски порцелан (Gar-

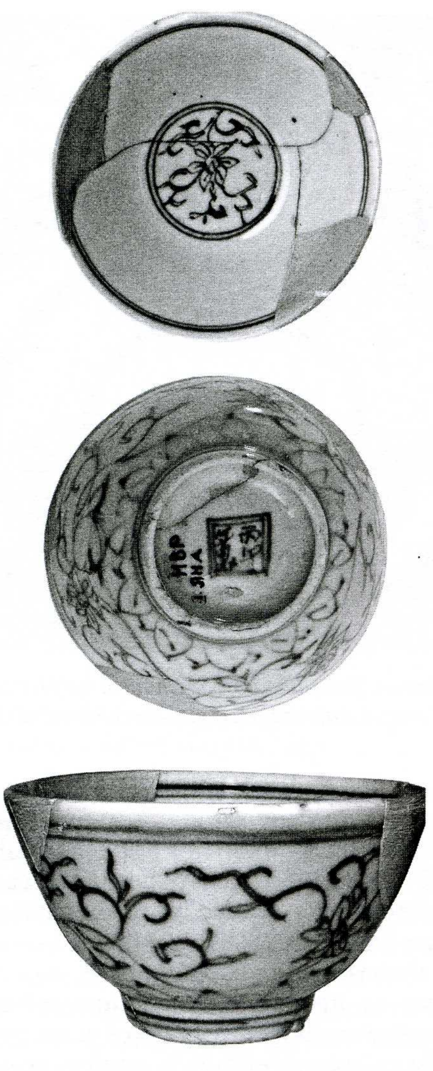

Обр. 6. Варна. Китайска порцеланова чаша с марка Чен Лун (1736-1795) (по Х. Гарнър)
Fig. 6. Varna. Chinese porcelain cup with a Chen Lun (1736-1795) mark (after H. Garner)

ner 49-50, pl. 77-79). Обикновено тогавашните изделия са много умели имитации на порцеланите от периода на *династията Мин*. Според марката чашката може със сигурност да се отнесе след 40-те години на XVIII в. Вероятно към това време се датира и стената от чашка с аналогичен орнамент от Солнок (Kovàcs 1984, 150-151, t. 30 *6*). Същият мотив - разтворени в краищата ластари - има на порцеланов фрагмент от *периода Мин*, открит в Истанбул (Hayes 1992, fig. 99 *10*). Това е много характерен за китайската декорация орнамент, които обикновено заема цялата повърхност на съдовете. Винаги има дълъг вълнообразен ластар, от който излизат малки клонки с троен лист в края. Във всички случаи клонките са запълнени с тюркоазено синя глазура, и нещо характерно - винаги без разливи.

Напълно възможно е представените чашки без марки да са от втората половина на XVII в. Те обаче в никакъв случай не могат да се отнесат към производството от времето на *династията Мин*. Друг важен аргумент за сравнително късното производство на намерените във Варна порцеланови чашки е глазурата (с лек син оттенък), с която е покрита иначе чисто бялата порцеланова маса. Липсата на производствени марки на четирите чашки насочва към провинциалното китайско производство, предназначено за широка употреба.

Вносът на китайски порцелан и съответно орнаментите по него оказват много силно влияние върху декорацията на османското керамично изкуство. Първоначално тези орнаменти навлизат чрез Иран, чиито фаянси подражават на китайския порцелан, дори се доближават до него по структура. По-късно, след началото на XVI в., турските керамици се запознават непосредствено с китайската орнаментална схема и я имитират много успешно, особено върху фаянса от Изник (Плетньов 2003, 66-67). Там се срещат в много чист вид лотоси, гроздове с лозови листа и ластари, китайски облаци, вълна и скала и др. След западането на производството в Изник, майсторите на фаянс в Кютахия също копират източни орнаменти, но самото производство и украса са с много ниско качество. Върху кютахийските чашки-филджани, има почти идентични орнаменти на представените тук от първата група - разположени в кръг цветчета, понякога с дръжка. Не са малко случаите, когато се имитират дори производствените марки на китайския порцелан (квадрати с двойни линии, една или повече звездички). Към края на XVIII в. се поставят и знаците-марки на порцелана от Майсен (кръстосани мечове) и Севр. Опитите за имитация на известни марки са типични за турското керамично производство дори в по-ново време.

Въпреки ниското си качество, представените шест порцеланови чашки (несъмнен внос от Китай) засега са единствените публикувани от България. Дори и с не дотам прецизната си изработка те са скъпа стока, която в края XVII и XVIII в. няма широко разпространение в бита на българина. Откриването им заедно с многобройните фаянсови и майоликови съдове в Гръцката махала на Варна е пример за благосъстоянието на част от християнското население на града.

Цитирана литература:

Гарбузова 1958: В. Гарбузова. Из истории производства малоазийских фаянсов в XIII-XIX вв. - В: История и филология стран Востока. Ученые записки Ленинградский Государственный Университет, 256, 1958, 21-41.

Плетньов 2003: В. Плетньов. Зараждане на османското керамично производство. - История, 2003, 5, 65-69.

Плетньов 2004а: В. Плетньов. Битовата керамиката във Варна (XV-XVIII в.). Варна, 2004.

Плетньов 2004б: В. Плетньов. Турски фаянс от Варна. Варна, 2004.

Порожанов и др. 2004: К. Порожанов, Х. Ангелова, К. Бъчваров. Българо-американска подводна археологическа експедиция. Разкопки на потънал кораб при Китен, сезон 2003. - Археологичски открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 213-216.

Станчева, Шалганова 1989: М. Станчева, Т. Шалганова. Археологически данни за внос на западен порцелан в София през XVIII и XIX в. - В: Сердика, 2. Археологически материали и проучвания. София, 1989, 125-131.

Hayes 1992: J. Hayes. Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2. Princeton - Neu Jersey, 1992.

Garner n. d.: H. Garner. Oriental Blue & White. London, n.d.

Kozák 1963: K. Kozák. Az egri vár feltárása (1957-1962). - Az Egri Múzeum Évkönyve, 1. Eger, 1963, 119-173.

Kozák 1964: K. Kozák. Az egri vár feltárása (1957-1963). - Az Egri Múzeum Évkönyve, 2. Eger, 1964, 221-273.

László, Kozák 1970-1971: F. László, K. Kozák. Leletegyüttesek a románkori székesegyház környékröl. - Az Egri Múzeum Évkönyve, 8-9. Eger, 1970-1971, 197-201.

Kovács 1984: G. Kovács. Török kerámia szolnokon. Szolnok, 1984.

Scott, Kerr 1994: R. Skott, R. Kerr. Ceramic Evolution in the Middle Ming Period. Singapore, 1994.

Chinese Porcelain from Varna (end of XVII-XVIII century)

Valentin Pletniov

The paper presents five hemi-spherical porcelain cups found during archaeological excavations in the old part of the city of Varna (fig. 1-5). They have even rim and comparatively small low cylindrical base. The rim diameter varies from 8.5 to 9.5 cm and the height - from 4.5 to 4.8 cm. They are decorated in the typical for the Chinese porcelain blue-and-white style. The ornaments are relatively roughly painted, with a smeared cobalt glaze. They are completely covered by transparent shiny glaze, slightly bluish in colour. Four of the cups do not bear producer's mark and one (fig. 5) is marked with the symbol of the emperor Chen Lun (1736 - 1795). According to the known parallels, the decoration and the workmanship, the cups are dated to the late 17th - the mid 18th century and belong to the production of the Chin dynasty (1644 - 1916). These are the only porcelain cups found in Bulgaria, which are published so far. The fact that they were discovered in Varna together with faience from Iznik and Italian majolica, is another example of the prosperity of the city Christian population during the Ottoman period.

Къде е Хераклея Синтика? Още веднъж за един епиграфски паметник от Югозападна България

Методи Манов

Неотдавна в списание Археология беше публикуван един изключително интересен епиграфски паметник, открит случайно при Рупите (Мулетарово) през 2002 г. (Митрев, Тараков 2002, 25-32). Той представлява мраморна плоча с 24 редов надпис на латински език - на практика, препис от императорско писмо и то конкретно свързано с римските императори от тетрархията в началото на IV в. сл. Хр. - август Галерий и цезар Максимин Даза. Епиграфският паметник е представен много добре - с превод на български език и с необходимите коментари, както и с прецизирана датировка - през 308 - 309 г. сл. Хр. Затова не смятам за необходимо да разглеждам отново целия надпис.

Авторите на горепосочената публикация изрично идентифицират споменатото селище *civitas Heracleotarum* като Хераклея Синтика и по този начин го локализират при Рупите (Мулетарово), Петричко.

Те обаче не държат сметка за ред обстоятелства, които всъщност не позволяват местоположението на Хераклея Синтика да бъде там - т.е. на север от планината Беласица. За да аргументирам по-обстойно несъгласието си с посочената локализация ще изтъкна няколко доказателства от различно естество.

Първо доказателство - сведенията на античните автори, писали за локализацията на териториите на синтите.

Първото обстоятелство, възпрепятстващо подобна локализация е, че земите на север от Беласица - между Кресненския и Рупелския пролом, в които влиза и дн. Петричко поле, принадлежат през древността към територията на медите, а не на синтите. Антични автори поставят синтите на юг от Орбелос (дн. Беласица). Като се започне от Тукидид през V в. пр. Хр. и се проследят всички сведения за географското разположение на синтите (Страбон, Тит Ливий, Плиний и Диодор), ще се види, че нито един от тези автори не е поставил племенната територия на синтите северно от планината Орбелос (дн. Беласица).

Впрочем местоположението на племенната територия на синтите е отразена по доста спорен и противоречив начин в публикациите на отделните съвременни автори, занимавали се с този проблем. Преглед на повечето локализации може да се види у Т. Спиридонов (Спиридонов 1983, 53-55). Според мен най-меродавна е локализацията на земите на синтите, представена още от В. Томашек (Tomaschek 1893, 59 f.) - на юг от Беласица около езерото Прасиада (в частта си без коментара му за похода на Ситалк, от който се остава с впечатление, че синтите са обитавали и долното течение на Струмешница).

Тази локализация за синтите, по поречието на Струма на юг от Беласица и около езерото Прасиада (Бутковското езеро), е възприета и от Б. Ленк (Lenk 1936, 414) и от Д. Дечев (Detschew 1957, 446). Ф. Папазоглу смята, че земите между Кресненското и Рупелското дефиле са били обитавани от синтите (Papazoglu 1988, 371-376). Тя обаче не държи сметка за няколко обстоятелства: къде тогава са медите и откъде биха могли толкова често да нападат земите на древна Македония, дори след превръщането ѝ в римска провинция? Всъщност търсенето на синти по долината на Струмешница започва с неправилното интерпретиране на наистина малко неясните и поразместени в отделните пасажи споменавания на медите и синтите още в сведенията на Тукидид за похода на Ситалк към Македония през 429 г. пр. Хр. При по-внимателен прочит на изреждането на племената в посока север-юг от изворите на Струма почти до вливането ѝ в Егейско море, все пак древният автор изброява племената в нужната последователност, като по-скоро поради инерцията на писането и може би по-близко разположените от гледната точка от юг синти, те са споменати преди медите (Thuc., II, 98; Манов 1989, 122).

При Страбон обаче нещата са си на мястото и синтите се разполагат на юг от медите, при това правилно е посочено, че граничат с бисалтите. При указването там по течението на Струма, от север на юг са изредени последователно агрианите (откъдето Струма извира), (пропуснати са дентелетите), след това са медите, след тях са синтите и тогава логично следват бисалтите и одомантите - преди Струма да се влее в Егейско море (Strab. VII, fragm.

36). Сведението на Страбон продължава така: *...ако вървиш на север от Хераклея (Синтика) към теснините, през които тече Стримон, имайки реката от дясна страна, то вляво остава Пеония и околностите на Добер...* Г. Митрев и Т. Тараков пренебрегват досегашното мнение на повечето учени, че теснините на север от Хераклея Синтика трябва да са Рупелското и издигат хипотезата, че по-скоро тук става въпрос за Кресненското дефиле (Митрев, Тараков 2002, 28 сл. с лит.) Според тяхната логика тогава античният Добер трябва да се постави някъде около Радовиш или по-северно от него, каквато локализация на Добер при Радовиш предполага и Ф. Папазоглу, която те цитират безкритично. Явно двамата автори на публикацията за новооткрития епиграфски паметник при Рупите следват някаква си своя логика на непременно свързване на Хераклея от надписа с локализация на Хераклея Синтика при Рупите и пренебрегват географското разположение на други - вече категорично локализирани антични селища и други географски названия.

Теснините на север от Хераклея Синтика могат да бъдат само Рупелското дефиле, в противен случай няма как Добер да е успоредно наляво, а той е на юг от основното било на Беласица и нейното продължение на запад в Градешка планина при Валандово (Република Македония).

Тит Ливий също е коректен, отбелязвайки, че непосредствени съседи на синтите са бисалтите. Най-показателно в това отношение е подробното описание на разделянето на Македония на четири области след битката при Пидна през 168 г., представено от Тит Ливий (Liv. XLV, 29), където при изричното очертаване на границите на Първа Македонска област е казано, че: *...а откъм запад отвъд Стримон* (се включва) *цялата* (област) *Бисалтика заедно с града Хераклея, която се нарича Синтика...*, т.е. нито се споменава такъв сигурен ориентир като планината Орбелос (дн. Беласица), нито пък е известно земите на север от Беласица да са влизали в границите на Македония по това време. Земите на медите между Кресненския и Рупелския пролом са били присъединени към римската провинция Македония чак около 29 - 28 г. пр. Хр. по време на походите на Марк Лициний Крас в Тракия (Геров 1961, 177).

У Плиний (Plin. IV, 10, 33-39) Скотуса и Хераклея Синтика са посочени в непосредствено съседство. Според Г. Кацаров и Д. Дечев (ИТМ 1949, 268, бел. 25) Скотуса се е намирала също в областта на синтите - на левия бряг на Струма, а Хераклея Синтика се е намирала на запад от Демир Хисар (дн. Сидерокастрон) - на десния бряг на Струма.

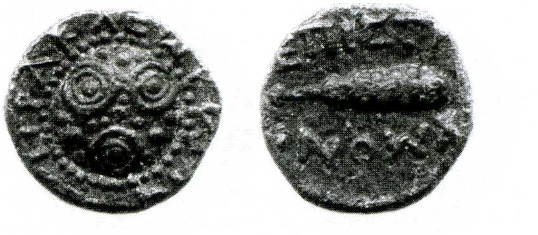

Обр. 1. Бронзова монета на Хераклея Синтика, датираща от 1 в. сл. Хр. (лице и опако)
Fig. 1 Heracleia Sintica. Bronze coin dated to the 1st century AD (obverse: herak1a) (reverse: herak1b)

Второ доказателство. В използваните и цитираните итинерарии от първите издатели на епиграфския паметник от Рупите - главно в Певтингеровата карта - много ясно е обозначено, че разстоянието от Хераклея Синтика до града Скотуса по пътя към Филипи е само 4 мили (Митрев, Тараков 2002, 30), което е около 6 км. Очевидно е, че двата града са били разположени съвсем близо един до друг. И след като античният град Скотуса винаги е бил локализиран на юг от планина Беласица. Каквито и изчисления да се правят, няма как Скотуса да се постави на 6 км от Мулетарово (Рупите), защото оттам само до началото на Рупелското дефиле разстоянието е около 15 км.

Трето доказателство. Третото обстоятелство, което не позволява подобна локализация на Хераклея Синтика е, че съществуват монети на този град от две различни епохи - от края на V в. пр. Хр. и от I в. сл. Хр., които са най-безспорните аргументи в подкрепа на друга локализация - на юг от Беласица.

За най-рано сечени монети от града Хераклея Синтика се смятат сребърните монети, датирани в края на V в. пр. Хр., които са със следното описание:

Л.: Херакъл, коленичил наляво, борещ се с Немейския лъв.

О.: ΗΡΑΚΛΕΙΑ около квадрат, разделен на четири части, като в три от частите се чете ΔΑΜ (вероятно име на монетен магистрат), всичко във вдлъбнат квадрат.

Монетите от тази емисия са от странен нестандартен номинал, определен като трихемидрахма с тегло около 4,9 г (Price 1974, Pl. VI, 36). Но дори и за този тип монети има съмнения, че не принадлежат на Хераклея Синтика, а твърде вероятно е те да са сечени от античния град Хераклея, разположен в областта Пиерия.

От много по-късен период - вероятно от I в. сл. Хр. - от времето на Октавиан Август най-общо (Gaebler 1935, 63; Tafel XIV, 6), са известни бронзови монети със следното описание:

Л.: Македонски щит, около който се чете легендата: HPAKΛEWTWN.

О.: Кривакът на Херакъл, от двете страни

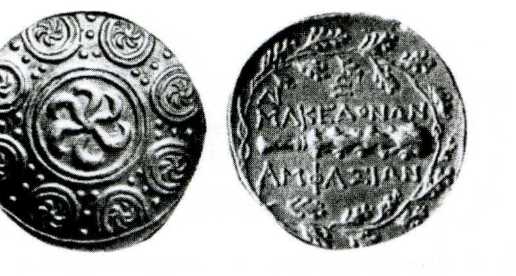

Обр. 2. Тетрадрахма на областта Амфакситис, датираща от II в. сл. Хр. (лице и опако)
Fig. 2. Tetradrachma dated to the 2nd century BC (obverse and reverse - amphaxit)

на който е изписано: ЕПІ СТРYMONI (обр. 1).

Изписването на ъгловати омеги и ъгловата сигма е породило различни датировки на тези монети - от времето след разделянето на Македония на четири области, през републиканско време, до около средата на II в. (Gaebler 1935, 63). Хуго Геблер (Gaebler 1935, 63) е на мнение, че тези монети датират от времето на Октавиан Август, с която датировка съм съгласен и аз.

От тези бронзови монети се вижда, че изрично е указано географското положение на този град - на Струма.

Македонски щит за аверса и кривака на Херакъл за реверса е познато съчетание като иконография от тетрадрахмите на областта Амфакситис с център Тесалоника (обр. 2), разположена на юг от Беласица и обхващаща именно древните земи на бисалтите и на синтите в дн. Северна Гърция. Това иконографско съчетание - македонски щит и кривака на Херакъл, е известно и от тетрадрахмите на Първа Македонска област с център Амфиполис, към която по изричното сведение на Тит Ливий, посочено по-горе, се числи и Хераклея Синтика. Ето защо вече по-обосновано мога да се насоча към локализация на древната Хераклея Синтика на юг от планината Беласица. Твърде е вероятно тя да се намира на мястото на или в близост до днешния гръцки град Ираклия, при големия завой на Струма на юг от Рупелския пролом, още повече, че името му е идентично с това на античното селище. Стига, разбира се, то да не е поставено в по-нови времена само като предположение за локализацията на Хераклея Синтика.

От гореизброените обстоятелства и факти се вижда, че трябва да се търси друга хипотеза, защо в новонамерения надпис от Рупите се споменава изрично за град, наречен Хераклея, като най-вероятно този надпис трябва да се счита за намерен *in situ* - т.е. споменатия в него град Хераклея да се отнася към античното селище, в което е намерен епиграфският паметник.

Според мен най-вероятно този античен град е търсеният от много изследователи древен град Петра (тракийската Форунна) (Манов 2004, 107-112), който по време на тетрархията, може би в чест на император Максимиан Херкулий, е преименуван на Хераклея, като по този начин дублира името на по-известния по течението на Струма град Хераклея Синтика, който от своя страна вероятно по това време вече не е имал значителна стратегическа тежест и постепенно е бил изоставен.

Не се изключва възможността дори част от жителите на старата Хераклея Синтика в покъсни времена да се заселват на север от Рупелското дефиле и да се настаняват в древната тракийска Петра при Мулетарово, като носят със себе си и името на родния им град?! Подобна трактовка не звучи странно на фона на един от красноречивите примери за преименуване на градове през римската епоха. Именно през IV в. сл. Хр. Древният Перинт е преименуван също на Хераклея и се предполага, че това преименуване е извършено именно в чест на споменатия вече император от тетрархията - Максимиан Херкулий (RE 8, 1913, 429, s.v. Herakleia, 7; RE 19, 1938, 810, s.v. Perinthos).

Впрочем Перинт и Форунна са от един и същи семантичен корен и дори може да се допусне, че преименуването на селището при Рупите е станало по аналогия на това на Перинт!

И така, споменатият град Хераклея - всъщност върху камъка е изписано *civitas Heracleotarum*, в новонамерения надпис от Рупите, по-скоро отразява преименуването на древното селище Петра (Форунна) през IV в. сл. Хр. и по никакъв начин не може да се идентифицира с Хераклея Синтика, който град на синтите при всички случаи пък е разположен на юг от Беласица - вероятно в околностите на град Ираклия при големия завой на Струма на юг от Рупелския пролом в Северна Гърция.

Цитирана литература:

ИТМ 1949: Г. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. - В: Годишник на Софийския университет, Факултет Западни филологии, 54, 3, 1961, 155-407.

Манов 1989: М. Манов. Тракийското племе дентелети през IV - II век пр. н. е. Наблюдения, проблеми, становища. - Известия на Ис-

торически музей - Кюстендил, 1, 1989, 121-137.

Манов 2004: М. Манов. Ямфорина или Форунна? Опит за проблематизация и локализация. - Археология, 2004, 1-2, 107-112.

Митрев, Тараков 2002: Г. Митрев, Т. Тараков. CIVITAS HERACLEOTARUM. Новооткрит епиграфски паметник с името на античния град при Рупите, Петричко. - Археология, 2002, 4, 25-32.

Спиридонов 1983: Т. Спиридонов. Преглед на досегашните локализации. - В: А. Фол., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. София, 1983, 22-61; 53-55.

Detschew 1957: D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957.

Gaebler 1935: H. Gaebler. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, 3. Makedonia und Paionia, 2. Abteilung. Berlin, 1935.

Lenk 1936: B. Lenk. Thrake Geschichte. - In: Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaften, 6. Stuttgart, 1936, 414.

Papazoglou 1988: F. Papazoglou. Les villes de Macédoine à l'époque romaine. - BCH, 16, 1988.

Price 1974: M. J. Price. Coins of the Macedonians. London, 1974.

RE 1913: Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaften, 8. Stuttgart, 1913.

RE 1938: Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaften, 19. Stuttgart, 1938.

Tomaschek 1893: W. Tomaschek. Die alten Thraker, 1. Wien, 1893.

Where had Heracleia Sintica Been Situated? Once Again on an Epigraphic Monument from South-west Bulgaria

Metodi Manov

Recently an extremely interesting epigraphic monument, which was found in 2002 in the vicinity of the village of Rupite (former Muletarovo), was published in Arheologia (Sofia) (**Митрев, Тараков** 2002, 25-32). It is a marble stela with an inscription in Latin consisting of 24 lines, a copy of an emperor's letter related to the Roman emperors from the early 4th century - Augustus Galerius and Caesar Maximinus Daia, dated by the first publishers of the inscription to 308-309 AD.

The authors of the above paper identify the site *civitas Heracleotarum* mentioned in the inscription as *Heracleia Sintica* thus locating this ancient site near present-day Rupite, Petrich region.

However, the authors of the above paper do not take into consideration a number of facts, which would not enable them to locate *Heracleia Sintica* at the spot they have pointed to, i. e. to the north of Belasitsa Mountain. In order to back more thoroughly with arguments his disagreement on the proposed location of *Heracleia Sintica*, the author of the present paper provides several proofs of various character.

We could consider as a first proof preventing such locating the information given by all ancient authors. They had written on the location of the Sintoi territory: Thucydides, Titus Livius, Diodorus, Plinius, Strabo. The territories to the north of Belasitsa Mountain - between Kresna and Rupelsko gorges including the field of Petrich - were not in the past part of the Sintoi but Maidoi territory. All mentioned ancient authors locate Sintoi to the south of the ancient Orbrlos (present-day Belasitsa Mountain).

A second proof, opposing to the location of *Heracleia Sintica* proposed by the first publishers of the Rupite stela, is *Tabula Peutingeriana*, which points out that the distance between *Heracleia Sintica* and *Skotoussa* is just 4 miles (ca. 6 km), i. e. it is obvious that the two towns were located very near to each other. However, the ancient *Skotoussa* was always located to the South of Belasitsa Mountain and no matter what kind of calculations we do, it is not possible to locate *Skotoussa* 6 km from Rupite, Petrich region because the distance to the beginning of Rupelski gorge is ca. 15 km.

The third fact, which contradicts a possible locating of *Heracleia Sintica* near the present-day Rupite, Petrich region, is that the town emitted coins in two different periods, the late 5th century BC and the 1st century AD, which are the most undeniable arguments in support of another location - to the south of Belasitsa.

In the end the author concludes that the mentioned town of *Heracleia* (in fact it is written *civitas Heracleotarum* on the stela) in the newly found inscription from Rupite is more likely to tell about the change of the name of the ancient site Petra (Phorunna) in the 4th century AD. It is absolutely impossible to identify it as *Heracleia Sintica*, a town of the Sintoi, which in any case was situated to the south of present-day Belasitsa - probably near the present-day town of Iraclion at the big curve of the Struma River to the south of Rupelski gorge in modern Greece.

Св. Георги Победоносец - спорни иконографии и датировки

Георги Атанасов

През последните години за съжаление се наруши добрата, дългогодишна практика всяка новоотпечатана научна монография в България да бъде рецензирана и подложена на коректна научна дискусия.

Повод за тази дискусионна статия е написаната от К. Тотев рецензия за моята книга: *Свети Георги Победоносец. Култ и образ в Православния изток през Средновековието.*

Монографията е структурирана в 10 глави, посветени на десетте основни иконографии на Св. Георги - *мъченик, застъпник, войн-пешак, бюстови портрети, пешак и змееборец, конник и змееборец, Чудото с царската дъщеря, Чудото с пленения юноша, воин на кон и воин на трон.* Необосновано е главите на книгата да бъдат редуцирани до две - Св. Георги - мъченик и Св. Георги - воин, както предлага рецензентът К. Тотев. Сред иконографските типове - войн-пешак, войн-конник, конник и змееборец, Св. Георги на трон и т.н., типологически биха отпаднали портретите на Св. Георги като мъченик във войнски костюм (обр. 13, 26, 31) и като застъпник, защото светецът е изобразяван като застъпник и като войн (примерно обр. 52, 58), и в патрициански костюм (обр. 22, 44, 45 и пр.). Има съществена разлика в идейните внушения, произхода и развитието на иконографиите Св. Георги пешак, Св. Георги змееборец, Св. Георги на трон, Св. Георги спасява пленен юноша и пр., които логически не могат да се поставят под шапката на една иконография, в една и съща глава. Водещи са иконографски решения и послания, кодирани в различните пози, атрибути, съпътстващи животни и персонажи в композиционните сцени, а не костюмите. Св. Георги мъченик най-често е представян в патрициански костюм, но като мъченик е показван и с войнски костюм (обр. 26, 31 и др.). Идентифициращ белег е мъченическият кръст, а не костюмът. Бюстовите портрети са отделени в самостоятелна глава, макар да има основание в забележката, че е по-правилно те да бъдат представени заедно с изображенията на Св. Георги войн-пешак в цял ръст. Впрочем Глава VI започва с уговорката: *В известна степен разграничаването на иконографията свети Георги воин-пешак (в цял ръст) от бюстовите му портрети е малко пресилено. По-скоро става реч за оригинално техническо решение, свързано с определен тип паметници и зографисването на специфични по-малки изобразителни пана. Затова изложението на допоясните портрети на Св. Георги може да се разглежда донякъде като своеобразно допълнение към главата, посветена на Св. Георги войн-пешак в цял ръст. И все пак съкращаването на фигурата до кръст налага самобитни иконографски решения и промени в стила, което понякога води до нови художествени решения и внушения* (с. 137). Действително бюстовите портрети могат да се обособят като отделен параграф в Глава *Св. Георги войн-пешак*, но след направените уточнения не смятам, че решението ми да постъпя по този начин е сериозна грешка.

Бих искал да подчертая, че първите две глави в книгата (особено „Образът на Св. Георги в Средновековната литература“) са компилативни и се явяват въведения към основния текст.

Изводите за голямото разпространението на култа към Св. Георги по българските земи не са променени, защото са основани на средновековни храмове с неговото име. Колко обаче са храмовете от V-XV в. в България с известни патрони? Изброил съм над 50, от които 15 са посветени на Св. Георги! Патрон на скалния манастир на Калиакра вероятно също е Св. Георги. Допускам тази възможност, позовавайки се на твърдението на Франсоа дьо Пави от XVI в. (с. 32), че в скалния манастир на Калиакра има гроб на Св. Георги. Аз не вярвам на легендата за гроб, но вярвам, че патрон на обителта е Св. Георги. Що се отнася до процесийните кръстове с името на Св. Георги - това е друга тема.

Склонен съм да не приема всички тези и датировки на К. Тотев, относно произведенията на дребната пластика. Все пак проверката на тези и дискусиите са иманентно заложени в професията ни. Затова заслужава внимание критиката на идеята ми, че за византийските емайли е обичайна иконографията Св. Георги-мъченик, за стеатитовите творби Св. Георги-войн, а при произведенията от слонова кост се претворяват и двата иконографски типа. Действително тези мои разсъждения изглеждат донякъде пресилени, но те са направени безпристрастно на база количествени показатели. От досега публикуваните десетки емайлови портрети съотношението войн - мъченик е над 1:10 в полза на мъченика. При стеатита е тъкмо обратното - като се изключат многофигурните, голямоформатни икони от Ермитажа и Лувъра, то на почти всички останали икони единствено Св. Георги-войн е изобразен сам или заедно със Св. Тодор и Св. Димитър.

С основание К. Тотев поставя въпроса за иконографията на Св. Георги от Бауит от VI в. Воден от хипотезата, че всички светци с патрициански одежди са в мъченическа иконография, той причислява там и този портрет. В изображението от Бауит обаче липсва основният атрибут на мъченическата иконография - мъченическият кръст, поради което Д. Хоуел и други специалисти по раннохристиянско изкуство смятат, че Св. Георги е представен като застъпник. Присъединявам се към тяхната идея. Дискусията с К. Тотев по този пункт е полезна. При класическите застъпнически иконографии ръцете на светците са молитвено събрани или разтворени, а тук тази поза липсва. Няма го и мъченическият кръст, който винаги присъства на бюстовите портрети от рода на изображението от Бауит. Затова този паметник е спорен портрет на мъченик. Впрочем, портретът от Бауит е началото на дискусията за застъпническата иконография на Св. Георги. К. Тотев изобщо отхвърля ранна поява и разпространение на този тип с твърдението, че аргументацията ми се основава само на несигурния портрет от Бауит. Д. Хоуел споменава и за графит от египетския манастир в *Saqqara* от VI-VII в. на който, по негови думи (илюстрация не е приложена), светецът е представен в поза орант.

Освен това той се спира подробно на датираните към VI-VII в. портрети като т. нар. Фиеши Морган ставротека и мозаечното пано в църквата Св. Димитър. Ако К. Тотев има основания за други датировки на ставротеката, може да ги сподели, а не изобщо да я игнорира. Очаквам и мнение относно мозаечния портрет от храма Св. Димитър, защото за пръв път този христоматиен паметник се идентифицира със Св. Георги (обр. 49). Привеждам безспорно датирани в VI-VIII в. портрети на Св. Димитър и Св. Тодор в застъпнически пози, а е известно, че иконографиите на тримата се развиват и разпространяват почти синхронно. Сериозно е обвинението, че не разпознавам иконографията, в която е изобразяван Св. Георги върху 6 стеатитови иконки. Върху тях, сам или придружен от други великомъченици, Св. Георги е с молитвено събрани ръце или с оръжие, а над него Христос поднася към главата му корона. Според К. Тотев тази сцена няма общо със застъпничеството. Абсолютизирайки становище на А. Банк (Банк, 1978, 98), той стига до крайност с твърдението, че е представена иконографията *короноване на военни светци*. Заключението му гласи: *Всякакъв друг коректив и тълкуване на тази сцена е безсмислен, тъй като тя е отдавна изяснена.* Не мога да се съглася с обстоятелството, че не познавам други варианти на иконографията *короноване*. Именно защото познавам и други варианти на короноване на военни светци, следвайки препоръките правя коректив. Вглеждането в паметниците на изобразителното изкуство (на само стеатита), показва как Христос, божията десница или ангел господен поднасят корони на военни светци, респективно Св. Георги, в молитвена поза (обр. 50), като войн-пешак (обр. 74, 75, 77, 81) като конник и змееборец (обр. 204, 222), като войн на трон (обр. 210 и неилюстрираните портрети върху знамето на Стефан Велики и в Атонския манастир Ксенофон). В тази последователност специално на мен ми е позната и още една сцена от Ксенофон, в която Св. Георги подава отрязаната си глава на Христос, а той от своя страна го коронова (Millet 1927, pl. 176-1). Съответно има портрети на Св. Георги на трон (обр. 227-230) като змееборец (обр. 195, 205 и др.) като пешак (обр. 68-72 и др.) и като застъпник (обр. 39, 44, 52 и др.), на трон (обр. 229), с отрязана глава и пр., където светецът не е коронован. Неоснователно е да се твърди, че първата група паметници обособява самостоятелен иконографски тип *короноване на военен светец*, а втората съответно Св. Георги-пешак, змееборец, застъпник, на трон и пр. Има стотици портрети във всички възможни иконографии от XII-XV в., на които Св. Георги е с мъченически венец, но божията десница липсва. Често, като застъпник, войн, драконоборец, на трон, с царската дъщеря и пр. (обр. 44, 52, 56, 196, 211), Св. Георги е благославян от Бог или божията десница. Това означава ли, че има основания да се формулира иконография *благославяне на войни-светци*? Естествено, че не, защото в повечето иконографии се среща короноване или благославяне на светеца.

Определено смятам, за един от съществените приноси в книгата извода, че още през V-VI в., почти успоредно, се зараждат и развиват основните иконографии на Св. Георги като мъченик, застъпник, войн-пешак, пешак-змееборец и конник-змееборец. Това противоречи на наложената и приета като аксиома от повечето автори теза, че първо се появяват портретите на Св. Георги мъченик, едва към X в. - Св. Георги - войн-пешак, а в началото на XI в. - Св. Георги конник и змееборец. Не мога да се съглася с

К. Тотев, че липсват литературни податки за войнската иконография от предиконоборческия период (V-VIII в.). В житието на Теодор от Сикеон (датирано в началото на VII в. и подробно изложено в Глава II (с. 52-53) и Глава V (с. 103), светецът е описан тъкмо като войн с меч в ръка. В тази насока дори предпазливият К. Валтер, изправен пред сигурно датираните в VI в. изображения на Св. Георги-войн върху кръста от Емеса и колоната от Бауит, прие разпространението на войнската иконография през VI в. Затова не смятам да дискутирам очевидното, че най-късно в VI в. е утвърдена иконографията Св. Георги-войн. Естествено, че в защита на тази теза привличам и паметници със Св. Георги войн-пешак и змееборец от VI-VII в. Не мога да приема забележката, че върху графита от Абдех е представен Св. Теодор. Очевидно не се познават публикациите за този паметник, в които авторите твърдят, че е изобразен Св. Георги. Прическата и овалът на голобрадото лице (обр. 146) никак не хармонират на установения твърдо през VI в. иконографски портрет на Св. Теодор. Впрочем, никой досега не е идентифицирал изображение на Св. Теодор без брада. Що се отнася до надписа, там има много въпросителни, които епиграфите още не са решили. К. Тотев разчита άγιός Θέοδωρος, но изследователите (и то се вижда) четат άγιός σου Θέοδωρος. Освен това има съмнение, че АГI пред Θέοδωρος се отсася към левия надпис, защото е писано от друга ръка и на унциал. Накрая, въпросните надписи са нанесени допълнително върху портрета на Св. Георги войн-пешак и змееборец (ε попада върху копието) и нямат общо със замисъла на художника, който е работил по-рано. Некоректно е извадено от контекста твърдението ми, че след VII в. не са регистрирани изображения на Св. Георги - войн във Византия и така индиректно се внушава отсъствието на тази иконография в раннохристиянското изкуство въобще. Действително след VII и до X в. на територията на Империята няма сигурни портрети на Св. Георги-войн, но причините са ясни за всеки познавач на средновековната история - иконоборството в нейните политически граници. Във византийския културен кръг и в зоните извън юрисдикцията на Константинопол такива има и съм посочил поне седем сигурни войнски портрета на светеца от Северна Африка, Сирия и Западна Европа. Впрочем от заглавието личи, че монографията е посветена на култа и образа на Св. Георги не само във Византия, но в земите на Православния изток въобще. Озадачен съм от забележките, че не приемам непременно медалионите от Албания и Русия (обр. 135) за дело на константинополско ателие. Не твърдя обратното, а пиша, че са творби на водещи ателиета, като ги противопоставям на провинциалните оловни и бронзови медалиони. Щом не са дело на провинциални ателиета, на кое ателие са тогава! Не подчертавам изрично, че са столични произведения (не мога да бъда сигурен), но за безпристрастния читател това се подразбира от самосебе си. Не разбирам, защо ми се натрапва за коментар бронзовата матрица от Варна. Познавам я добре. За разлика от К. Тотев не виждам върху нея Св. Георги. Съпътстващите надписи показват, че са представени Св. Теодор Тирон, Св. Теодор Стратилат и Св. Димитър. Не зная, как е четен коментарът ми за позлатената варненска иконка, но всеки непредубеден читател ще разбере, че изобщо не я свързвам с българското приложно изкуство, а съвсем определено твърдя: *И действително, в иконографско и стилово отношения изображенията (на Св. Георги и Св. Тодор) са напълно в духа на ранния Палеологов стил*. Наистина и сега съм затруднен да намеря сред византийските паметници епитета ΠΡΑCΗΝΟΣ (зелени) към името на Св. Георги. Обръщам внимание, че специално на мен засега той ми е познат единствено от фолклорни паметници от Възраждането, и че за пръв път го срещам върху ранен паметник. Не е нужно да се отклонявам от темата и да обяснявам популярността на Св. Георги като патрон на земеделците и войните в Добруджа.

На няколко места К. Тотев акцентува, че пропускам да включа някои паметници на металопластиката съхранявани, в колекции. По същия начин са подминати немалко стенописни портрети и икони. Трудно е да се обхванат всички портретите на светеца от целия Православен изток от V до XVI в. Целта не е такава, а и за подобен вид изследване това не е необходимо и даже е погрешно. Не правя каталог на паметниците на малката пластика с изображенията на Св. Георги. За мен е важно да не се пропускат знакови творби, ранни изображения и паметници, подпомагащи уточняването на датировките и иконографските сюжети.

Тук дължа и още едно уточнение. Книгата беше завършена и предадена за печат през пролетта на 1999 г. Това може да се разбере от сключения договор с издателство Зограф. Предпечатната подготовка и странирането беше завършено в края на 1999 г. Между 1999 и 2001 г. се търсеха необходимите средства за реализацията на едно луксозно издание. Действително през този период правих малки, козметични, промени с въвеждането на варненските иконки, два медалиона и три публикации. Който знае колко големи могат да бъдат промените във вече страниран текст разбира, че съм бил крайно ограничен да допълня публикуваните между 1999-2002 г. паметници от каталози, включително иконката от Рашката крепост. Тук е мястото да спомена, че М. Попович (Popović, 1999) я датира в XII - XIII в. Той пише (Popović, 1999, 251, 853), че приема тази дата въз основа на информация от К. Тотев, че в България са открити, но непубликувани аналогични оловни иконки, добре датирани в XII-XIII в. Въпросните оловни иконки са публикувани от мен още 1992 - 1994 г. и се датират добре в началото на XI в. (Атанасов 1992; Атанасов 1994). Ако М. Попович беше коректно информиран щеше да предложи друга хронология. Впрочем и в тази рецензия К. Тотев прави опит да предатира оловните иконки от Добруджанските крепости с портретите на Св. Георги-войн и Св. Георги войн-пешак и драконоборец. Не зная как могат да се отнася към XII - XIII в. след като крепостите, в които са открити имат сигурен *terminus ante quem* в 30-те години на XI в. и никога не са били обитавани през XII-XIII в. (Атанасов 2001, 185-214). Нещо повече, двете иконки от Скала със Св. Георги войн-пешак и змееборец произхождат от редовни археологически разкопки и то не на повърхността на „сметището“, както се внушава на читателя. Едната е от самата крепост, а втората действително от обект „сметище“ на около 10 м от ъгловата кула, в хоризонт на дълбочина 0,40 - 0,60 см (Йотов, Атанасов 1998, 155, № 337, 338). Всеки друг автор, изкушен в малката металопластика, може да пренебрегне тези сигурни репери, но не и професионален археолог. Всеки изкуствовед знае, че по иконографски белези голготските кръстовете с ластарите върху опакото на иконките имат своите аналози върху множество ставротеки и други паметници от X-XI (литература по този проблем съм цитирал в бел. 5 - 57, 173-174), а не в XII-XIII в. Аналогичен е случаят с иконките с бюстовите войнски портрети на Св. Георги (обр. 138), те също са от края на X - началото на XI в., а не от XII-XIII в. както твърди К. Тотев. Поне едната е открита в затворен комплекс (гроб) от началото на XI в. при редовни археологически разкопки в крепостта Одърци (Дончева-Петкова 2003, 218, обр. 5а). Впрочем горна граница на обитаване в Одърци убедително е установена с находки и монети към 30-те-40-те години на XI в. и напълно липсват всякакви находки от XII-XIII в. Като се добави наличието на иконки и медалиони полуфабрикати в Добруджанските крепости от X-XI в. (Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Скала, Цар Асен, Окорш, Руйно), всеки опит да се търси Кападокийска или Селевкийска следа и да се датират в XII-XIII в. е подвеждащ и преднамерен. Поне засега иконки с иконографията Св. Георги войн-пешак и драконоборец през X-XI в. са открити единствено в Добруджа. В тази насока обаче К. Тотев правилно заостря вниманието ми върху релефната икона от Каорле със забележката, че не е представен Св. Гедеон. Светец с име ГЕОЕΛΜΕΟΝ не ми е познат и затова допускам, че става реч за Гедеон. В библейските текстове има податки за представянето му като змееборец. Наистина, представеният войн-змееборец може да не е Гедеон, но още по-малко вероятно е да е Св. Вилхелм от Аквитания, както предполага К. Тотев, защото транскрипцията ГЕОЕΛΜΕΟΝ - Гилиелмос-Вилхелм е съвсем хипотетична.

Привързан към идеята на В. Лазарев и други автори, К. Тотев абсолютно отхвърля идеята, че Св. Георги е представян като войн-конник и змееборец в предиконоборческия период. Първо той внушава на читателя, че бронзовата матрица от Смирна, представяща Св. Георги войн-пешак и змееборец, публикувана от О. Далтон, и матрицата (може да се спори дали това са матрици), представяща Св. Георги конник и змееборец, публикувана от О. Вулф, са един и същ паметник, с което косвено ме обвинява в недобросъвестност. Ако обаче има възможност да работи с двете изследвания, то ще разбере, че съм прав, и че се отнася за два различни паметника, датирани от двамата автори в VI в. Тук, и на други места в рецензията, цитирайки стари издания, К. Тотев категорично отхвърля появата на змееборческата иконография в предиконоборческия период. Но все пак изображенията на Св. Георги пешак и змееборец от VI-VIII в. върху керамичната икона от Виница, катедралата във Фарас (проучвана археологически от полски колективи), графита от Абдех и арката на Айнхард са безспорни. Значи, въпреки всичко, драконоборческата иконография има предиконоборчески произход. По логиката на К. Тотев Св. Георги може да бъде показан като войн-пешак и змееборец, но е абсолютно недопустимо да се изобрази като конник-змееборец. Тук се връщам върху графита от Абдех от VI-VII в., където отчетливо се вижда, че Св. Георги войн-пешак убива змей, и същевременно държи поводите на кон. Представям и примери, в които по същото време неговият „съратник“ Св. Тодор се показва и като пешак, и като конник змееборец, а е известно успоредното развитие на техните иконографи. К. Тотев пропуска цели пасажи, в които представям добре датирани грузински и арменски паметници, и синайската икона със Св. Георги войн-конник от VII-IX в. (обр. 190, 192, 243, 244). Изобщо има доста по-ранни паметници от изображенията от края на X-XI в. в Кападокия, за които, вървейки по отдавна утъпкани пътеки, К. Тотев смята, че слагат началото на иконографията конник и змееборец. Да не говорим за няколко сигурно датирани в VI-VIII в. творби на малката металопластика (обр. 181, 185, 246), разпознати от познавачите без съмнения като изображения на Св. Георги-конник и змееборец. Действително, специално при тях няма съпътстващи надписи, но подобни паметници от този период рядко имат пояснителни текстове. Върху синайската икона от VI-VII в. (обр. 8), мозайката в Кахрие джами от XIII в. (обр. 28), иконите от XIII-XIV в. от Киев, Струга, Москва, мозаечния медалион от XIV в. от Лувъра и много други също няма такива надписи. Означава ли това, че там е изобразен неизвестен пешак или конник и змееборец? Върху представените предиконоборчески паметници с конник и змееборец иконографските черти на Св. Георги са така точно възпроизведени, че както аз, така и авторите, които са ги публикували, нямат съмнение, че е представен Св. Георги. Що се отнася до датировката на стеатитовите иконки със Св. Георги конник (обр. 202-203) оставам с впечатлението, че К. Тотев е съгласен с късната им датировка (края на XIII-XIV в.), предложена от И. Калаврезу-Максайнер. За мен обаче снаряжението и въоръжението на Св. Георги върху тези паметници е далеч от познатото върху творбите от Палеологово време. Впрочем сам К. Тотев, в рецензията си за книгата за стеатитовата пластика на И. Калаврезу, съвсем правилно изрази несъгласие с тезата ѝ, че след 1261 г. при Палеолозите е възстановена дейността на византийските стеатитови ателиета (Тотев 1990, 62). Не вярвам да е променил мнението си само, за да докаже, че отново съм сгрешил. В тази последователност не мога да приема и критиката, че правя връзка между стила на изображение върху живописни икони и произведения на малката пластика. Това е така логично, че не виждам смисъл да го опровергавам. Не е ясно защо така твърдо се възпротивява на предположението, че драконоборческите изображения на Св. Георги предхождат най-ранните писмени текстове - от XI, а не от XII в. (както е посочил), третиращи този сюжет. Това не е само мое мнение (с. 41), а на Кондаков и Кирпичников, които са негови първоавтори. Моят принос е в привеждането на непознати за тях паметници и свързаната с това аргументация. Но както и да се разглеждат нещата, дори само един безспорен паметник от VI в. със Св. Георги-змееборец, като плочката от Виница, потвърждава валидността на подобен подход.

К. Тотев обръща внимание, че не бива иконографията Св. Георги на трон да се извежда от неговото житие. Аз с това и започвам: *Семантиката на иконографията Св. Георги на трон е трудна за разгадаване, най-вече защото в житието и чудесата на светеца няма податки за такава сцена.* Единствено се присъединявам към находчивата идея на В. Лазарев и К. Паскалева, че влияние може да е оказал един стих от Мануил Фил, посветен на Св. Георги, почиващ си след битката.

Много по-основателно рецензентът поставя въпроса, защо отделям от житийния цикъл и представям като самостоятелни иконографиите *Св. Георги спасява юноша-християнин* и *Св. Георги спасява царкинята*. В Глава II, където коментирам литературните творби, разграничавам житийния, мъченически, цикъл от чудесата на Св. Георги след неговата смърт, включително въпросните сцени с юношата и царкинята. Направи ми впечатление обаче, че в живописните пана чудесата са отделени от мъченическия цикъл или, както пише К. Валтер, се явяват като прибавки. Освен това, едва след XVI в. (период извън полезрението на монографията) се явяват ръкописи, в които чудото с дракона и царицата започва да се свързва с житието на светеца. За разлика от всички останали житийни сцени и чудеса единствено сцените със спасения юноша и спасената царица се тиражират многократно и самостоятелно върху десетки живописни пана. Базовото изследване на житийния цикъл на Т. Макс-Вайнер също изключва тези две сцени от житийните цикли на Св. Георги. И накрая двете иконографии, за разлика от останалите чудеса, са тиражирани многократно и самостоятелно върху десетки паметници, с което си извоюват правото на самостоятелно битие. Те носят и специални послания извън контекста на житийния цикъл. Впрочем, ако следвах идеята на К. Тотев, то в някаква степен трябваше да се откажа и от драконоборческите иконографии. Друг е въпросът, че в главата за житийните цикли, както в Глава II, може да се отделят сцените с мъченията от чудесата преди и след смъртта. В тази последователност бих могъл да спомена и рядко представяните през XIII-XIV в. сюжети от детството на Св. Георги и тяхната литературна канава, коментирана още от И. Делайе. Колебаех се и дали да обособя глава или параграф за рядко срещаната сцена Св. Георги представя отрязаната си глава на Христос, но поради късната поява само я отбелязах в литературата.

Приемам забележките на К. Тотев за по-точно транскрибиране. Действително, по-правилно беше да изпиша *Атонският център*

Протат, отколкото Протатон. Благодарен съм и за откритата досадна грешка в списъка на образите, където иконите от Абу Саргах вместо дървени (както е в текста) са отбелязани като костени. Да се прави обаче капитал от пропуска на последното *s* в името *Georges* или нещо сходно в 4-5 от 1010-те бележки на 11 езика - простете, е дребнавост. В изложението на Глава XIII няма нито един гръцки текст, поради което не може да има грешка в гръцките текстове, както твърди К. Тотев. Впрочем самият той е допуснал грешки в 8 (включително част от заглавието на книгата на Голдшмид и Вайцман) от 19 публикации на чужди езици в приложената към рецензията литература.

В заключение искам да изкажа удовлетворението си от рецензията. Само по такъв начин може да се отговори на забележките и критиката и да се направят някои корекции. Благодаря на издателство Зограф в лицето на А. Монев и научния редактор Веселин Николов за добре свършената работа по редакцията и издаването на книгата.

Цитирана литература:

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Ранносредновековни оловни иконки със Св. Георги войн от Южна Добруджа. - Археология, 1992, 3, 35-43.

Атанасов 1994: Г. Атанасов. Ранносредновековен оловен медалион със Св. Георги и Св. Тодор Стратилат от Апиария. - Известия на Националния исторически музей, 10, 1994, 67-73.

Атанасов 2001: Г. Атанасов. Нов поглед върху демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. - В: Изследвания в чест на чл. кор. Професор Страшимир Димитров. Studia Balcanica, 23, 185-214

Банк 1978: А. Банк. Прикладное искусство Византии IX-XII вв. Москва, 1978.

Дончева-Петкова 2003: Л. Дончева-Петкова. Култови предмети от некропола при с. Одърци, Добричко. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia в чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 214-222.

Йотов, Атанасов 1998: Йотов, Г. Атанасов. Скала. Ранносредновековна крепост от X - XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1988.

Тотев 1990: К. Тотев. Ioli Kalavrezou-Maxeiner Byzantine Ikons in Steatite (Byzantina Vindobonensia, 15/1-2). Vienn, 1990.

Millet 1927: G. Millet. Monumentes de l'Athos. Paris, 1927.

Popović 1999: M. Popović. The Fortress of Ras. Beograd, 1999.

St. George Victor - Debatable Iconography and Dates

Georgi Atanassov

The paper debates on the origin, dates and the semantics of some of St. George's main iconographic images in the Middle Ages. I proposed a number of new ideas in my recently publish book „St. George Victor - Cult and Image in the Orthodox East in the Middle Ages" but they were disputed in a review written by K. Totev and published in Archeologia Journal.

My idea about the early origin of the iconography of St. George- the Defender, in a pose of a supplicant was questioned. I insist on its early origin and my arguments are based on well dated 6th - 7th century portraits from St. Demetrios basilica in Thessalonica, Фиеши-Моран ставротека, graffiti from Sakkara, etc. I still assume that portraying the saint with his hands gathered on his chest, forms the iconography of St. George- the Defender. Indeed there are cases of portraying Jesus Christ's crowning in such pose but I don't think it gives me a reason to call it „crowning of a saint" because St. George is crowned as a warrior, as a warrior on a throne, as a rider and as a defender.

The main emphasis of the discussion (not only in this particular case) concerns St. George portrayed as a warrior and a dragon slayer. My reason to assume that it happened as early as the 5th - 6th century in based on recently published but still not quite familiar finds while the majority of my opponents insist on the period between the 10th and the 11th century. I prove my thesis with the help of at least 8 portraits of St. George as a dragon fighter with reliable dates from the period before the iconoclasm - the monuments are from Egypt, Syria, Crimea, Palestine, Caucasian region, the Balkans and Western Europe. However, many specialists restrain from regarding them as St. George's portraits because of the lack of related inscriptions

despite their distinctive iconographic specific features. A small ceramic icon from Vinitsa (Former Yugoslav Republic of Macedonia) however, undoubtedly dated to the 6th century, portrays St. George-the Dragon Slayer and there is a related inscription on it, clearly indicating his name. Analogical dragon fighting iconography is found on a 7th - 8th century wall painting from the cathedral at Faras (Sudan). Most of the 5th - 8th century monuments portray the saint as a warrior and a dragon slayer (a textile from Ahmeyim, graffiti from Abdeh, the arch of Einhard, Vinitsa, Faras, etc.), a fact which does not mean that prior to the 10th - 11th century the saint was not portrayed as a rider and a rider-dragon fighter. An Egyptian 5th - 7th century fibula, medallions from graves in Crimea, Georgian and Armenian 6th - 9th century reliefs and wall paintings portray him exactly this way. The problem about the iconography of St. George portrayed as a warrior is quite similar. I do not accept its appearance after the period of the iconoclasm in the Byzantine Empire because on the undoubtedly dated to the 6th century procession cross from Emessa, the Cappadocian saint is portrayed in a military costume. I refer also to written hagiographic 6th - 7th century sources (the life of St. Theodore of Sikeon) in which St. George is described as a warrior in shiny armor and wearing a sward. I still insist on the fact that St. George is the one who is portrayed on graffiti from Abdeh (it is debatable if it is dated to the 7th - 8th or the 9th century) and not St. Theodore. St. Theodore was never portrayed without a beard and a hairstyle like the one on the referred monument.

It has been a long time that a general discussion is held on the emergence and the date of a series of lead icons from Dobrogea and Northern Bulgaria (their number already exceeds 20) on which there are images of St. George as a warrior and dragon slayer as well as a warrior (only the upper part of the saint's body is portrayed). K. Totev states that they are dated to the 12th - 13th century and are related to the Byzantine applied arts from the reign of the Comnenian dynasty. I have no doubt that these are finds from the late 10th - early 11th century because they were found in a fortresses near Drastar and *terminus ante quem* for the time when they were inhabited is the Pecheneg invasion (1036). Besides, two of the pieces were found during archaeological excavations at Odartsi and Skala and yielded by levels and closed assemblages dated to the 11th century.

Finally I am going to explain why I studied the scenes „St. George Rescues a Christian Boy“ and „St. George Rescues a Princess“ separately from the Life Cycle of the Martyr and the reasons to differentiate them as separate iconographic approaches - these were miracles performed by the saint and they were depicted separately by the Byzantine fine and applied arts.

Ernestine S. Elster, Colin Renfrew (eds). Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 2, 1968-1970. The Final Report (Monumenta Archaeologica, 20). Cotsen Institute of Archaeology at UCLA. Los Angeles, 2003.

За балканските праисторици разгорелият се с нова сила през първите десетилетия след края на Втората световна война хронологически дебат в югоизточноевропейската и анатолийска праистория достига драматичната си развръзка с емблематичния доклад на Г. И. Георгиев, изнесен на международния симпозиум по проблемите на европейския неолит в бивша Чехословакия (Прага - Либице - Бърно) през октомври 1959 г. и публикуван две години по-късно в разширен вид. Този дебат обаче има и по-нататъшно развитие, един от преломните моменти, което е т. нар. радиовъглеродна революция.

През 2003 г. Археологическият институт „Котсън" на Калифорнийския университет в Лос Анджелис публикува под № 20 в поредицата си *Monumenta Archaeologica* „Праисторическа Ситагри: разкопки в Североизточна Гърция, 1968-1970". Това издание излиза под научната редакция на Ърнестин Елстър и Колин Ренфрю и представлява вторият и последен том на публикацията на резултатите от разкопките на прочутата селищна могила в Източна Македония. От появата на първия том са изтекли близо две десетилетия и поради това, по необходимост, ще припомня обстоятелствата около проучването на тел Ситагри в контекста на дебата за хронологията и периодизацията на Балканите, Егея и Анатолия.

Ситагри, праисторическа селищна могила в равнината на Драма, е проучена през 1968-1970 г. в рамките на съвместен англо-американски проект под ръководството на Мария Гимбутас (тогава от Калифорнийския университет в Лос Анджелис) и Колин Ренфрю (тогава от Шефийлдския университет) - един наистина необикновен екип. Литовката Гимбутас, бежанка през Втората световна война, получава образованието си в Германия и по-късно емигрира в Съединените щати, където става известна с идеите си за Стара Европа. Неин пълен противовес е Ренфрю, изтъкнат представител на Новата археология, чийто пионер е Дейвид Кларк. И все пак двамата успешно провеждат разкопките на селищната могила, въпреки че Гимбутас междувременно ръководи други проекти в Босна (Обре, 1967-1968) и Македония (Анзабегово, 1969-1971).

Тел Ситагри е обитавана в продължение на повече от 3 000 години, от втората половина на неолита до ранната бронзова епоха. В рамките на този период са установени пет основни културни фази (според периодизацията на егейската праистория): Ситагри I и II (среден неолит), Ситагри III (халколит), Ситагри IV и V (ранен бронз). Първият том с резултатите на разкопките излиза под научната редакция на Ренфрю, Гимбутас и Елстър през 1986 г. и съдържа описание на сондажите, както и подробни дискусии върху хронологията и радиовъглеродните дати, археоботаническите и археозоологическите останки, геоморфологията, керамичния комплекс и пластичните изображения. През 70-те години на XX в. селищната могила става един от найизвестните обекти в европейската праистория. Благодарение на проучванията на Ренфрю, Ситагри изиграва една от главните роли в промяната на съвременните представи за ранноземеделската култура. Основен фактор на тази промяна е утвърждаването на естественонаучните методи за датиране и главно на метода за радиовъглеродно датиране (С-14). Ренфрю по-рано от повечето си колеги осъзнава огромните им възможности и представя на широката публика последиците от „радиовъглеродната революция", както я нарича той.

Въз основа на идеите на Томсен и Монтелиус, до средата на XX в. европейските праисторици разработват подробна относителна хронология, базираща се на типологията от материалната култура и стратиграфията на най-важните селищни могили на Балканите (Караново, Винча, Гумелница). Проучването на регионалните археологически култури достига най-голямо развитие в Германия, главно в лицето на Владимир Милойчич, който превръща Хайделбергския университет в най-големия център за проучване на европейската праистория. Тя обаче не може да се разглежда изолирано от останалия свят и решението на този проблем е намерено в Троя, която става основа за абсолютната хронология на праисторическа Европа. Естествено, датите от Троя не са абсолютни, а са обвързани с Троянската война, фиксирана ок. 1200 г. пр. Хр. и свързана с фазите Троя VI или VIIa. Фундаментален за тази система е принципът, че нищо в европейската секвенция не може да бъде по-древно от съответния му предполагаем троянски аналог, който се изразява с формулата *Ex Oriente lux*. Тази парадигма е свързана главно с проучванията на В. Чайлд и в една или друга степен остава валидна до началото на 70-те години. За континентална Европа този подход е формулиран в публикуваната през 1949 г. от Милойчич монография „Хронология на новокаменната епоха в Средна и Югоизточна Европа". По-късно големият германски учен аргументира защитата си на традиционната археологическа хронология и подробно посочва всички недостатъци на метода за радиовъглеродно датиране, които, особено отначало, са многобройни и подвеждащи.

Ренфрю разбира, че от създалото се патово положение може да се излезе единствено с помощта на нови проучвания на селище, свързано с Балканите, Егея и Анатолия, при които да се регистрират сигурни строителни хоризонти, съдържащи органични останки, подходящи за радиовъглеродно датиране. Вследствие на успеха на този подход, до публикуването на първия том през 1986 г. хронологическият дебат вече преминава на друго равнище. Радиовъглеродното датиране триумфално се утвърждава и началото на европейската праистория окончателно се приема за далеч по-древно от Троя, въпреки че други селища в Анатолия скоро се оказват още по-стари - само че вече въз основа на радиовъглеродни дати. Днес едва ли са останали праисторици, които категорично да отричат ползата от калибрираните радиовъглеродни дати. Както всъщност и относителната самостоятелност на балкано-карпатската металургия.

В предговора на *Sitagroi 2* научните редактори накратко повтарят разгледаните по-горе цели на проучването, стратиграфията, количеството изкопана пръст и радиовъглеродната хронология, представени в първия том. По-нататък са обобщени четиринадесетте глави от новата публикация, повечето съдържащи пълни каталози на археологическите находки. Богатият илюстративен материал компенсира някои непълноти и неясноти в описанието.

Глава I, „Зърна, семена и плодове от праисторическа Ситагри", съдържа проучването на ботаническите останки, дело на Джейн Ренфрю. Цел на анализа е да установи значението на различните видове растения, представени в отделните фази, както и да определи разликите между фазите. Анализирани са 232 проби от сигурен стратиграфски контекст, приблизително равномерно обхващащи петте фази. Подробно е изложена методологията на обработка на пробите, сравнени са предимствата и недостатъците на сухото пресяване и флотацията с вода. Различните растителни видове детайлно са разгледани по фази, след което резултатите са обобщени под заглавието „Връзки на праисторическото земеделие в Ситагри с други палеоетноботанически данни за древното земеделие в Северна Гърция и Южните Балкани". От особен интерес са някои находки в специфичен контекст от фаза IV, напр. 25 жълъда и обикновена пача трева, смесени с черупки от миди в керамичен съд, открит в жилище и интерпретирани от автора като останки от супа от морски дарове, и 61 300 ечемични зърна и 213 жълъда, открити в зърнохранилище, поставено в по-голямо зърнохранилище в жилище.

Специално внимание е отделено на вероятното култивиране на лозата във фаза IV, регистрирано по семки и дръжки. Дж. Ренфрю отбелязва, че останките от култивирана лоза от Димитра и Дикили Таш са по-ранни и са синхронни със Ситагри III/IV. Нейното заключение, обаче, че „нито диво, нито култивирано грозде е брано или е расло в по-северните части на Балканите по онова време" (през неолита - б.м.), не отговаря на истината: останки от дива лоза са регистрирани в почти всички неолитни селища в Северна Гърция и България (по данни на Е. Маринова). Аналогична грешка е допусната по отношение на разпространението на смокините. Глава 1 е снабдена с приложение, съдържащо резултатите от анализа на ботаническите останки от Дикили Таш (разкопки на Д. Теохарис, 1967).

В глава II, „Костни оръдия и други артефакти", Ърнестин Елстър публикува 613 предмета от кост и еленов рог. В изчерпателното изложение са представени видовете животни, от чиито кости са изработени оръдията, определени са съответните части от скелета, формално са типологизирани артефактите, разгледани са производствените процеси и начините на употреба на оръдията, въпреки че не са подложени на трасологически анализ. Включени са и някои хипотези за „предпочитанията" на обитателите на Ситагри към животински видове и скелетни елементи за конкретни типове оръдия през различните фази. Глава II завършва с пълен и достатъчно подробен каталог на оръдията от кост и рог (Приложение 2.1), представени по фази и типове.

В Глава III, „Кремъчна индустрия", Рут Тринггам започва с анализ на суровините и техните източници и по-нататък разглежда стратегиите за производство на кремъчни оръдия, следите от употреба (трасологически анализ) и макроморфологичните особености на артефактите. Специално внимание е отделено на елементите от сърп като категория, която най-добре демонстрира връзката между форма и функция на кремъчните оръдия. Приложение 3.1 на Сарадис Димитриадис и Катерина Скуртопулу е посветено на петрографски анализ на суровините.

Правят впечатление някои важни особености на проучения комплекс. На първо място, голямата част от него (80 %) произхожда от фази II и III и почти също толкова голяма част от кремъчния материал от тези фази е събран с помощта на пресяване и флотация. И второ, 75 % от комплекса идват от сондажи, направени с цел проверка на стратиграфските наблюдения и ефикасността на различните методи за събиране на археологически материали. Ето защо по-голямата част от кремъчния комплекс е лишена от данни за контекста или поне не е свързана с архитектурни или стопански структури.

Въпреки съвестните и представителни анализи, от които особено полезни са корелациите между суровини, трасологически и морфологични данни, налице са някои досадни грешки и пропуски, напр. Средна Гора е „преместена" в Североизточна България, а източникът на т. нар. меден кремък се търси в Родопите или Североизточна Тракия. Не мога да не спомена също лошото качество на рисунките, което може би е по вина на печатницата.

В Глава IV, „Петрология на огладените каменни оръдия", Джон Диксън не стига много по-далеч от резултатите на Трингам, като разделя използваните скални породи най-общо на местни или не, макар да предполага, че основният източник на неместните е Източна Тракия. Материалите обаче систематично и изчерпателно са анализирани и са представени в табличен вид (Приложение 4.1), което позволява по-нататъшното използване на данните - за абсолютно всички каменни артефакти! - за целите на по-обобщаващи заключения.

Ърнестин Елстър е автор и на Глава V, „Хромели, огладени оръдия и други каменни артефакти", в която разглежда над 500 предмета от камък, разделени на три класа според морфологията и предполагаемата им функция: оръдия за първична обработка (брадви, тесли и длета), оръдия за мелене/счукване на храни (хромели, хавани, чукалки) и представителни предмети (мраморни съдове, боздугани, „скиптри"). Анализирано е хронологическото разпространение на класовете и формалното им вариране, наред с тяхното производство и употреба. Специално място е отделено на разглеждането на находките в техния специфичен контекст. Над 40 % от огладените оръдия произхождат от три структури във втората раннобронзова фаза, Ситагри V, наречени Зърнохранилищния комплекс, Дългата къща и Изгорялата къща, факт, който Елстър накратко разисква. В Приложение 5.1 Мартин Бисковски обсъжда някои аспекти на производството и употребата на огладените каменни оръдия, напр. хронологическите им промени и приложението на различни скални породи. Приложение 5.2 съдържа каталог на находките.

Глава VI, „Оръдия за предене, тъкачество и рогозарство", също от Елстър, би могла да представлява и самостоятелно проучване, поради цялостното разглеждане на различните аспекти на тези дейности. Обсъдени са суровините, средствата за производство - прешлени за вретено (4 формални типа), шпули, тежести за вертикален стан (6 формални типа), „котви" и куки - и косвени данни като отпечатъци от кошници, рогозки и тъкани върху глина, рисувани или врязани мотиви върху керамични съдове, предмети от кост и мидени черупки, свързани с тези дейности, и остеологически свидетелства (напр. нарастване на икономическото значение на вълнодайната овца във фаза III). Важна находка е отпечатъкът от ленена тъкан, открит във фаза I - най-ранното свидетелство за такава материя не само в Егея, но и в цяла Европа. Джеймс М. Адовейшо и Дж. Илингуърт отделно разглеждат отпечатъците от кошници и тъкани в Приложение 6.1. Оръдията са изчерпателно каталогизирани в Приложение 6.2.

Като основна цел на Глава VII, „Технологичен анализ на керамиката", Елизабет Гарднър извежда установяването на връзка между технологиите на керамичното производство и праисторическата металургия. Данните в този кратък текст, който обобщава резултатите от анализи, извършени преди около четвърт век, са представени по фази и керамични сортове (wares) и представляват полезно допълнение към Глави 11-13 от *Sitagroi 1*. Гарднър установява температура на изпичане на керамичните съдове между 750 и 1 100° С: стойностите във фази I-III рядко надвишават 1000° С, докато във фази IV - V повечето са по-високи. Беглият обзор на видовете огнища и пещи не само в Ситагри, но и в целия регион, обаче не допринася за установяването на търсената зависимост с металургията. По-нови са технологичните анализи на керамиката с графитна украса или графитирана повърхност в Приложение 7.1, но доста едностранчивото им обвързване с металургията очевидно не е в полза на проучването на самия керамичен комплекс. В Приложение 7.2 Колин Ренфрю обобщава резултатите от рентгеновите, микроскопските и въглеродните анализи на сивия пигмент от керамичния сорт, наречен „керамика с графитна украса", за да стигне до предизвестеното заключение за състава му: въглерод, т.е. графит. Произхождащото от фаза III графитно конусче има многобройни аналози - голяма част от тях публикувани - от халколитни селища в Тракия, Югозападна и Североизточна България, въпреки че авторът цитира само една такава находка от Русе.

Глава VIII, „Метални предмети и металургия", започва с наблюденията на Елизабет Слейтър върху 130 проби от метални артефакти и специфични керамични находки. Анализът предполага, че Ситагри III е единствената фаза, през която има данни за металургична дейност в рамките на самото селище. Колин Ренфрю подробно разглежда дискусионната проблематика на балкано-егейската и европейската металургия в светлината на сведенията от Ситагри. Приложения 8.1 и 8.2 представляват каталози съответно на металните артефакти и фрагментите от поти и керамични съдове със следи от метал. В Приложение 8.3 София-Ана Щос разглежда рудните находища и обобщава анализа на оловните изотопи, според който металът във фаза III най-вероятно произхожда от Зидарово и Върли Бряг край Бургас и Аладаг в Таурус, а във фаза V - от Зидарово, Източните Родопи и Цикладите.

Мариана Николаиду представя накитите в Глава IX според тяхната хронологична принадлежност, материал, типология, вероятна употреба и контекст на откриване. Особено впечатление прави блестящият анализ на предметите от мидени черупки, който изтъква предпочитанието към черупките от морски миди, главно *Spondylus* и *Glycymeris*, вписващо се в контекста на склонността изобщо към „екзотични" материали като метал, определени видове камък и кости от диви животни. Макар и съхранени в ограничен брой и фрагментирано състояние, накитите се разглеждат като ключови елементи в мрежите за снабдяване и размяна, отправна точка в мирогледа на обществото, средства за предаване на културно значима информация и признак за обществена интеграция/диференциация. В Приложение 9.1 Никълъс Шекълтън анализира черупките от мекотели, а в Приложение 9.3 Мишел Милър обсъжда някои технически аспекти на производството на накити в Ситагри. Приложения 9.2 (Шекълтън) и 9.4 (Николаиду) представляват каталози на накитите съответно от мидена черупка и други материали.

В Глава X, „Особени керамични предмети: цилиндри, пинтадери, жетони, биконоиди и сфери“ (с Приложение 10.1, Каталог), Колин Ренфрю представя няколко групи артефакти със спорни функции, както от Ситагри, така и от Доксатон и Димитра в равнината на Драма. Без да се ангажира с конкретна позиция в дискусията за произхода и функциите на тези находки - освен че отхвърля близкоизточния произход на керамичните цилиндри - той очевидно приема отдавна лансираната теза за биконоидите като „топчета за прашка“ (sling-bullets).

Под подходящото заглавие „Паралипомена“ (пропуснати неща), в Глава XI Елстър и Николаиду публикуват керамични предмети с особена форма или артефакти, които не са намерили място в *Sitagroi 1*: черпаци, преизползвани керамични фрагменти, „тапи“ за пещи, фрагменти от съдове с необичайна форма, миниатюрни съдове, фрагменти от антропо- и зооморфни фигури, столчета/масички, плочи с кръгли ямички, керамични модели на брадви и пр.

В Глава XII, „Контекстуален коментар, фази I - V“, отново Николаиду и Елстър разглеждат по фази най-важните археологически структури от отделните сондажи и свързаните с тях находки. Рязко изпъква разликата между неолитния/халколитния и раннобронзовия пласт: докато във фази I - III разкопаната площ не позволява регистрирането на значими структури, фази IV - V са представени с вече споменатите Зърнохранилищен комплекс, Дългата и Изгорялата къща.

В последната Глава, „Праисторически обекти в равнината на Драма“, Колин Ренфрю и Дейвид Харди представят резултатите и находките от теренните обходи в региона: 21 селища, датиращи от късния неолит до античността (извън равнината на Драма са обходени още 4 селища в Източна Македония).

Книгата завършва със „Заключителни наблюдения“ на Ренфрю и Елстър, в които отново е обобщен цялостният проект и са очертани възможностите за неговото развитие с недвусмислена покана за иницииране на втора фаза теренни проучвания.

Въпреки отличните ми цялостни впечатления от редакторско-издателската работа, както и от постиженията на отделните автори, не мога да не обърна внимание на факта, че обсъждането на егейската металургия в светлината на откритията в Ситагри не надхвърля публикациите на Ренфрю и Слейтър отпреди три десетилетия. Пробите, взети за анализ в началото на 70-те години, отразяват един съвсем начален етап в развитието на археометалургията. А и самата Слейтър признава в *Sitagroi 2*, че използваната по онова време техника не е притежавала нито точността, нито чувствителността на съвременните системи. Подобни възражения се отнасят и за анализа на фрагментите от поти. Остава неясно дали керамичните фрагменти със следи от метал изобщо са от поти, а и авторите извеждат топенето на мед от сведенията за потите, пренебрегвайки по-логичната възможност голямата част от тази дейност да е била изнесена извън селището.

Каквито и забележки да бъдат изтъкнати - а те, естествено, са пропорционални на количеството представена информация - за всеки е очевидно, че публикацията на резултатите от разкопките на Ситагри се превръща в своеобразен еталон в проучването на късната праистория в балкано-егейския регион. Скромните три сезона сондажни разкопки на сравнително малка площ намират своето документално отражение в около 1200 страници текст и илюстративен материал. С този том Елстър и Ренфрю издават най-подробната публикация на резултати от разкопки на селищна могила в Югоизточна Европа, забележителен успех, който не може да бъде засенчен от отделни пропуски и незначителни грешки.

Крум Бъчваров

Цитирана литература:

Georgiev 1961: G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). - In: J. Böhm, S. J. De Laet (Red.). L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium Consacré aux Problèmes du Néolithique Européen, Prague-Libice-Brno 5.-12. oct. 1959. Praha, 1961, 45-100.

Milojčić 1949: V. Milojčić. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. Berlin, 1949.

Renfrew at all 1986: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds.). Excavations at Sitagroi, a prehistoric village in Northeast Greece, 1 (Monumenta Archaeologica, 13). Los Angeles, UCLA Institute of Archaeology, 1986; по-нататък наричан Sitagroi 1.

Mechthild Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnalen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 1. Die Schnalen ohne Beschlag, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts. Mainz, 2002.

Публикуването на серии паметници от музейните колекции представлява много трудоемка работа, но пък в повечето случаи резултатът е изключително полезен. Няма съмнение, че това е една от главните практически задачи на европейската археология, по отношение на широкия сравнителен анализ, който за ранното средновековие има особено значение. В този смисъл поредицата *Византийски токи за колани и коланни апликации в Римо-Германския Централен музей* представлява първостепенен интерес. Първата част е озаглавена от известната германска изследователка Мехтхилд Шулце-Дьорлам *Токите без допълнителни части, с плочка за закрепване и с неподвижна плочка от V до VII в.* Тя публикува 224 токи разделени на 92 типа в четири групи, означени с буквено-цифров код. Авторката е известна с перфектните си изследвания на кабинетен археолог от висока класа върху паметници на късната античност и ранното средновековие, специализирана предимно върху находките на т. нар. *дребна металопластика*.

Познавачите на този вид материя знаят, че тя създава значителни перспективи за изследването на сложния период, какъвто е преходът от античността към средните векове. Възможностите се състоят в това, че дребните метални находки се поддават на типо-хронологически построения, а постоянните проверки и корекции усъвършенстват изградените редове, и те наистина стават маркери за хронологията на други видове паметници.

Авторката е направила едно кратко въведение, в което посочва основните съчинения и постижения по проблема, без подробно да “разказва” историята на проучванията.

Четирите групи паметници се коментират в четири глави: *А. Токи без допълнителни част (с. 6-35)*; *В. Токи с плочка за закрепване (с. 36-83)*; *С. Токи с касетъчна плочка за закрепване (с. 84-145)*; *D. Токи с неподвижна плочка (с. 146-235)*. В края на всяка глава има кратък коментар на резултатите от изучаването на паметниците от групата.

Изследването представлява един перфектно илюстриран каталог на типовете, в който екземплярите от Централния музей в Майнц са като че ли само пример и повод за подробна характеристика. Направен е с цел максимално удобство за читателя - в текста се намират всички известни аналогии на паметника, заедно със съпровождащия го материал и публикациите. Всяка тока от каталога е представена с фотос и графика, а на места са използувани графични изображения на сравнителен материал от чужди публикации. За повечето типове има карти с местонаходищата, чиито списъци цитират и съответната публикация.

Типологията е изградена по формално-морфологичен принцип, което е удобно за означенията и подреждането на материала. Това обаче се отнася само до практическото ползуване на публикацията като справочник. Иначе в групите са събрани твърде разнообразни паметници без възможност да се построят, макар и частично типо-хронологични редове.

В първата част - *А. Токи без допълнителни части* попадат разнородни по форма и декорация рами, едни от които (както показва и самото изследване) биха могли да бъдат част от токи с подвижна плочка. Би могло да се отделят онези, за които няма никакви данни да са използувани с подвижна плочка, а останалите да бъдат коментирани във втората част на изследването, озаглавена: *В. Токи с апликация за закрепване*. Там са събрани токите с подвижна плочка, т.е. въпросната плочка е свързана с рамата чрез шарнир, към който е захванат и шипът (езикът). В действителност става дума за две групи принципно различни паметници - първите са токите с плочка от бронзова ламарина сгъната по оста на рамата, в която се прокарва и захваща с нитове ремъкът, а вторите имат лята масивна плочка, с изтънена извита в предния край по оста на шарнира, пластина. Но не тази е принципната разлика между тях, а начинът за фиксиране на токата към ремъка. При първите това става чрез “свободни” нитове, много от които с декоративни полусферични глави, а при вторите (където понякога плочките са две, успоредни) с плоски петлици отлети заедно с плочката или споени към нея с твърд припой. Токите, чиито плочки имат петлици са обикновено В-образни (авторката ги нарича “бъбрековидни”), което при другите не се среща. Разделянето на двете групи става още по-категорично при уточняване на тяхната датировка - токите с плочки от прегъната ламарина се употребяват от IV - най-късно до средата на VI в., а тези с лети плочки - изключително през втората половина на VI в. Възможно е едните да заменят другите, но вече с различна морфология и технология.

Анализът на токите с подвижна лята плочка и плоски петлици за закрепване към ремъка показва, че те във всяко отношение трябва да се отнесат в последният раздел от изследването: *D. Токи с неподвижна плочка*. Там са представени най-разнообразни по форма и украса на плочката и най-разпространените типове ранновизантийски токи. Сред тях се намират еталонните паметници, получили идентификацията си по първите местонаходища - например тип *Сучидава* или тип *Сиракуза*, което лесно се запомня и е практично, но пък не е реално като културно пространство. Например, от обекти на Кримския полуостров са известни два пъти повече токи тип *Сиракуза*, отколкото от цялата територия на Италия, да не говорим в Сицилия, откъдето се знаят само две.

Маркирането на отделни паметници по местонаходища, ако и да е “образно”, вече остаря, понеже е натрупан твърде много и с разнопосочна характеристика материал. Токите с неподвижна плочка са разнообразни, не само по форма на самата плочка (рамите са само няколко варианта), но и по размери, което подсказва, че те не служат само за затягане на колани, а и за други ремъчни сбруи и части на облеклото. В края на тази част са представени два типа токи за закопчаване на чанти, идентифицирани още през 60-те години от покойната З. Юнце, но твърде вероятно е при специални занимания с малките по размер образци да се появят такива обяснения и за други находки с подобен характер. В същата група (D) са представени и няколко комплекта от токи и накрайници, при които накрайниците почти повтарят плочките на токата. Това нарушава принципа формулиран в заглавието, че в тома са публикувани само токи, но пък е целесъобразно, защото комплекти се срещат рядко и е неправомерно да се разделят с формална мотивация.

Най-компактна по отношение на типологията е третата група - *С. Токи с касетъчна плочка за закрепване (с. 84-145).* Става дума за токи, чиято плочка е украсена с инкрустирани в касети цветни стъкла и по-рядко полускъпоценни камъни. Те са добре известни от различни публикации. Вероятно принадлежат или са деривати на луксозно производство. Те са обединени не само по този признак, но и по масивната изработка, технологията и начина на закрепване. Различават се донякъде по формата на рамата и най-вече по формата на плочката. Всичките 36 паметника авторката е разделила на 20 типа, което показва изключително разнообразие и широкото им производство. Повечето от тях са намерени в Мала Азия и Близкия Изток и това също е многозначително по отношение на техния генезис. Една от токите е златна, двадесет от позлатен бронз, четиринадесет от бронз. Явно те копират непосредствено луксозни екземпляри, което не може да се каже, например, за токите от група D. Иначе те се свързват пряко с група B, тъй като имат същия начин на закрепване - с подвит край на плочката, която понякога е дебела и куха, подобно на касета и свободни нитове, минаващи през двете плоскости.

Изследването е илюстрирано с много добра графична таблица на хронологическите рамки за всеки тип. Те са в хоризонтален ред, означени само с цели и половин столетия, но вътре границите, маркирани с тъмна ивица, се разполагат в потясна от едно десетилетие норма. В такъв случай се налага читателят внимателно да изучи нюансите на обясненията в текста, за да разбере, какви всъщност са истинските хронологически параметри. Това донякъде се мотивира с не винаги устойчиво установените рамки, но от друга страна не е удобно за многократно и бързо боравене с тома.

В края на книгата има списък на съкращенията на използваната литература, който е наистина пълен. Отделните пропуски се отнасят за случайни находки, публикувани в малотиражни издания от Югоизточна Европа, включително България, до които авторката не е могла да достигне.

Последен е сравнителният списък на инвентарните с каталожните номера, задължителен за такъв вид издания.

В заключение мога да кажа, че първият том от изданието на сбирката ранновизантийски метални украси за колани от фонда на Римо-Германския Централен музей в Майнц изпълнява отлично своето предназначение. Той не само въвежда в научен оборот многозначителен материал, но и предлага подробен компактно композиран коментар. За изследователите книгата ще е изключително полезна, понеже изучаването на тази материя в България още е в самото си начало. Не напразно цитираните български автори са само четирима с три заглавия, две от които представят паметниците съвсем елементарно. В същото време в музеи и частни сбирки ранновизантийските метални украси за колани са трудно обозримо количество, но за тях европейската археология няма и представа.

Станислав Станилов

Виолета Нешева. Богоспасният Царевград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Монографията е разделена на три глави, предшествани от кратък предговор и увод с история на проучванията на терена. В края са дадени три приложения. В първите две са интерпретирани средновековните паметници от епохата на турското робство. Необяснимо е защо В. Нешева е решила да ги даде в приложения, а не като обособена глава в основния текст. В третото приложение К. Хаджиев анализира отново известният надпис с името на Св. Параскева, открит в Дворцовата църква. Той има определено място при някои предположения на авторката. Едно от достойнствата на труда е неговият илюстративен материал. Текстът е онагледен с много чертежи, идейни графични реконструкции, рисунки и фотоси. Книгата е написана на хубав, ясен, увлекателен и на места дори емоционален език.

Още в Предговора В. Нешева категорично заявява (аргументите за това са изложени във Втора и Трета глава), че пространството северно от владетелския дворец е оформено като главен Дворцови площад при властването на цар Иван Асен II, а малкият еднокорабен храм в източната му периферия е църквата „Св. Петка Търновска“, в която по времето на същия цар са били положени мощите на светицата.

В Увода авторката подробно преразказва някои легенди битували сред местното християнско и мюсюлманско население векове наред, свързани с прочутата джамия на Феруз бег, строена през 1435 г. на Царевец, и с църквата „Св. Петка“. В тази част на труда коректно е изложена историята на археологическите проучвания, извършени на т. нар. обект 6 в продължение на много години от различни изследователи.

Проведените във втората половина на XX в. интензивни теренни проучвания на хълма Царевец във Велико Търново, предоставиха на науката изобилни археологически данни за историята, хронологията, топографията и стратиграфията на града, неговото устройство и архитектура, бит, материална и духовна култура. Всяка публикация, отразяваща тези проучвания в последната столица на средновековна България предизвиква обясним интерес. Не прави изключение в това отношение и рецензираният тук монографичен труд на Виолета Нешева, в който се представят и анализират резултатите от изследването на средновековния пласт върху терена северно от царския дворец (т. нар. обект 6).

Глава I е разделена на две части. В първата са представени малкото и силно обезличени останки на селище от епохата на Първото българско царство. Авторката извлича максимална информация от оскъдния материал. Правилно е определена горната хронологическа граница от съществуването на селището - края на X - началото на XI в. Въпреки някои колебания по отношение на долната граница, тя е склонна да я постави във втората половина, дори края на IX в.

Основание за това е наличието на малък християнски некропол от ранното средновековие. Авторката безусловно приема заключението на А. Попов, един от изследователите на Велико Търново, че през X в. там се намира една от значителните крепости на българската държава. В. Нешева преценява, че аргументите за подобно твърдение са достатъчни и убедителни. Не приемам за сериозно обаче твърдението, че мънистата и гривните от синьо стъкло са характерни славянски накити (с. 21). Стъклените накити се появяват в бита на българите под влияние на византийската култура и се разпространяват широко след падането под византийско робство.

Втората част на същата първа глава е посветена на останки от епохата на византийското владичество и началните десетилетия на Второто българско царство. Като оценявам положително направеният анализ на материала, си позволявам да направя някои бележки към тази част на труда. Предполагаемата двуетажност на сградите не означава непременно представителни функции (с. 22). Пресилено е зле запазените зидове в североизточния край на Двореца да бъдат определени като останки от ансамбъл-резиденция на византийската управа от началото на XI в. (с. 22). Не се предлагат достатъчно археологически доказателства за подобен извод, особено по отношение на хронологията. Не са убедителни и археологическите факти за твърдението, че комплексът от трите сгради (№ 1 - 3) през разглеждания период имат производствен характер.

Прецизно са представени и коментирани строителните останки на територията на площада, оформящи архитектурната му рамка. Приемлива е и идейната реконструкция на хоризонталната планова композиция (чертеж XI), както и на тази дадена във височина (чертеж XII). Приемам констатацията на авторката, че в големите светски постройки в западната периферия на площада са живяли заможни хора, принадлежащи към елита на търновското общество. Но не съм убедена, че в тях се е извършвала някаква производствена дейност, според В. Нешева - железаро-ковашка, в непосредствена близост до Двореца. Липсват останки от производствени съоръжения, специализирани сечива, бракувана продукция и др., които биха подкрепили такъв извод. В изложението авторката правилно заключава, че площадът е дворцов. За това свидетелства преди всичко местоположението му. Безспорен е и изводът, че той е главен комуникационен възел на Царевец, но определянето му като търговско средище е базирано върху недоказано с археологически материали предположение за осъществявана търговска дейност в жилищата А, В, С.

В обширната втора глава последователно са интерпретирани планово-пространствената композиция и функциите на площадното пространство пред главния вход на владетелската резиденция, откритите при разкопките керамика и некропол. Още в началото на главата авторката заявява, че основното преустройство и благоустрояване на площада е станало по времето на цар Иван Асен II. Изводът е основан предимно върху общо-исторически съображения. Не са посочени други, освен монетните находки, археологически факти (стратиграфски данни и др.) за подобно категорично твърдение по отношение на абсолютната хронология на проучения терен. Всъщност В. Нешева е убедена, че оформянето на дворцовия площад е замислено и изпълнено едновременно, и обвързва абсолютната му хронология с тази, предложена за Двореца от други изследователи. Интересна и нелишена от основания е идеята ѝ, че необнародваната църква № 5, разположена северно от сграда С, е главната катедрална църква на града.

Много изчерпателно е разгледана битовата керамика, открита при проучването на дворцовия площад. Особено внимание е отделено на художествената, изработена в техника сграфито. Прецизните описания на отделните орнаментални мотиви и композиции отлично са онагледени с изобилен, и добре направен илюстративен материал.

Стегнато, но пълноценно е представен и интерпретиран некрополът, възникнал около църква

№ 4, в източната периферия на площада и функционирал през XIII-XIV в. Похвален е подходът на авторката да представи обективните данни от проучването на 41 гроба в таблица. По този начин са избегнати дългите и в много случаи отегчителни каталожни описания. Положително впечатление прави и предложената идейна графична възстановка на костюма на млада жена, реконструиран въз основа на находки в гроб № 21.

Третата глава е може би най-важната в книгата. В нея В. Нешева много обстойно излага своите аргументи в защита на идеята, че Църква № 4 е тази, в която по времето на цар Иван Асен II са били положени пренесените във Велико Търново свети мощи на Параскева Епиватска. Не отхвърлям хипотезата, но не я приемам и безрезервно. Смущава обстоятелството, че в руините на дворцовата църква са открити фрагменти от надпис върху мраморна плоча, в който фигурира името на светицата. По палеографски белези той се датира в XIV в. К. Хаджиев предполага (с. 229), че надписът е свързан с дарителство при преустройството на църквата в Двореца по времето на цар Михаил Шишман. Дворцовата църква според мен с по-голямо основание може да бъде определена като царска църква или своя църква на владетеля Иван Асен II, както я наричат в писмените извори, отразяващи церемонията по пренасянето на мощите на Св. Петка във В. Търново.

В заключение искам да подчертая, че оценявам монографичното изследване на В. Нешева като нейно лично постижение и принос в научната ни книжнина. Направените критични бележки по отношение на някои изводи в монографията на В. Нешева не натежават над достойнствата ѝ. Допускам, че направените пропуски се дължат преди всичко на факта, че при подготовката на труда си за печат авторката е била принудена да борави с документация от разкопките на т. нар. обект 6 на Царевец, правена от други проучватели, някои от които са вече покойници.

Ирина Щерева

M.ª Angeles Gutierres Behemerid. La decoracion arquitectonica en la colonia Clunia Sulpicia (Studia Arqueologica, 92) Universidad de Valladolid. Valladolid, 2003, 262 p., 267 ill.

Въпросите относно приложението, развитието и изследването на архитектурните детайли от територията на римската провинция Иберия многократно са поставяни и разглеждани в испанската археологическа литература: градовете Кордоба и Тарако са проучвани от Х. фон Хезберг и П. Пенсабене, архитектурната декорация от форума на Аугуста Емерита е анализирана от Х. Л. де ла Баррера и т.н.

От 1995 г. авторът на рецензираната монография осъществява археологически разкопки в колония Клуния Сулпиция. В изследването му е представена архитектоничната декорация от града. Коментарната част съдържа 233 страници текст. Разгледаните архитектурни елементи са илюстрирани с множество графики и богат снимков материал (267 бр.). Книгата е издадена с много добро качество и включва следните части: *Въведение*; *Описание на материалите*; *Приложение*; *Изследване на стила*; *Основна библиография* (с. 235-239); *Фигури* (с. 243-259).

Откритите досега архитектурни детайли от колония Клуния Сулпиция са представени и найобщо интерпретирани в първата част - *Въведение* (с. 7-10). Чрез стилов анализ авторът доказва голямата строителна активност през юлиево-клавдиевата и флавиевата епохи.

Частта *Описание на материалите* (с. 11-149) е в седем раздела, в които са разгледани архитектурно-декоративните елементи, произхождащи от различни градски структури и архитектурни комплекси: 1. Форум (храм на Юпитер; *Aedes augusti*; таберни на форума № 7, 8 и 9; т. нар. „Триделен храм“; таберна № 2; таберна № 11 - с. 11-39); 2. Театър (с. 39-61); 3. Флавиева сграда (с. 61-71); 4. Сгради на термалните извори (Аркос I; Аркос II; терми на форума) (с. 71-84); 5. Домашна архитектура (къща № 1; къща № 3) (с. 84-98); 6. Друго местонамиране („Стеничките“; кардо зад таберна № 12; кардо с „Триъгълната къща“) (с. 99-100);

7. Неизвестно местонамиране (с. 100-149). Представени са 267 каталожни номера, включващи фрагменти или цялостно запазени коринтски, йонийски и пиластрови капители, колони, бази за колони, части от касетирани тавани, корнизи, основи, пиедестали, фрагменти от надгробни паметници, релефи с изображения на растителни и други мотиви (военно снаряжение, оръжия, музикални инструменти и др.). За всеки каталожен номер е изготвен пълен паспорт с необходимите данни - описание, местонамиране, материал (предимно местен камък), размери, степен на запазеност, библиография.

В *Приложение* (с. 150-176), само с текст и без илюстрации, са описани 245 допълнително открити архитектурни детайла.

В частта *Изследване на стила* (с. 177-233) са разгледани паметниците от каталога съобразно тяхното местонамиране и датировка. Обособени са два раздела, в които са включени съответно паметниците от първата (с. 177-205) и втората половина на I в. (206-228).

Архитектурната декорация от първата половина на I в. обхваща паметниците от тибериевата и клавдиевата епохи.

През тибериевата епоха преобладава строителство в коринтски стил, представено от капители и корнизи. Установена е връзка между форума, храма на Юпитер и малките размери на таберна № 8 и *Aedes augusti*. Повечето от материалите от архитектоничната пластика от форума (с. 177-184) са свързани със строителството на храма на Юпитер - фрагменти от атически бази, фус, различни коринтски капители, части от корнизи и акротерии. Отбелязана е появата на изображения на кантароси, малко прилагани в схемата на коринтските капители. Авторът установява зависимост между времето на изработване и качеството на релефите, украсени с акантови листа. Дефинирана е формата на асиметричния акант, чието начало на разпространение е в моделите от Августовия форум в Рим. Корнизите са изработени от три независими блока, като техни паралели се откриват в предавгустовата епоха в храма на Марс Ултор, Сатурн, Конкордия и Кастор (с. 180). Анализът на елементите от театъра (с. 185-186) установява по-честа употреба на симетричния акант, като са комбинирани двата варианта на аканта - симетричен с чаша и калис и несиметричен.

Според автора, през клавдиевата епоха (с. 186-205) започва голямата строителна експанзия в колония Клуния Сулпиция. След форума вниманието е насочено към театъра. Както и в другите римски градове, и тук „фазата мраморизация" (т.е. приложението на мрамора) съществува успоредно с употребата на местен камък (с. 187). Форумът, който включва базиликата и театъра, дава възможност да се проследят промените в декоративната и композиционна схема на архитектоничната пластика (с. 187-194). Значителното количество примери, представящи клунийската архитектонична декорация, са аналогични на тези от други части на Империята (Рим - интериора на Емилиевата базилика и *Ara Pacis*; Шершел; вътрешността на Иберийския полуостров - Кордоба и Тарагона) (с. 190). Наред с каноничните архитектурни форми, от театъра (с. 191-194) произхожда група от коринтски капители, които репродуцират модели от късноавгустово-тибериево време. Те съответстват на три различни модула и се отнасят със сигурност към епохата на Клавдий (с. 192). Авторът предполага съществуването на ателие, свързано с града, чието производство на специфична архитектонична декорация е било предназначено за театъра (с. 194). Материалите без данни за местонамиране (с. 194-205) произхождат според автора от обществени, възпоменателни, гробни или други постройки. Тези фрагменти намират паралели в подобни от Аквитания от същото време, както и в една група от Парма (Северна Италия), изработена в местно ателие. Хронологически те са поставени в средата на I в. и са свързани с триумфалната архитектура в града (с. 203).

Краят на юлиево-клавдиевата епоха бележи голяма строителна активност на форума на града. С втората половина на I в. е свързана и първата фаза на сградите Аркос I и Аркос II, таберни № 7, 8 и 9, триделния храм, *Aedes augusti*, базиликата и др. (с. 206-228).

В групата паметници от втората половина на I в. са включени всички единични архитектонични елементи (клунийски капители), които имат обща типологическа линия и дават основание да се причислят към продукция на едно и също ателие. Тази форма според Беемерид е типично провинциална и след Флавиите нейната употреба прекъсва. Локализира се основно в Сент, Аутум, Ним и Екс ан Прованс. Според Келер тя е ограничена в Галия и Рейнската област (с. 214). Примерите от Испания произхождат от Софуентес (Сарагоса) и Валерия, а от Португалия - от Реторта и Сан Мигел де Ординас. Всички те са датирани в епохата на Флавиите.

Сред детайлите без данни за местонамиране (с. 227-228) се откроява фрагмент от фриз от обществена сграда, украсен с релеф с два ероса. Фризът датира от края на I в. Иконографски еросите показват връзка с елинистическата епоха и конкретно с Пергам, добре повторени в римския свят в епохата на Домициан. Релефът е изработен в местно ателие и показва интерпретиране на модели в местна среда.

В края на главата, посветена на стиловото проучване на паметниците на архитектурната декорация, е отделено специално внимание на занаятчийските работилници и материали (с. 229-233). Анализирайки различни архитектонични елементи, авторът проследява еволюцията в стила и формите на клунийските официни през I в. Ателиетата, които работят за форума (храм на Юпитер, таберна № 8) и за театъра, прилагат модели от предавгустовата декоративна традиция и използват популярни за времето шаблони. Дейността им се наблюдава и в архитектоничната скулптура на сгради, конструирани по-късно. През клавдиевата епоха ателиетата запазват традициите при изработване на коринтските капители и базите, като с въвеждане на трето листо е обособен специфичен тип на коринтски пиластрови капители.

Според автора, по-различната композиция на капителите от театъра е резултат от работата вероятно на пътуващи майстори-каменоделци. Предполага се гостуващо от вътрешността на провинцията каменоделско ателие, изпълнило архитектоничната скулптура на театъра и въвело изцяло нов модел на изображение на кантароса, различен от тези в Клуния. Работилницата е използвала местни камъни и мрамор от Еспехон.

Установена е еволюция в работата на ателието в края на юлиево-клавдиевата епоха, изразяваща се във въвеждането на нови модели и собствен стил. През втората половина на I в. е констатирано ремоделиране на някои сгради: базиликата, съда (*Aedes augusti*), триделния храм, двете термални сгради Аркос I и Аркос II, „Сградата на Флавиите" (с. 231).

Голямата активност на клунийското каменоделско ателие през юлиево-клавдиевата и флавиевата епохи е характерна с експанзия на провинциалните форми. Притокът на галска и рейнска продукция, циркулирала в зоната на Аквитания, е обяснен от автора с географското местоположение на Клуния недалеч от Аквитанския път, служил като трансмисия на различни модели. Отбелязано е адаптирането на модели от метрополията в работата на местните ателиета.

Активизирането на официните е обяснено с разширяване обема на строителство през този период (обществени и други сгради, надгробна архитектура, изработване на посветителни и възпоменателни паметници и т.н.). Не е изяснена дейността в жилищната архитектура, предвид малкото открити архитектурни фрагменти (предимно бази).

Представеният труд обобщава развитието на архитектоничната декорация в колония Клуния Сулпиция през I - началото на II в. сл. Хр. Той проследява дейността на каменоделските ателиета (местни и гостуващи) и еволюцията на архитектоничните декоративни мотиви. Книгата дава възможност да се открият близки за българските земи паралели. Хронологическото им отнасяне съобразно приведените аналогии от Испания, Португалия, Франция, Северна Африка и Мала Азия притежават същата хронологическа и стилова характеристика като редица архитектурни детайли от балканските порвинции.

Светла Петрова

Актуални проблеми на опазването и социализирането на културното наследство

Благодаря на всички, които са тук, че на този ден - Деня на народните будители, с присъствието и участието си в дискусията подкрепят идеята за създаване на движение за съхранение на паметниците на културата и културно-историческото наследство[1]. Сред нас са хора с безспорен авторитет, които със своите биографии, с научните, творческите и житейските си постижения се нареждат по достойнство и справедливо сред будителите на съвременна България. По-важното обаче е, че тук те присъстват не по силата на служебен ангажимент. Тук сме, защото сме призвани от една кауза, която си заслужава. Запазването на културното и историческото наследство е изключително важен въпрос, който през годините на прехода оставихме на заден план. Причините за това са много - съсредоточаването на вниманието на обществото върху промените и заедно с това върху по-прозаичните въпроси на оцеляването; фактът, че в последните години в обществените нагласи доминира материалното, а не духовното начало; твърде много поражения нанесе прилагането на т. нар. „остатъчен“ принцип при формирането на бюджета за културата, за духовната сфера; наложилата се философия държавата да се изтегля от цели сектори на обществения живот, което имаше своята логика по отношение на икономиката, но е доста съмнително по отношение на културата и духовната сфера; криворазбрано отношение към патриотизма, комплексите спрямо националната и историческата ни идентичност. Европейската интеграция не изключва, дори предполага формирането на един нов патриотизъм, отстояването на национален интерес и позиция. Последните месеци не правят изключение от формиралата се сложна, противоречива картина по темата за културно-историческото наследство. Направени бяха забележителни открития по време на тазгодишния археологически сезон. Тракийската изложба жъне невероятни успехи в Германия. След доста време и в Казанлък, и в София, и в Бон отново видяхме опашки от желаещи да се докоснат до българската култура. Видя се също, че нашата наука продължава да не разполага с достатъчно средства за разкопки, консервация, реставрация, дори за охрана на откритията. Науката не е конкурентна във финансово и материално отношение спрямо иманярската мафия. Проблемите са многобройни и се разрастват с всяка изминала година. Липсва адекватно законодателство за опазване на културно-историческото наследство, съответстващо на условията на днешния ден, а съществуващите закони не се прилагат достатъчно ефективно. Не достигат ресурси за съхраняване и консервиране на новоразкритите паметници. Голяма част от съществуващите културни и исторически паметници са оставени без грижи, много от тях, в това число и от по-новите периоди, се рушат и се разграбват. Като следствие може да се предполага, че безценни паметници на древната и по-новата култура по нашите земи са напуснали България безвъзвратно. Има все още висящи въпроси относно войнишките паметници и българските военни гробища, въпреки че за някои от тях имаме добри новини (Унгария, Хърватия). Не бива да подценяваме ефекта на периодичните остри дискусии по съдбата на някои паметници от новата ни история. Културно-историческото ни наследство е национален ресурс, който е невъзстановим. С всяка загуба на част от него ние губим и част от нашата идентичност, част от себе си. Наш дълг като граждани и като общественици е да посочим проблемите в тази област и да предприемем стъпки за тяхното решаване. Това е наложително предвид необходимостта да съхраним за нашите деца и внуци родовата памет на народа ни. Именно поради тези причини призовах за създаването на широко обществено движение, наречено условно „Българска памет“. Предлагам тази идея заедно с предложението, ако инициативата бъде одобрена, да се обяви специален конкурс за името. Целта на подобно движение трябва да бъде в това да държи посочените проблеми във фокуса на общественото внимание. То може да изпълнява такива функции, само ако се утвърди като авторитетна и безспорна организация, а това ще зависи преди всичко от хората, които ще съставляват движението. Кръгът от въпроси, които можем да обсъдим днес: съществува ли обществена необходимост от такава инициатива; ако е налице подкрепа на идеята, то какви да бъдат функциите на движението; организационните и съдържателните форми, в които инициативата може да бъде осъществена; взаимоотношения с държавните институции и сходни граждански и експертни структури; натоварване на инициативен комитет за извършване на по-нататъшната работа. Какви биха могли да бъдат целите на това Гражданско движение: стимулиране на експертна дискусия и обосноваване на законодателни предложения и политики за опазване на историческото наследство. Насърчаване на широки обществени кръгове за опазване на наследството; привличане на доброволци. На онези, които биха погледнали скептично на тази идея ще кажа само, че сходният фонд - Националният тръст на Великобритания, през миналата година е имал 38 000 доброволци, които са дали над 2 000 часа в работа на подобни обекти. Създаване и поддържане на национален регистър на паметниците. Подобни усилия се полагат в съответните звена и институции, но не мисля, че гражданските структури могат да бъдат безучастни в актуализацията на тези списъци. Впрочем, добър пример в това отношение е дейността на Генералния щаб на Българската армия. Там има подготвен специален списък на войнишките паметници, който съдържа около 2 100 имена. Срещу всяко име на паметник, на паметна плоча е посочен ангажиментът на съответното поделение. Разбира се, тук става дума за друг тип структура, но мисля, че и гражданските движения биха могли да играят роля в това отношение. Набиране на приходи в полза на културно-историческото наследство - в т.ч. чрез създаване на национален фонд; организиране на кампании за набиране на средства по конкретни проекти. Струва си да се осмислят възможностите за развитието на мощна и настъпателна PR кампания; добре е движението да има свое издание, своя издателска програма. Съобразно финансовите си възможности движението може да поощрява научни изследвания и образователни програми със сходна тематика. Не на последно място - да насърчава пътуванията до исторически места по различни проекти и програми. Трябва ясно да се дефинира предметът на дейност на движението. Не бива да бъдем максималисти. Проблемите са много, но не бива да се работи на прекалено широк фронт. На първо време трябва да се определят няколко приоритетни въпроси така, че да се почувства ефектът от дейността на гражданското движение от самото начало. Няколко примерни обекта, върху които можем да фокусираме вниманието си като начало: обекти от тракийския период; Плиска - Мадара - Преслав; създаването на фонд за покриване на спешни нужди - от разкопки до спасителни операции; войнишките паметници (за които може би трябва да бъде обособен отделен сектор). Още на етапа на предварителните дискусии възникна един основен въпрос - отношенията между такова движение и държавата. Едно гражданско движение, дори и то да е най-мощно, не може и не бива да има амбицията да измести държавата от решаването на проблемите по опазването на културно-историческото наследство и по финансирането на тази дейност. Трябва да се мисли за разумно ангажиране на частната инициатива - при ясни правила и строг контрол. Далеч недостатъчно се използват възможностите на културния туризъм. Основният ангажимент обаче си остава на държавата. На фона на успешния археологически сезон през настоящата година изпъква един особено важен проблем - за опазването на паметниците на културата от иманярски посегателства. Държавната политика в това отношение трябва да се основава най-малко върху два приоритета: 1. Осигуряване защита на обектите и наказване на виновните за подобни посегателства; 2. Осигуряване на финансиране за разкриване, консервация, реставрация и експониране на паметниците на културата. По първия приоритет смятам да предложа тази тема за обсъждане на следващото заседание на Съвета за координация на борбата с престъпността. Участниците в това заседание би трябвало да обсъдят следните въпроси: връзката на престъпленията против паметниците на културата с организираната престъпност; удачно ли беше решението работата по тези престъпления да се прехвърли от НСБОП в полицията? Адекватен ли е Наказателният кодекс на новите форми на престъпност? Каква е наказаната престъпност за тези престъпления и кое пречи на наказването? Каква държавна политика ни е необходима в сектора - либерална, включително поощряваща търговията с паметници на културата или консервативна? Има ли легитимни частни колекции от паметници на културата? Една нова политика на държавата по отношение паметниците на културата предполага и приемането на нов закон (старият, многократно променян, е от 1969 г.). Нужно е да се определи дали ще провеждаме консервативна политика или ще либерализираме и вътрешния, и международния пазар на старини. Нямам информация вторият подход да е възприет в някоя цивилизована страна. Няма как да изпълним препоръките на Европейската конвенция за опазване на археологическото наследство, ратифицирана у нас през 1993 г., ако не провеждаме максимално рестриктивна политика по отношение на старините. Нужно е да се уреди режимът на частното колекционерство, включително чрез регистрацията на всички колекции. За съжаление, макар в закона да се съдържа такъв текст, все още не е приета наредбата на министъра на културата за реда, по който ще става регистрацията и оценката на частните колекции. Необходимо е да се определи редът за сделките с такива ценности в страната. Парадоксално, но сега в чл. 278 б, ал. 3 от НК се предвижда наказание за онзи, който без разрешение извършва сделки с археологически предмети в страната. Същевременно никъде в законодателството такова разрешение не е предвидено. Необходимо е да се помисли дали да има „амнистия“ на незаконно създадени частни колекции от археологически ценности. На практика всички предмети в големите колекции са придобити от иманяри, което е вещно укривателство - престъпление по смисъла на НК. Притежателите на тези колекции или трябва да се накажат, или колекциите им да се легитимират. Второто ми се струва по-реалистично. Трябва да се отдели специално внимание на контрабандата на произведения на изкуството и паметници на изкуството. Напоследък иманярството се практикува от добре съоръжени технически лица. Те използват скенери, метални детектори и друга техника, с която точно локализират находките. Като форма на превенция би било добре да се лицензират както фирмите, които продават такава техника, така и фирмите, които ползват такава техника за производствени нужди. Продажбата на подобна техника на частни лица трябва да се забрани, тъй като те просто няма за какво да я използват, освен за нелегални разкопки. Държавното финансиране чрез бюджета не е и никога не би било достатъчно. Не е възможно бюджетът да осигури цялото необходимо финансиране за разкриването, опазването, консервацията, реставрацията и експонирането на паметниците на културата и основно на тези с археологически произход, без да посегне на средствата за други социално значими цели. Очевидно е, че проблемът с опазването на културно-историческото наследство не може да се реши само с прякото бюджетно финансиране. Трябва да има публичност и яснота по другите, извънбюджетни форми, предвидени в българското законодателство за държавно участие във финансирането на културата - като напр. Националния фонд „Култура“. Фондът има изрично определена цел да финансира „програми и проекти за проучване, опазване и популяризиране на културно-историческото наследство“. Ефектът от дейността на този фонд, чийто председател е министърът на културата, не се чувства на практика. Меценатството трябва да бъде насърчавано, но дори и при по-мощното му развитие то няма да е панацея за българската култура; то няма да бъде особено надеждна форма за текущо осигуряване на необходимото финансиране за целите на паметниците на културата. Закономерно възниква въпросът „Защо все още няма концесии за археологическите обекти, което ще позволи да се включи и частната инициатива в опазването на старините?“ Наистина, Законът за концесиите (чл. 4) предвижда възможност концесии да се предоставят за „археологически резервати“. Това понятие е конституционно - в чл. 18 на конституцията изрично се казва, че „археологическите резервати, определени със закон, са изключителна държавна собственост“. До този момент не ми е известен такъв закон, който да определи даден обект като „археологически резерват“, по отношение на който е допустимо концесионирането. Това е правено с подзаконови актове, което не е в съответствие с конституцията. Друг е въпросът, че концесионирането е подходящо за вече окончателно разкрити обекти, които трябва само да се консервират и експонират. В рамките на движението може да бъде обсъдена и една друга идея - министърът на финансите да създаде нова Държавна културна лотария. Това е един неизползван начин за финансиране на културата, който съчетава възможностите на държавата с частното начало. Това е допустимо по чл. 6 от Закона за хазарта, т.е. може и да не се приема нов закон, както предлага една парламентарна група. В своята дейност Гражданското движение може да ползва богатия опит на сходни организации, напр. Националните тръстове на Великобритания и САЩ, които са най-авторитетните организации в своите страни, посветили дейността си на опазване на националното културно-историческо и природно наследство. И двете организации, които имат вековно съществуване, са частни благотворителни организации, основани на масовото членство. Тръстът във Великобритания има членски състав от 3 млн. души, като самото членство дава определени привилегии - безплатни посещения на исторически обекти, данъчни отстъпки. И двете организации се финансират от дарения и помощи, както и от вноски на членовете. Дейността им се урежда със закон, в който е намерено работещо съчетание на частното с публичното начало. (Подобна претенция на този етап при нас е нереалистична. Нека първо движението се докаже и тогава ще мислим за това как да ангажираме държавата с дейността на подобна структура.). С други думи - това не са движения с аморфни и пожелателни цели и мисия, а добре структурирани организации, които се ангажират с редица конкретни проекти. В хода на подготовката за учредяването на Гражданското движение трябва да се възприеме един по-свободен, но в същото време ангажиращ подход за членство. Намирам за обнадеждаващ факта, че редица обществени организации проявиха интерес към идеята и смятам за уместно юристите да намерят формулата, чрез която тези организации да бъдат ангажирани. Голяма част дейността на Гражданското движение трябва да бъде по места и поради това е важно работата му да се децентрализира. За това се радвам, че тук присъстват и представители на Националното сдружение на общините, водещи кметове, които сигурен съм, че биха могли да дадат нова сила и енергия на подобно движение. Струва ми се, че днес съществува достатъчно обществена чувствителност към тази проблематика и едно такова движение има всички възможности да успее, а неговият успех ще бъде успех за България.

---

[1] *Слово на президента на Република България на форума за създаване на гражданско движение за паметниците на културата, София, НДК, 1 ноември 2004 г.*

Георги Първанов

Постижения на академичната археология. Светлини и сенки върху археологическото наследство

През последните месеци археологическите проучвания в България попаднаха трайно във фокуса на обществения интерес[1]. И то не само заради поредицата от много интересни и дори сензационни открития, но и заради набиращата сила дискусия за мястото на археологическото наследство в желания икономически просперитет на страната. На големи обществени групи стана ясно, че науката археология не е само изследователско самовглъбяване в миналото, а тя е многостранен изследователски процес, резултатите от който могат да имат широк отзвук, разбуждайки мисленето и емоциите на съвременния човек. Стотици хиляди хора в последните по-малко от два месеца бяха емоционално свързани с интензивните открития в Долината на тракийските царе, следяха почти ежедневните „сводки“ на медиите за разкопките на Георги Китов. Други пък окончателно осъзнаха, че археологическото наследство може да бъде експлоатирано и като източник на доходи, но за съжаление по-бързо до тези констатации достигнаха групи, чийто интереси се разминават с интересите на обществото. В такава приповдигнато-напрегната обстановка академичната археология приключва сезона на големите открития и се оттегля от полеви действия, за да може да преосмисли в академичен стил стореното през „златното“ лято на 2004 г.

През последните дни журналисти често ме питат защо именно през тази година впечатляващите археологически открития следват като лавина. При това са забелязали, че тези открития са изключителна заслуга на специалистите от Археологическия институт с музей на Българската академия на науките! Отговорът не съдържа нещо неизвестно, затова ще го спестя, но въпросът ме подтиква и тук да направя кратка предварителна рекапитулация на най-важното за този сезон.

Следвайки хронологията на тазгодишните разкопки, ще започна с проучванията на най-ранния етап на най-ранното земеделско селище в Софийското поле, а именно Слатина в София, обитавано от първите земеделци в Европа в началото на VI хил. пр. Хр.

Последва откритата в основата на селищната могила Капитан Димитриево, Пещерско най-ранна жертвена яма в Югоизточна Европа, направена и използвана пак от най-ранните земеделци на европейския континент в началото на VI хил. пр. Хр.

Разкопките край Татул в Източните Родопи извадиха на бял свят изграден от квадри върху скалата тракийски храм от времето на тракийската държавност.

Между величествените каменни изваяния на Перперикон в същата планинска област последва откриването на една от най-ранните църковни сгради в българските земи от IV в. и свързания с нея втори каменен дворец.

Проучванията във Велики Преслав затвърдиха убеждението, че е разкрита една от най-величествените ранносредновековни сгради във втората българска столица, а именно Владетелската църква от IX и X в.

Наред с будещата въображението система на тайни подземни ходници в първата българска столица Плиска, за първи път бяха открити и части от най-ранната укрепителна система на града от края на VIII в., изградена от двойна дървена палисада, както и втора голяма юрта край ранния дворцов комплекс.

Все по-отчетливо изпъква от руините средновековната крепост Лютица край Ивайловград, чийто 10-метрови стени пазят спомена за войските на Калоян.

На 19 август медиите прогърмяха с веста за открития край Крън, Казанлъшко могилен гроб на тракийски владетел от края на V в. пр. Хр., в който на мястото на главата лежеше масивна златна маска. Сензацията бързо обиколи света.

Пак край Крън, но в ниска селищна могила продължи проучването на сграда от края на ранната бронзова епоха (края на III хил. пр. Хр.), която с площ над 300 кв. м няма конкурент на Югоизточна Европа през този период.

Изключително добре запазен долмен от X-IX в. пр. Хр., разкрит в района на Малко Търново в Странджа, даде значителна нова информация за поминалните практики на ранните траки.

От непознат досега архитектурен тип е проучената край Ружица, Ямболско тракийска гробница от V в. пр. Хр., части от която са покрити с трицветни фрески.

Незаслужено слаб беше медийния интерес към разкрития огромен комплекс от тракийски обредни ями край Малко Тръново, Чирпанско, към най-ранните следи от началото на бронзовата епоха в Тракия от края на IV хил. пр. Хр. край Яздач, Чирпанско, към единствения некропол от VI в. в Тракия - край Рупките, Чирпанско.

Преди три седмици в тракийска надгробна могила край Шипка беше открита глава от бронзова статуя в естествени размери от IV в. пр. Хр., която удивлява със своята съвършена реалистичност. Скоро в същата могила последва и откриването на уникална по плана си гробница, в която символично е погребан тракийски владетел - на каменното ложе са поставени неговите царски инсигнии. Тази находка отново взриви обществен резонанс, който още не е заглъхнал.

---

[1] *Слово на директора на АИМ на тържественото събрание в Големия салон на БАН по повод 135-годишнината на Академията, 12 октомври 2004 г.*

Само преди няколко дни във Велики Преслав беше проучен къснохсредновековен гроб на жена с богати златни и сребърни накити, но в разрез с тогавашния обичай са сложени в керамично гърне до главата.

Споменах само някои археологически открития през лятото на 2004 г., които носят подчертано нови аспекти в науката за древността. Рискувам да съм пропуснал нещо, но археологическите обекти на академичните археолози през тази година са 137! С изключение на един археолог в Института по тракология, всички те представят Археологическия институт с музей, който със своите над 70 учени е най-мощната археологическа институция в Европа!

Всички ние с удоволствие и благодарност за подкрепата посвещаваме нашите тазгодишни открития на 135-годишния юбилей на Българската академия на науките!

Археологическият институт с музей на БАН има богата 112-годишна история. Като институция под това наименование е създаден през 1949 г. чрез обединяването на Народния археологически музей и Българския археологически институт, които и дотогава са работили в тясно единодействие.

Народният музей възниква през 1892 г. с директор Вацлав Добруски. По-късно става „майка“ на Етнографския музей, на Националната художествена галерия с Крипта, както и на Националния институт за паметниците на културата. Народният музей открива първата си експозиция преди 99 години в сградата на бившата Буюк джамия, малко по-късно получава и няколко десетилетия изпълнява методически функции по отношение на изследването на археологическото наследство на територията на страната. Малобройните му уредници и сътрудници правят археологически проучвания, грижат се за опазването на недвижими археологически паметници, както и ревностно попълват фондовете на Музея с хиляди паметници. Между най-важните теренни проучвания на Музея са тези при Мадара, Шуменско, на Царевец и Трапезица във Велико Търново, на надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско и Мезек, Свиленградско, на крепостта при Садовец, Луковитско, на селищните могили при Попово и Шумен, и т.н.

Българският археологически институт е създаден през 1920 г. от водещи български учени историци и археолози като научна организация, финансирана от държавата, чиято главна задача е да изучава старините и художествените паметници в българските земи. Пръв и дългогодишен негов директор е проф. Богдан Филов. Институтът провежда многобройни археологически разкопки, организира методически курсове за музейни уредници и учители, отпуска стипендии за обучение в чужбина, поддържа невероятно широки международни връзки. Членовете му правят археологически изследвания на редица археологически паметници, между които са пещери в Искърския пролом, долмени и надгробни могили в Сакар, надгробни могили в Софийско, Ловешко и Тетевенско, селищните могили Веселиново, Ямболско и Юнаците, Пазарджишко, и т.н.

След сливането на Музея и Института, и включването им в системата на Българската академия на науките, Археологическият институт с музей провежда активна проучвателска и публикационна дейност. Проучванията на Карановската селищна могила, Новозагорско позволяват превръщането ѝ в сигурен репер в праисторическата хронология на Югоизточна Европа. За първи път изобщо в историята на световната археология е разкопана изцяло една праисторическа селищна могила - Азмашката край Стара Загора. Следват още няколко изцяло проучени селищни могили, както и на праисторическия комплекс Дуранкулак, Добричко. Изцяло е разкопан тракийския град Севтополис край Казанлък. Броят на проучените тракийски надгробни могили вече е няколко стотин. Освен тези в Казанлъшко, трябва да спомена поне Стрелча и Старосел. Важна тема са древните гръцки градове по черноморския бряг - бих откроил изследването на Несебър и некропола на Созопол. Макар и изправена пред сложна задача, академичната археология има значителен напредък в проучването на римските градове и укрепени места - Никополис ад Иструм край Никюп, В.Търновско, Никополис ад Нестум край Гоце Делчев, Сандански и т.н. Значителен обем разкопки са извършени в Плиска и Преслав, в които много активно участие има Филиала на АИМ в Шумен. Изцяло проучена е цитаделата на столицата Търново - Царевец, както и църквата „Св. 40 мъченици“, с пълноценното участие на Филиала на АИМ във Велико Търново. Не бих искал да ви отегчавам с изреждане дори на важните от научна гледна точка археологически обекти, само ще подчертая, че те са няколко стотин. Готвейки този доклад и аз се удивих от трудността да се направи дори един списък на теренните проучвания, осъществени от специалисти на Археологическия институт с музей на БАН през столетната история на тази институция.

Но значението на тези археологически проучвания и техните публикации не може да бъде напълно разбрано, ако не обърна внимание на обществената полза от академичната археология.

Естеството на работата изважда археолозите всяка година от кабинета и ги праща по следите на предходниците ни на тази земя. Но целенасоченото научно дирене по определена тясна проблематика отдавна е химера. Стопанските и градоустройствените промени през последните няколко десетилетия наложиха и налагат активна намеса за спасяване на археологическото наследство в зоните на интензивно строителство и академичните археолози имат водеща роля в този процес. Въпреки ясните законодателни рамки, превантивната археология се сблъсква с многостранни проблеми, предизвикани от частни интереси, често представяни като обществени. Активното строителство на стопански обекти през 50-те до 70-те години на миналия век наложи проучването на отделни големи археологически паметници като Севтополис, Казанлъшко, Чаталка и Азмашка могила до Стара Загора, могилите Поляница и Овчарово, Търговищко, Голямо Делчево, Дългополско, както и на стотици отделни по-малки археологически паметници или на части от тях. Последното се отнася особено за римските и средновековни градове, върху останките от които са израстнали съвременни селища, напр. София, Сандански, Несебър, Созопол и т.н. В този смисъл археолозите от БАН са дали огромен принос в съчетаването на интересите на археологическото наследство и съвременото общество.

Ролята на академичната археология в този аспект е особено активна в последното десетилетие. Специалисти от АИМ работиха и работят превантивно по трасетата на газопроводите в цялата страна, по трасетата на автомагистралите Марица и Тракия, по пътното трасе през прохода Маказа, по трасето на новата жп линия Пловдив - Свиленград, при въгледобивните разкривки на широка площ в комплекса Марица-Изток, по трасето на новото шосе към Дунав мост 2 край Видин, при строителството на нови язовири в Средните Родопи. Особено искам да подчертая напрегната работа на екипите на АИМ по трасето на автомагистрала Тракия в района на Чирпан - заради административни неразбории извън нашата система през тази година се наложи разкопките да започнат много по-късно от планираното и два месеца трябваше да се работи на почти двоен работен ден и то без почивен ден! Но АИМ устоя на поетите срокове в интерес на обществото - за да тръгне час по-скоро строителството на магистралата. Тук е мястото да кажа още, че преди два месеца между АИМ и ИА Пътища беше подписано споразумение, според което нашата академична институция поема организацията и в значителна степен изпълнението на археологическите проучвания по цялата републиканска пътна мрежа! Това е безспорно признание за ролята на АИМ в усилията за икономическия просперитет на страната.

Археологическият музей, който е съставна част на голямата институция, е най-големия и найбогат археологически музей в страната. Неговите фондове са натрупани предимно преди Втората война, след това главно заради липса на място в хранилищата фондовете са допълвани спорадично. След поетапното изграждане на новата експозиция, което вече завършва, станало със средства от италианското правителство и от Българската академия на науките, поемаме курс към обогатяване на музея с нови значими находки от разкопки, финансирани от външни за системата институции и ръководени от сътрудници в АИМ. В резултат, през последните седмици в Музея бяха приети гробният комплекс със златната маска от Крън, Казанлъшко и бронзовата глава на статуя от Шипка, в близките дни се очакват и други постъпления. При това първата находка беше веднага изложена за кратко в зала Трезор на Музея, което предизвика невиждани в историята на институцията опашки от хора, желаещи да видят новото чудо. За 9 дни влязоха над 20 хиляди души, голяма част от които за първи път. След дългите ремонти на сградата и липсата на експозиция, хора от всички възрасти за няколко дни откриха или преоткриха Археологическия музей с неговото ново лице. С активен музеен мениджмънт се надяваме да затвърдим този интерес.

Местоположението на Музея в централната зона на столицата определя естествената му роля на място, където голяма част от чуждите гости и делегации, приемани в Президентството, Министерския съвет и Народното събрание могат за кратко време да осъзнаят, че техните високопоставени домакини представят страна с много богато културно наследство и съответно да изпитат респект пред нея. Наблюдавал съм реакциите на такива високопоставени гости и затова смятам, че освен всичко друго, академичният Археологически музей е призван да подпомага българските държавници в техните международни контакти. Надявам се това да бъде съответно разбрано и от българските официални лица.

По традиция АИМ поддържа много широки международни контакти, особено с институти и учени от европейските страни. Освен непрестанния обмен на информация чрез лични срещи и симпозиуми, в страната работят и десет международни експедиции, всички те ръководени от българска страна от академични учени. Българското законодателство предвижда само работа на съвместни археологически екипи от български и чужди специалисти, което с течениие на годините се оказа много полезна и добре работеща формула, особено като се има предвид, че чуждата институция изцяло поема финансирането на експедицията. Наши партньори са уважавани институти и учени от Германия, Франция, Австрия, Гърция, Полша, Великобритания, Чехия и Япония. Археологическото наследство на българските земи става все по-атрактивно за научно изследване. Това обаче разпалва и интереса на чужди псевдоспециалисти, които в последно време се опитват да заобиколят под различна форма законовите ограничения и академичните критерии за научна целесъобразност. АИМ и свързаният с него Съвет за теренни проучвания са подложени на натиск от различни страни за либерализиране на разрешителния режим за археологически проучвания с участието на чужди фондации с неясни интереси, което е неприкрит опит за безконтролен достъп до археологическото наследство на България. Вече подчертах, че сега съществуващата формула на съвместни експедиции отговаря на интересите на българската, включително и на академичната археология. Наследените от началото или първата половина на миналия век чужди мисии в съседни страни, които там се ползват с известна автономия и които понякога ни се сочат за пример, може би са били подходяща за времето си форма, когато в тези страни националната археологическа наука е била неразвита. Високото ниво на съвремената българска археологическа наука, водеща роля в която има академичната археология, не предполага необходимост от изграждането тепърва на чужди археологически мисии в България. Единствено формулата на съвместни експедиции на базата на конкретни договори на АИМ с чужда институция отговаря на интересите на страната в областта на археологическото наследство.

Стана дума за разрешителния режим на археологическите разкопки в страната. Със Закона за паметниците на културата и музеите държавата оторизира Археологическия институт с музей на БАН, съгласувано с Министерството на културата, да издава разрешения за археологически разкопки на територията на Р България. Това прави АИМ не само научно-изследователски и музеоложки център, но и институция с национални функции. Заедно с Националния институт за паметниците на културата, АИМ е сериозната опора в изострящата се битка за контрола върху опазването, проучването и използването на културното наследство. Имено защото сме такава пречка пред разграбването на археологическото наследство, от няколко месеца следват лавинообразни атаки за изхвърлянето на АИМ извън борда и усвояването на това пространство от чиновници, изразяващи групови интереси. Разрешителният режим на археологическите проучвания в Р България има сега възможно най-добър механизъм. Целесъобразността на издаването на разрешение за деструктивна намеса в един археологически паметник е и трябва да остане резултат на научен анализ, който може да бъде направен само от експерти, а не от чиновници. Както стана ясно преди няколко дни, експерти на Съвета на Европа също ни съветват да следваме традициите на страната в този аспект на законодателството. Преди да пристъпим към промени в нормативната уредба за културното наследство, необходимо е основните политически сили в страната да приемат един кратък, но ясен документ, който бих нарекъл Национална стратегия за културното наследство, в която да бъдат записани принципите на отношение на държавата към това наследство. На тази здрава основа трябва да бъдат създадени няколко отделни закона, включително и за археологическите паметници. Предвид почти пълната абдикация на държавата от системното опазване на културното и главно археологическото наследство през последните 15-ина години, приемането на Национална стратегия е повече от актуално и наложително. Археологическите проучвания, консервацията и реставрацията на археологическите паметници с оглед на тяхното социализиране в интерес на културния туризъм в страната трябва да станат национален приоритет. Академичните учени са подготвени и са готови да съдействат активно за създаването на такава стратегия.

Преди да завърша, искам да благодаря на ръководството на Българската академия на науките за подкрепата, която дава за развитието на академичната археология и музейна дейност, за интереса към дейността на АИМ, за възможността днес, на светлия празник на БАН да бъде поставен акцент на светлините и сенките върху археологическото наследство и академичната археология.

Васил Николов

30 г. Филиал на Археологически институт с музей при БАН - Шумен

В края на 2004 г. се навършиха тридесет години от създаването на Филиал на АИМ - БАН в град Шумен. Актът на неговото учредяване е Разпореждане на Бюрото на Министерски съвет № 262 от декември 1973 г. С него на Филиала бяха поставени дългосрочни задачи за планомерно изследване на столиците на Първото българско царство - Плиска, Велики Преслав и култовия център Мадара. Изминалите десетилетия доказаха, че Филиалът е с потенциал, който позволява изследователската му дейност да обхване и по-широк ареал.

Първото десетилетие беше посветено на задачите, произтичащи от програмата за разкриване на значими паметници в Плиска, Преслав и Мадара по случай честването на тринадесет вековния юбилей на българската държава през 1981 г. Научният състав беше разпределен от АИМ в няколко проблемни групи. По проблема „Дворци“ най-активно работи Рашо Рашев, който през 1976 г. започна участието си в проучването на „Крумовия дворец“, а след смъртта на проф. С. Ваклинов оглави задачата по проучването на Центъра в Плиска. Павел Георгиев изследва раннобългарските бани, водопроводна и канализационна инфраструктура в центровете на Плиска, Преслав, както и в Аула на хан Омуртаг. Активно се работи на терена и по задачата „Църкви и манастири“. Под ръководството на Тотю Тотев и с участието на П. Георгиев и С. Бонев на проучване бяха подложени манастирите „Под Зъбуите“, при Кръглата църква, Патлейна, както и няколко църковни постройки в Преслав. В Плиска П. Георгиев и С. Витлянов проучиха големия архиепископски и манастирски комплекс при Голямата базилика. Най-многобройни бяха участниците в разкриване на крепостните стени на Плиска и Преслав и проучването на земленото укрепление в Плиска (С. Витлянов, Т. Михайлова, Т. Балабанов, Ж. Аладжов, Р. Рашев). В проблемната група „Граждански сгради“ работи К. Попконстантинов, който продължи разкриването на комплекс от жилищни и стопански сгради в „Селище“ в Преслав. В Мадара и Калугерица разкопките на Р. Рашев и Т. Балабанов бяха по-ограничени и насочени към изясняване на известни култови сгради и архитектурни ансамбли от езическия и християнски периоди. Успоредно с изучаването на дворцови сгради, фортификационни съоръжения или църкви и манастири, на проучване бяха подложени и селища от полуземлянки, некрополи, занаятчийски работилници и производствени съоръжения. В резултат на напрегнатата теренна работа сътрудниците от Филиала разкриха нови или допроучиха познати отпреди паметници на архитектурата, благоустройството и комуникациите, на фортификацията, на бита и занаятчийските производства. Откритите материали обогатиха всестранно познания за средновековната българска култура. Достатъчно е тук да се споменат уникални находки като Преславското съкровище от злато и клетъчен емайл, серията от нови образци на Преславска рисувана керамика - икони, трапезни съдове и декоративни елементи, сбирката от трапезни съдове от ханската резиденция в Плиска, надписи и др. Важна историческа информация донесе и откритата в т. нар. Административна сграда на Велики Преслав колекция от стотици оловни печати на византийски магистрати, превърнала се в повратна точка в научната кариера на нумизмата на Филиала И. Йорданов. Чрез тези проучвания паметниците от старите ни столици, както и в култовия център под мадарските скали, получиха нов прочит. Научната документация и обработка на движими и недвижими паметници на българското минало беше възложено на фотографа Нъшан Карагьозян, техниците Антон Жечев, Валентин Кръстев, Симеон Василев, керамиците Лалка Манасиева и Станка Георгиева, които се справиха с вещина и оставиха богат архив от документация, както и стотици археологически материали за фондовете и експозициите на музеите в Плиска, Преслав, Шумен и София.

Успоредно с теренната работа в Плиска, Преслав и Мадара, научната група на Филиала предприе разкопки на редица обекти в североизточна България. Години наред Р. Рашев изследва землени лагери или валове, а също и прабългарски некрополи и селища в Североизточна България. П. Георгиев и К. Попконстантинов започнаха разкриването и проучване на ценния с архитектурата и богатите си епиграфики паметници манастир при Равна, Провадийско. Т. Балабанов и П. Георгиев предприеха спасителни разкопки и в манастира при Черноглавци, Шуменско. В резултат на тази активност беше променена в значителна степен представата за динамиката и етапите на развитие на културния процес в българското общество през периода VIII-XI в. Получената информация залегна в подготовката на том III (ранно средновековие) от неосъществения и до днес проект на АИМ за четиритомна „Археология на България“. През 80-те години на XX в. Филиалът в Шумен се превърна в утвърдено научно звено за изследване на ранносредновековната българска култура в нейната най-активна зона. На тази основа по-късно беше реализиран проекта: „Материали за археологическа карта на североизточна България през средновековието“, разработена със съвместните усилия на специалистите от регионалните музеи, под методическото ръководство на Филиала в Шумен, обнародван в том 7 на сборник „Плиска-Преслав“.

Първото десетилетие на Филиала беше време не само на напрегната теренно-изследователска работа (в годините преди 1980 г. някои от специалистите работеха по пет-шест месеца годишно). Това беше и период на творческо съзряване и утвърждаване. Избистряха се първите теми за целенасочени изследвания, подготвяха се научни съобщения, статии и студии. Повечето от сътрудниците защитиха и своите кандидатски (докторски) дисертации, а някои успяха да стигнат до хабилитация. Появиха се и първите монографии. Пряк израз на нарастналия научен авторитет и самочувствие на специалистите във Филиала беше тяхната публикационна дейност. В първите години тя беше разпределена в две почти равностойни насоки: научна и популяризаторска, насочена към активно пропагандиране на културно-историческото наследство сред широка читателска, слушателска или зрителска публика. В издадената през 1984 г. библиография на сътрудниците от Филиала бяха посочени 303 научни и научно-популярни публикации. Това даде право на Т. Тотев със самочувствие да отчете: „...колективът на Филиала на Археологическия институт при БАН в Шумен посреща своята десетгодишнина с готовност и отговорност пред задачите, които стоят за изпълнение от българската средновековна археология“ (Тотев 1984, 9).

Следващото десетилетие беше ознаменувано с „впечатляваща издателска и публикационна дейност“ (Бонев 1995, 6). Към издадените в периода 1979 - 1985 г. четири тома от „Плиска-Преслав“, в които авторите от Шумен имат определящо място, се добавиха три нови (1992, 1995, 1997 г.). Така, поредицата се превърна в издание на Филиала в Шумен. През 1993 г. бяха издадени четвърти и пети (1993 г.) том на сборник „Преслав“, които след излезлите през предишното десетилетие втори и трети превърнаха поредицата в ценено научно издание. Излязоха от печат и първите два тома от „Проблеми на прабългарската история и култура“ (1989 и 1991 г.), съдържащи материали от проведените в Шумен през 1986 и 1990 г. международни научни конференции. С тези изяви, оставили трайна диря в областта на източноевропейската медиевистика, беше продължена започнатата още през 1976 г. практика Филиалът на АИМ в град Шумен да е домакин на научни срещи, които да интернационализират дискусионната прабългарска проблематика. Наред с това Филиалът стана съорганизатор на редица научни конференции и симпозиуми като „Йоан Екзарх Български“ (1979), „Преславска книжовна школа, I и II (1981 и 1983), Великопреславския научен събор „Преслав - 1100 години“ (1993) и др. Като активно и ползотворно може да се оцени и участието на учените от Филиала в редица национални и международни конференции и конгреси, с които шуменската археологическа колегия доби международна известност и престиж.

Между 1984 и 1989 г. разкопките в Плиска и Преслав отбелязаха спад на темповете, а в Мадара те замряха напълно. Теренната работа беше насочена предимно към изясняване на планировката и стратиграфията на дворцовите ансамбли. За сметка на това се интензифицираха изследванията в по-далечни центрове: княжеският манастир при Равна, Провадийско (проучен напълно през 1989 г.), манастирът при Черноглавци (започнати през 1986 и спрени през 1989 г.), манастирът „Кирика“ при Калугерица, Шуменско, селището при Хума, Разградско, некрополът при Караманите, Добричко, Дибич, Шуменско и др. След 1990 г. продължи тенденцията на ограничаване на проучванията. Липсата на консервация на разкритите старини застави изследователите от Филиала да насочат своето внимание главно към паметници, които не изискват специализирани грижи.

Обществено-икономическите промени в страната след 1989 г. предоставиха възможности за преподавателска дейност на повечето от колегите във Филиала. През 1991 г. П. Георгиев, а след това и Р. Рашев, И. Йорданов, С. Витлянов и Я. Димитров, положиха основите на катедра „История“ към Шуменския университет и в продължение на десет години бяха нейни водещи преподаватели. Някои от тях бяха привлечени като хоноруване преподаватели във Великотърновския и Варненския свободен университет.

Третото си десетилетие колективът на Филиала посрещна в условия на задълбочаваща се криза и непрекъснато редуциране на помощно-техническия и научен състав. Независимо от това, и въпреки силно ограничените финансови средства за издръжка на своята дейност, Филиалът реализира важни постижения в теренната и кабинетно-изследователската си дейност, и се утвърди като център по ранносредновековна българска археология с международна известност.

Разкопките през периода 1994 - 2004 г. бележат обратна на предходния период тенденция. Продължилият през първите години спад на обхвата и темповете на теренна работа постепенно беше овладян и от няколко години започна нейното постепенно нарастване. Началото беше поставено със сключения за периода 1997 - 2001 г. договор на АИМ, Шуменския и Софийския университети с Университета във Франкфурт на Майн (Германия) за съвместни проучвания в отдавна неизследвания „Външен град“ на Плиска. Въпреки организационните трудности, довели до неговото прекратяване след 2001 г. и проблематичното издаване на резултатите от съвместната работа, трябва да отбележа, че експедицията достигна до важни наблюдения за живота и строителството в слабо изучени райони край ханската резиденция. През последните години активна инвестиционна политика в разкопките на Плиска поддържа Националния исторически музей. С негови средства продължава проучването на християнски некропол от X - XI в. при източната порта, както и програмата „Плиска-Запад“. От две години проучванията в старите столици се финансират целево от фондове на БАН, а от тази година и на Археологическия институт. Благодарение на това започнаха забравени по своя размах разкопки. В Плиска проучванията с тези средства се ръководят от сътрудници на Филиала. В Дворцовия център екипът на Р. Рашев продължава изследване на площи под дворните настилки. Продължава разкриването на следи от дървени строежи, които предшестват основните фази на монументално строителство в Плиска и така постепенно се очертават конкретните черти и хронология на столичния център от VIII-IX в. Подновени бяха проучванията на т. нар. тайни ходници, като важни комуникации на ханската резиденция с най-близките укрепителни съоръжения. Последните се изследват напоследък под ръководството на П. Георгиев. Установени бяха непознати отбранителни линии на Плиска. Особен интерес предизвика вътрешно землено укрепление, което е предшественик на каменната крепост. През настоящата година навлезе в решаващ етап и проучването на трасето на укреплението на ханската резиденция - опожарената през 811 г. двойна дървена ограда. Всичко това създава нова основа за разисквания, относно характера и хронологията на ранна Плиска.

По-ограничени са мащабите в изследването на столица Преслав. Сериозен признак за съживяване на теренно-изследователската дейност там дават проучванията на М. Ваклинова и колектив от АИМ на впечатляващата по големина, градеж и украса нова Дворцова базилика. Този успех не компенсира изоставянето на проекта за разкриване на строежите в южната част на Царския дворец. Единствените опити за продължаване на работата по тази задача принадлежат на С. Бонев и Т. Михайлова. Като нов резултат отбелязвам проученият под ръководството на Т. Балабанов малък манастир в планинската гънка южно от столичния град. Отново Т. Балабанов поднови след десетилетно прекъсване разкопките в Аула на хан Омуртаг при Хан Крум.

Публикационната дейност на Филиала между 1994 и 2004 г. отбеляза сериозен ръст в количествено и в качествено отношение. Без всякакво съмнение това е най-продуктивният период за неговите сътрудници. От издадената библиография на научните публикации на настоящи и бивши членове на нашия колектив личи, че за десетилетие са отпечатани 240 заглавия, от които 8 монографии. Общо за тридесетте години на Филиала колегията е издала над 760 научни публикации, от които 17 монографии и 12 дисертационни труда (Плиска-Преслав 2004, 301-342). Статистиката показва изследователската страст на повечето от членовете на научната група. Трябва да подчертая, че над две трети от тази продукция се дължи на перото на една трета от тях.

Успехи регистрира и издателската дейност. През последното десетилетие (1995, 2000, 2003, 2004) Филиалът издаде четири тома от сборника „Плиска-Преслав“. Издадени бяха още по един том от „Проблеми на прабългарската история и култура“ (т. 3, 1997) и сборник „Преслав“ (т. 6, 2004). Друга насока в нашата работа е лекционно-преподавателската дейност. Тя може да се разглежда като признание към научния авторитет на водещите специалисти във Филиала.

На 30-та си годишнина Филиалът на АИМ при БАН в град Шумен разполага със солиден научен потенциал. В него днес работят двама професори и доктори на историческите науки (И. Йорданов и Р. Рашев), двама старши научни сътрудници (П. Георгиев и С. Бонев), двама научни сътрудници (Т. Балабанов и Я. Димитров) и двама специалист-проучватели (Т. Михайлова и новоназначеният през 2000 г. Станислав Иванов, докторант на задочна подготовка). От началото на 2005 г. във Филиала е и Гергана Илиева, редовен докторант по християнска археология.

Привършвайки този обзор се чувствам длъжен да изтъкна двата основни фактора, които обуславят успехите на Филиала в Шумен като цяло. На първо място това е грижата на Археологическия институт и на самата Българска академия на науките към своето специализирано звено. Най-категорично тя се проявява в ангажиментите им за научното израстване и финансово обезпечаване на всеки от сътрудниците. Жизнено важна за цялостното съществуване на Филиала като научна институция в град Шумен е местната общинска и областна власт.

От върха на своята творческа зрялост Филиалът на АИМ в град Шумен е с готовност да изпълнява и занапред своята мисия да решава компетентно специализираните си археологически, исторически и културни задачи.

Павел Георгиев

Цитирана литература:

Бонев 1995: С. Бонев. Двадесет години Филиал на АИМ при БАН в гр. Шумен. - Плиска-Преслав, 7, 1995, 5-8.

Плиска - Преслав 2004: Сборник Плиска-Преслав, 10, 2004, 343.

Тотев 1984: Т. Тотев. Център за археологическо изследване на Плиска, Мадара и Преслав. - Десет години Филиал на Археологическия институт при БАН в гр. Шумен. Шумен, 1984.

30 г. Филиал на Археологически институт с музей при БАН - В. Търново

Филиалът на АИМ при БАН е създаден с Разпореждане на Бюрото на МС №262 от 27 декември 1973 г. (заедно с Филиала в Шумен).Структурното изграждане на Филиала започва през есента на 1974 г. с уреждане на материалната база и назначаване на първите специалисти. По силата на министерското разпореждане материалната издръжка (база, помещения, инвентар)се осигуряват от бюджета на Окръжния народен съвет, а заплатите на сътрудниците - от БАН (в лицето на АИМ). Първи ръководител на Филиала във Велико Търново е ст. н.с. Соня Георгиева - дългогодишен участник в проучването на столичния Търнов и зам. ръководител на колектива, който проучва царския дворец (ръководител е акад. Кръстю Миятев).

Създаването на Филиала е наложено от необходимостта за осигуряване на оптимални условия за археологически проучвания след структурирането на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново като исторически, туристически и град с богата култура (1966 г.). Тогава започват и интензивни археологически проучвания, като програмите и резултатите се отчитат ежегодно на заседания на Бюрото на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново под председателството на Пенчо Кубадински. Бюрото на комитета изпълняваше координиращи функции между проучватели, проектанти и изпълнители.

В архива на Филиала е запазено първото предложение до Президиума на БАН за създаване на филиал още през 1970 г. То е подписано от проф. Станчо Ваклинов, който след смъртта на акад. Кръстю Миятев (1966 г.) е главен научен ръководител на археологическите проучвания във Велико Търново. Изготвен е Проект, в който са формулирани задачите, структурата и щата, материалната издръжка, библиотеката и общи разпореждания. На 5.12.1970 г. проектът е обсъждан в Археологическия институт (Писмо № 1927/ 1.12.1970 г. на зам. директора С. Михайлов до н.с. Н. Ангелов). Срок за „създаването и откриването на Филиал във В. Търново“ е определен „края на 1970 г.“ Задачите са посочени в 10 точки. Отбелязано е, че той се създава по решение на Общонародния комитет и „организира и извършва разкопки и проучвания на археологически обекти в средновековния Търновград и неговия район“ (проект-машинопис от 1970 г.; върху запазения екземпляр Н.Ангелов е отбелязал „Даден на проф. Ваклинов през 1970 г.). Интересни са сведенията в Раздел II „Структура и щат“ - отбелязано е, че филиалът се ръководи от директор - ст.н.с. или професор и научен съвет. Предвижда се той да има секции: по средновековна археология; антична археология; праистория, като е отбелязано, че „главната и съществена научно-изследователска дейност се извършва в секцията по средновековна археология“. Предлага се щат от 25 човека. През 1971 г. са изготвени „Мотиви за създаване на Филиал на АИ при БАН в гр. В. Търново“, написани от Н. Ангелов. В заключение той отбелязва, че е „правилно и навременно решението на Изпълнителното бюро на Общонародния комитет за развитие на В. Търново относно създаването и откриването на филиал на АИ при БАН във Велико Търново“. Те са предадени на общинските и окръжни ръководители на Велико Търново.

В ново писмо до Президиума на БАН (както е отбелязано в горния ляв ъгъл от Н. Ангелов „преработено“) се споменава, че на заседанието на Бюрото на Общонародния комитет от 2 април 1971 г. е взето решение да се „предложи на Президиума на БАН да създаде от 1971 г. Филиал на АИ във Велико Търново. Накрая е изразена увереността на „Бюрото на Общонародния комитет за развитието на гр. Велико Търново, че Президиумът на Българската академия на науките ще проучи нашето предложение и реши положително въпроса за създаване на филиал на АИ в гр. Велико Търново“. В „Проект за създаване и откриване до края на 1970 г. на Филиал на АИМ при БАН за проучване на археологическите паметници на културата в столицата на Втората българска държава Търновград и района му“ е отбелязано, че той се създава „в изпълнение на Постановление № 6 на МС (1966 г.) за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град“. Посочено е, че Филиалът „издирва и проучва паметниците на материалната духовна култура на средновековния Търновград и неговия район“ и „организира и извършва разкопки и проучвания на археологически обекти“. За пълноценната работа на Филиала е предвидено създаването на четири секции: секция по средновековна археология, секция по антична археология, секция по праистория, секция по средновековна нумизматика и епиграфика като отново е посочено, че „главната и съществена научно-изследователска дейност се извършва в секцията по средновековна археология“. Според „проекта“ секциите се ръководят от научни сътрудници по специалността и участват в научния съвет на филиала, а директорът е ст. н.с. или професор и е член на научния съвет на АИМ при БАН.

През септември 1972 г. е изпратено ново предложение до Президиума на БАН и АИМ при БАН и нов проект. В раздела структура и щат е отбелязано, че съобразно научно-изследователската си дейност Филиалът създава секции, които се ръководят от научни сътрудници (ст.н.с.). Но този път е упоменат разширен състав на научния съвет на Филиала - освен директора, завеждащите секции участват още партийния секретар, представители на катедрата по стара и средновековна история при ВПИ „Братя Кирил и Методий“ във Велико Търново и директора на Музея във В.Търново „като в щата е предвидено и място за архитект“. Общият състав е 24 човека (заедно с домакин и пазачи-охрана). Т.е. предвидено е Филиалът да „повтаря“ структурата на АИМ при БАН. Отбелязано е, че финансовата издръжка е към Окръжния народен съвет. Като най-подходяща сграда е посочена бившата хижа на Царевец (туристическата хижа). В общите разпореждания се сочи, че „Филиалът не подменя изцяло археологическия отдел при музея в гр. Велико Търново. Той обхваща само научно-изследователската работа по средновековна археология в столицата на Втората българска държава и нейния край.“

Повечето от предложенията и проектите са подписани от проф. С. Ваклинов като главен научен ръководител на проучванията в Търновград. Съдействие в тази продължителна подготовка по организирането на Филиала оказват и ръководителите на града и окръга. Не случайно в Разпореждането на Бюрото на МС са залегнали повечето от посочените преди предложения и проекти за основните задачи и дейности на Филиала. Според Разпореждане № 262/27.12.1973 г. предмет на дейността на Филиала е откриването и проучването на историко-археологическите паметници на територията на Велико Търново и околността в съответствие с научните планове и програми на АИМ при БАН, и решенията на Бюрото на Общонародния комитет за развитие на Велико Търново. Още от самото си създаване Филиалът пое ръководството на археологическите разкопки в старата столица. През пролетта на 1975 г. АИМ проведе и първите конкурси за научни сътрудници във Филиала (И. Джамбов и Й. Алексиев).

През периода 1974 - 1985 г. сътрудниците на филиала работиха по изпълнението на две големи национални програми: 1300 години от образуването на българската държава и 800 години от възобновяването на българската държава и избора на Търнов за нейна столица (Програмата Търновград 800). Задачите по двете програми бяха свързани с проучване на крепостните стени и съоръжения и вътрешните терени на Царевец (западен и южен склон; част от южния участък на източната крепостна стена и сградите край нея; двата значими обекта в „новия град“ - църквата Св.Димитър и новоразкрития към нея манастир, манастирът Великата лавра при църквата Св. 40 мъченици и крепостна стена край брега на Янтра; започнаха разкопки на стария Килифаревски манастир, свързан с просветната и книжовна дейност на Св. Теодосий Търновски и неговия ученик Евтимий Търновски. Тези проучвания доведоха до значими научни резултати:

- проучване на крепостните стени, порти и съоръжения към тях;
- изясняване на градоустройството и неговите елементи - квартали, жилища, улици и площадни пространства (разкриха се основите на над 500 жилища, 21 средновековни църкви, 4 градски манастира, водосборни съоръжения и щерни);
- изясни се бита и материалната култура на столичното население; занаятите и тяхната продукция;
- натрупаха се данни задуховната култура и изкуство.

Важни резултати се получиха при проучването на църквата Св. Димитър и манастира към нея:

- изясняване на строителната история и архитектурния ѝ план;
- устройството на манастира. При църквата Св. 40 мъченици се разкри известния само от писмените извори манастир „Великата лавра“.
- беше проучена т. нар. Шишманова баня. Получиха се данни са паметниците на „новия град“ - квартала в поречната ивица на Янтра, между крепостите Царевец и Трапезица и неговото място в структурата на столичния Търнов.

Във връзка с 800 годишнината от въстанието на Асеневци и възобновяването на българската държа на сътрудниците на Филиала издадоха сборниците „Културата на средновековния Търнов“ и „Царствуващият град Търнов“, „Величието на Търновград“, участвуваха в написването на т. I от „История на Велико Търново“, както том 4 от поредицата „Царевград Търнов“ книгата на Атанас Попов „Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра“, както и книгата му „Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област“. Сътрудниците на Филиала участваха в много международни и национални конгреси, конференции и симпозиуми: конгресите по славянска археология в Братислава, София, Киев и Новгород; конгресите по българистика в София и симпозиумите „Търновска книжовна школа“ във Велико Търново. В изнесените доклади са разгледани важни проблеми и въпроси, свързани с историята и културата на столичния Търнов и средновековния български град.

След изпълнението на задачите от програмата „Царевград 800“ археологическите проучвания имаха по-скоро епизодичен характер. Но това даде възможност на сътрудниците да работят по определени теми, да подготвят и защитят дисертации. През този период успешно защитиха дисертации: Константин Дочев, Йордан Алексиев, Константин Тотев, Мирко Робов. Бяха избрани за ст. н.с. II ст.: Йордан Алексиев, Константин Дочев, Константин Тотев.

Филиалът на АИМ във Велико Търново подготви и организира две тематични национални конференции: „Проучване на сграфито керамиката в България“(1993 г.) и „Църквата свети четиридесет мъченици и манастира „Великата лавра“ - проучване, проблеми, бъдеще“, в която взеха участие едни от най-добрите български историци, археолози, архитекти, изкуствоведи, свързали научните си изследвания с този забележителен търновски паметник.

През 1990 г. бяха възобновени разкопките в църквата „Свети четиридесет мъченици“ и манастира „Великата лавра“, които имаха задача да изяснят важни въпроси от историята на храма и манастира: датировката на крепостната стена край брега на Янтра и връзката ѝ с църквата и манастира; връзката на църквата с манастирските постройки; възникването на манастира; характера, датировката и границите на некропола (проучвания под ръководството на К. Тотев, М. Робов, К. Дочев). След почти 90-годишно прекъсване бяха възобновени проучванията на Трапезица. Сътрудниците на Филиала изготвиха дългосрочна програма за проучване, поддържане и опазване на средновековните паметници. Програмата имаше три главни насоки: разкопки, строително-консервационни работи (възстановяване на покривите на църквите: № 4, 6, 10, 13 и 14); художествено-консервационни работи (почистване, укрепване и бордиране на стенописната украса (на църкви № 6, 10 и 13). Разкопките започнаха на две църкви, които бяха в най-тежко физическо състояние с цел да се изясни архитектурния им план, датировка и строителна история с оглед бъдещото им укрепване и експониране. Това бяха църква № 5 (разкопки на З. Генова) и църква № 8 (разкопки на Й. Алексиев и Р. Анчева). С цел да се изясни стратиграфията и поселищната история на Трапезица започнаха разкопки на терена около югоизточната порта и южната крепостна стена (разкопки на М. Долмова). Поради липса на достатъчно средства за консервация и експониране на църквите и разкритата архитектура проучването има по-скоро инцидентен характер,макар и да продължава по няколко месеца и в следващите години.

През тридесет годишната си дейност Филиалът на АИМ във Велико Търново поддържа ползотворни връзки с ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ - негови сътрудници са чели лекции и специализирани курсове на студенти по археология; били са консултанти и рецензенти на докторанти; ръководители и рецензенти на магистърски тези. Добри и ползотворни връзки Филиалът има с Националния музей на архитектурата, Регионалния исторически музей и Народната библиотека „П. Р. Славейков“ - организиране на съвместни конференция, четения, изложби, посветени на забележителни търновски паметници и бележити събития от Второто българско царство и кръгли годишнини на търновски изследователи. Със задоволство отбелязвам добрите връзки с Община Велико Търново при изготвяне на съвместни програми и проекти за проучване и опазване на паметниците на столичния Търнов; в организирането на „Мартенски четения, посветени на историята и културата на столичния Търновград“, които успешно се вписват в културната програма за празника на града. Сътрудниците на Филиала са чести и желани гости в студията на електронните и печатни медии. Те участват в експертни и работни групи за изготвяне и обсъждане на идейни задания и проекти за консервация и експониране на търновските паметници.

Близките задачи, които стоят пред сътрудниците на Филиала най-общо могат да се формулират:

1. Археологически проучвания: завършване на проучването в манастира „Великата лавра“ - най-напред в северния двор с оглед експонирането на манастирската архитектура и решаване на основните подходи към обновения храм и проучване на източната част на южното манастирско крило; ритмично проучване на Трапезица (с осигурени средства за консервация и експониране на разкритата архитектура); теренни обхождания и сондажи в района на столицата и близката ѝ околност за решаване на важни въпроси по проблема „Градът и неговата околност“.

2. Научно-публикационна работа: продължаване на поредицата „Царевград Търнов“, като имаме пълната подкрепа на Ръководството на АИМ, което си постави амбициозната задача да възобнови всички стари издания на института; издаване на тематични и юбилейни сборници; организиране на конференции - например една конференция (защо не и с международно участие), посветена на проучването и проблемите на столиците и средновековния български град.

Отбелязвайки 30-годишнината от създаването на филиала на АИМ при БАН във Велико Търново нека с благодарност си спомним имената на проф. Станчо Ваклинов - един от инициаторите за създаването на Филиалите, на акад. Димитър Ангелов и проф. Велизар Велков - директори на АИМ при БАН за вниманието и помощта за утвърждаването на Филиала като значим научноизследователски център; на първите му ръководители - ст.н.с. Соня Георгиева и ст.н.с. Атанас

Попов - за силите и времето, което отделяха за организационното и научно развитие на звеното. Да си спомним за Никола Ангелов и рано починалата ни колега Златка Генова.

Отбелязвайки 30-годишнината от създаването на Филиала неговите сътрудници имат възможности, знания и амбиции за решаване на важни задачи от историята и културата на столичния Търнов и средновековния български град и Второто българско царство.

Йордан Алексиев

Проучвания на дървеното укрепление в Плиска през 2004 г.

През лятото на 2004 г. проучванията на дървеното укрепление в Плиска навлязоха в решаваща фаза.

Установяването му дължим на руската експедиция, работила между 1977 и 1980 г. в югоизточния сектор от т. нар. Вътрешен град (Плетнева 1992, 35-63). При нейните разкопки беше разкрита в протежение на 75 м южната линия на защитното съоръжение. През 1996 г. те бяха продължени от студентска експедиция на Шуменския университет (Георгиев, Димитров 2001, 123; Георгиев, Димитрв 2002, 114). Трасето на дървената стена беше проследена в посока изток с нови 41 м, след което преминахме към сондажно издирване на нейния ъгъл. Опитите за неговото установяване продължиха през сезоните на 2001 и 2003 г., като тогава попаднхме на археологически структури със сложна стратиграфия, от които най-ранната е голяма дървена постройка с вкопано приземие - склад за хранителни продукти (Георгиев, Димитров 2004, 172-173). Стана ясно, че югоизточният ъгъл на дървеното укрепление остава на запад от въпросната постройка с приземие-склад и сондаж „В“, отстоящ от източната крепостна стена на 30 м.

През 2004 г. беше предприето целенасочено разкриване на ъгъла на укреплението и проследяване на неговото цялостно трасе по сондажен път. Работата протече в две фази.

През м. юни беше заложен изкоп с площ от 150 кв. м, при което се разкри източния край на южната и началото на източната линия от защитното съоръжение (обр. 1). В този първи етап на проучвания взе участие Петя Калоферова - докторант към Пловдивския университет.

В ширина стената на укреплението е съставено от външна и вътрешна линия - дървено-каменни палисади и разстояние между тях. Двете линии са запазени с вкопаните в материка фундаменти. Те представляват двойки успоредни траншеи с ширина до 1,15 - 1,50 м и дълбочина около 2,50 м от старата повърхност на терена (около 3,30 м от съвременната). Общата ширина на съоръжението е 3,50-3,60 м, като разстоянието между широките в горната си част траншеи е 1,20 - 1,50 м. За отбелязване е, че както навсякъде по разкритото трасе на оградата, така и тук траншеите се състоят от два дяла. Във външните половини на всяка от тях е положен градеж от мергелни камъни, които на места образуват над 10 реда, но на най-често зидарията от 2-3 реда се редува с дебели пластове трамбована глинеста пръст. Тези наблюдения не потвърждават първоначалните заключения за единно и „сыпучее“, т.е. сипкаво запълване на траншеите, като оригинална мярка против подкопаване на основите на укреплението от противник (Плетнева 1992, обр. 14-17, 41, 62). Напротив, солидният каменно-глинен фундамент поставя важния въпрос за наличието на суперструкцията над старото ниво на терена. Засега той остава мъчно решим без преки данни. Вътрешните половини на двете успоредни траншеи намерихме запълнени с постъпил по-късно насип. Първоначално те са били заети от дървен градеж, най-вероятно от изправени и долепени едно до друго дървета, опиращи върху положени на дъното каменни плочи. Двете палисади, които те са съставяли са били стабилизирани посредством дебели стълбове, поставени в ями на известно разстояние от двете страни на всяка от траншеите или по оста между тях. От дървения градеж са запазени минимални следи, главно във вид на малки или по-големи късове овъглено дърво. Следи от горене личат на места и върху каменния градеж, изглежда там, където

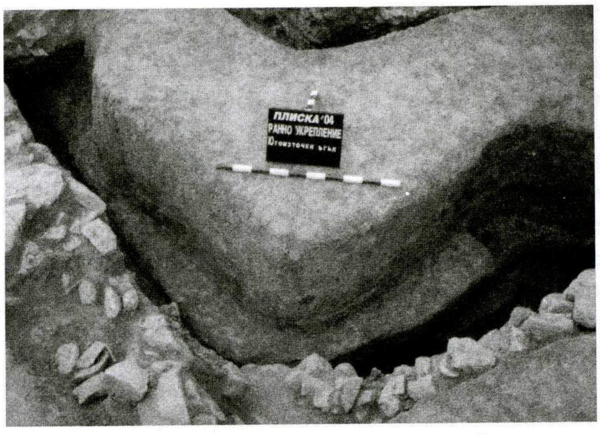

Обр. 1. Изглед от югоизточния ъгъл на дървената стена на Плиска след разкопките от 2004 г.
Fig. 1. View of the south-east corner of the wooden precinct wall of Pliska after the excavations in 2004

пръстта около дървенията не е била добре уплътнена и изгарянето е станало при достъп на кислород. В насипа на траншеите и ямите за стълбове открихме значително количество натрошени на място глинени съдове от ранния тип керамика в Плиска, който се датира най-общо през VIII - IX в. Тези наблюдения потвърждават изказваното от всички изследователи на Плиска мнение, че укреплението може да се отъждестви с описаната от т. нар. Ватикански Аноним „ограда от поставени едно до друго дървета“, която била опожарена заедно с дворците на хан Крум при оттеглянето на Никифор I Геник през юли 811 г. (ГИБИ 1961, 12). Нашите проучвания дават допълнителни основания за датировка на укреплението до тази дата и за определянето му като ограда на самата резиденция.

Установяването на южната стена на укреплението в права линия и най-вече на неговия югоизточен ъгъл наложи търсене на възможности за бързото му проследяване, предвид на неговата важност при изясняване на устройството, характера и хронологията на ранна Плиска. Благодарение на осигурените от Археологически институт с музей - БАН целеви средства за допълнителни разкопки през юли - август започна вторият етап на проучване: сондажно проследяване на източната и северна линии на дървеното укрепление. Заложени бяха общо 17 сондажа с ширина 0,90 - 1 м и дължина около 6 м. Разкрит беше и североизточния ъгъл, докато северозападният беше само локализиран, посредством два свързани под прав ъгъл сондажи. В този етап от проучванията участие взе Р. Василев. Резултатите от сондажите потвърдиха наблюденията за устройството на фундаментите от две паралелни траншеи, заети наполовина от каменно-глинен градеж и наполовина от дървените основи на две свързани една с друга палисади. Никъде не попаднахме на следи от землен или друг насип във вътрешността на защитното съоръжение. Без съмнение пространството между палисадите е било кухо. Това доказаха по неоспорим начин разкопките на С. Станилов през 2003 и 2004 г., като регистрираха рампи за излаз от опожарените подземни ходници във вътрешността на южната и северната стена (Рашев, Станилов 2003, 64, обр. 2; вж. за резултата от 2004 г. съобщенията на същите автори в настоящата книжка на списанието).

При сондажите беше изследван пласт, който лежи върху заличените до повърхността на терена останки от опожареното укрепление. Повсеместно той е формиран в периода от IX до към средата на XI в. От това време датират и жилища, производствени и битови съоръжения, керамика и находки. Особено богати са те по протежение на източната линия на укреплението. В северния участък бяха разграничени две фази на строителство на жилища-полуземлянки, които според керамичния материал могат да се отнесат към X и началото на XI в. Само в два от сондажите по северната линия бяха фиксирани материали или вкопавания с материали от IX в. При единия от тях („Ф“) е изцяло изваден градежът във вътрешната траншея на укреплението. В нито един от изкопите или сондажите не попаднахме на следи от жилищно или друго строителство преди изграждането на дървеното укрепление. Това подсказва, че то възниква скоро след установяване на резиденцията в Абобското поле.

В резултат на работата през 2004 г. установихме, че оградата от две дървени палисади е защитавала площ от близо 220 дка. Тя е с форма на правилен трапец, чийто стени лежат на равни разстояния от стените на каменната крепост, която има същата форма, но е двойно по-просторна. Двете различни по характер и хронология фортификации са с несъмнена приемственост.

През следващата година работата по проследяване на трасето на дървената крепост на Плиска ще продължи, като една от най-важните задачи е установяване на входове и други елементи към нея.

Павел Георгиев, Янко Димитров

Цитирана литература:

Георгиев, Димитров 2001: П. Георгиев, Я. Димитров. Ранното вътрешно укрепление през 2000 г. - Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 123.

Георгиев, Димитров 2002: П. Георгиев, Я. Димитров. Ранното укрепление във Вътрешния град на Плиска.- Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 114.

Георгиев, Димитров 2004: П. Георгиев, Я. Димитров. Ранното укрепление във Вътрешния град на Плиска.- Археологически открития и разкопки през 2003, София, 2004, 172-173.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история, 4. София,1961, 12.

Плетнева 1992: С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977 - 1980 гг. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 35-63.

Рашев, Станилов: Проучвания в Дворцовия център и на тайни ходници през 2003 г.- Археология, 2003, 4, 64-65.

Проучване на тайни ходници във Вътрешния град на Плиска през 2004 г.

През 2004 г. изследването на тайни ходници беше съсредоточено южно и северно от дворцовия център в Плиска. Направени бяха нови 15 изкопа, като е проучена площ от почти 310 кв. м, при достигнати дълбочини до 4 м.

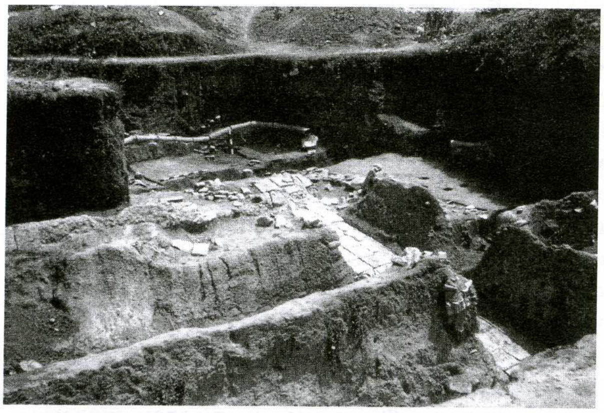

Обр. 1. Рампата на изхода от тайния ходник в южното трасе на дървената крепостна стена
Fig. 1. The up-grade at the outlet of the secret man-hole beneath the southern course of the wooden precinct wall

Продължи изследването на структурите около южния излаз на тайния ходник при дървената крепостна стена. В разкрития през миналата година водопровод, който смятахме за по-късен от всички свързани помежду си структури, тъй като беше прекъснат от рампата на тайния ходник, открихме преправка, с която трасето му е променено така, че да не засяга излаза на тайния ходник. Неговият южен край влиза в специално пробит отвор на водопровода с тухлено двускатно покритие. Другата връзка установихме в северното разширение - там тя не е чрез пробит странично отвор, а част от стария водопровод е разрушена, за да се включи новото трасе. Получила се е един вид връзка, за да продължи използването на водопровода и след изграждането на тайния ходник.

С пет изкопа по трасето на южната стена на дървената крепост достигнахме нейният югозападен ъгъл, а с още един дълъг изкоп намерихме западното трасе. Така установихме разстоянието от изхода на тайния ходник до югозападния ъгъл на дървената стена - 135 м.

С един изкоп, заложен на 13 м успоредно на северната стена от Цитаделата, опитахме да установим трасетата на три от тайните ходници, които са известни от вътрешната страна на тухлената ограда. Само в източната половина на изкопа открихме траншея дълбока 1,20 и широка 1 м, без следи от настилка и облицовка, която вероятно е изход на таен ходник.

Чрез напречни изкопи беше проследен опожареният таен ходник северно от дворцовия център. Проучен беше малък участък (2,5 м) от дължината на трасето, в който няма обичайните следи от стихиен пожар. Засипан е с трамбована жълта пръст (льос), а в горната част на насипа се редуват различни по характер пластове, в които има опалена пръст и въглени. На още 25 м на север дъното на опожарения таен ходник достига на 4 м дълбочина. Следи от опожаряване по трасето тук също не бяха открити, насипът е от трамбован льос. От изток той е частично прорязан от останки от предпещна яма пълна с пепел, въглени и керамични фрагменти, които датираме не по-късно от първата половина на IX в. Насипите на ходника и ямата лежат върху изравненото дъно на дебел 1,80-2,00 м еднороден културен пласт със ситни камъни и отделни фрагменти обезличена керамика. В западната половина - отчасти в изкопа, отчасти в профила - попада кръгла яма, свързана с този културен пласт, пълна с въглени, пепел и фрагменти керамика от IX-X в.

С изкоп 10 х 10 м е проучен северния изход на опожарения таен ходник, който до голяма степен повтаря ситуацията от южния. Той достига до дървената крепостна стена, влиза под вътрешната палисада на трасето, като унищожава нейните основи, завива на ляво (запад) под прав ъгъл и попада върху линията на трасето на гредите. От ъгъла на запад подът на ходника плавно се издига към повърхността, но вместо да излезе с рампа между двете палисади, както е при южния изход, той спира пред едно стъпало, след което изкопът води вертикално към повърхността. Получава се шахта с вертикален леко наклонен излаз подобен на тези в Цитаделата. Вероятно на повърхността се е излизало посредством дървена стълба, от която обаче не са останали следи.

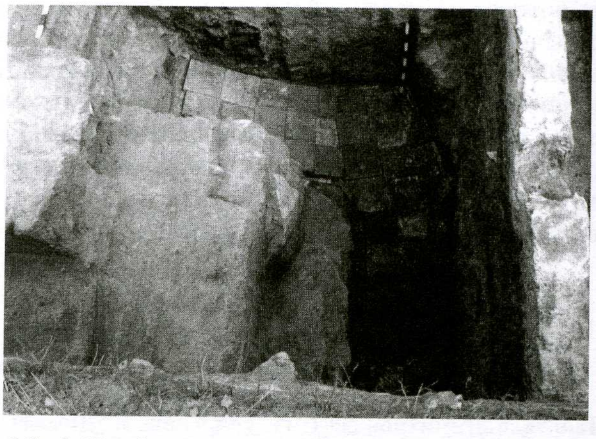

Обр. 2. Изходът на тайния ходник в северното трасе на дървената крепостна стена
Fig. 2. The outlet of the secret manhole beneath the northern course of the wooden precinct wall

На запад от ходника минава трасе на водопровод. В него е изграден колектор, от който тръгва разклонение в югоизточна посока. Водопроводът е с „кожух“ от червен хоросан, фланкиран от фрагментирани тухли, но устройството му не е идентично на открития при южното трасе на дървената крепост. Освен това, тук той пресича насипите на палисадите, от което следва, че е най-вероятно е по-късен от нея - изграден след нейното разрушаване.

Във всички изкопи, направени за проследяване на северното трасе на опожарения таен ходник, се откри културен пласт от X - XI в., както и основи на сгради със спойка от кал, каквито са известни и от други изследвания във Вътрешния град на Плиска.

Станислав Станилов,
Мариела Инкова, Валери Григоров

Разкопките в Дворцовия център на Плиска през 2004 г.

От 2000 г. разкопките в Дворцовия център са съсредоточени в западната половина на комплекса, ограден с тухлена стена, където двете главни постройки, определени като жилища са популярни под името Малък дворец. Възприемането на стената около тях като отбранително съоръжение пък е основание ограденото от нея пространство, за да схващаме като Цитадела - третият укрепителен пояс на Плиска. През 90-те години на XX в. разкопките се водеха в нейната източна, слабо изследвана половина. Установената ниска степен на застрояване и обитаемост на това място беше причина да пренасочим проучванията към значително по-интензивно обитаваната западна половина. Макар по-рано тук да са извършени значителни проучвания и да са придобити важни факти, пълното изследване на терена не навсякъде е доведено докрай по различни причини. Допълнителни проучвания в два сектора на този терен, смятан за изчерпан, установиха в края на 70-те години редица нови факти. През 80-те години те бяха продължени с нови разкопки на езическия храм и на източната половина на Малкия дворец, където установихме нови, незабелязани при първите разкопки факти. През 2000 г. разкопките бяха възобновени. Те обхванаха широка 15 м ивица, която минава по цялата ширина на ограденото пространство. Целта беше, в тази ивица, да се извърши пълно проучване на терена, включително под оригиналната каменна настилка, която е покривала дворното пространство между основните сгради. Нейното огъване на различни места не оставя съмнение, че под нея лежат „запечатани“ съоръжения и нива от най-ранната история на живота в центъра на Плиска. Най-важният резултат от тези разкопки беше цялостното проучване на т. нар. сграда Б4, което завърши през 2003 г. Означавана в досегашните планове като обикновен четириъгълник, тя се оказа постройка със сложен план и оригинална строителна техника, съчетаваща употребата на камък, тухла и дърво (Рашев, Станилов 2003, 64).

През 2004 г. продължи систематичното проучване на 15-метровата ивица на юг от тази сграда. Разкопките, извършени с почти забравени през последните години в Плиска мащаби и интензивност, бяха осъществени благодарение на финансовата помощ на Фонд „Развитие на българската наука“ при БАН по проект „Дворцов център и подземни комуникации“ (същият проект беше финансиран от Фонда и през 2003 г.). Съществена помощ оказа програмата „От социални помощи към осигуряване на заетост“ на Министерството на труда и социалните грижи, както и Националният исторически музей - София. Проучихме площ от почти 500 кв. м. Изследването на терена до пълно изследване на всички съоръжение ни позволи да прибавим към известните там паметници и редица нови. Според относителната си хронология, строителна техника и функция, в предварителен план, ги подреждаме по следния начин:

1. Дървена постройка с кръгъл план и диаметър около 20 м. Открита е северната ѝ половина. Съставена е от два реда четириъгълни ями, в които са били побити кръгли дървени стълбове. Останките ѝ са частично нарушени и покрити от зидовете на баня К, която, издигната по-късно, е попаднала точно в центъра на кръга;

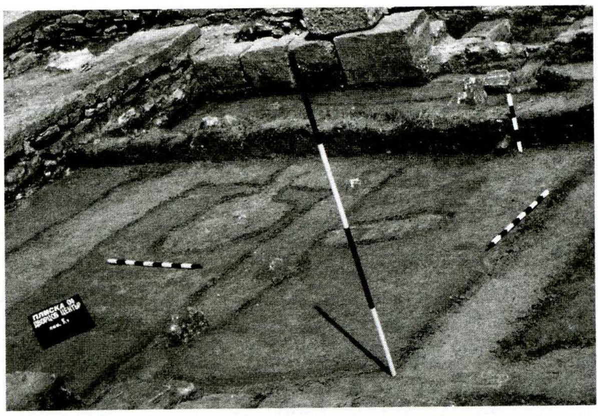

Обр. 1. Очертанията на следите от дървени градежи под монументалните сгради на цитаделата
Fig. 1 Traces of wooden structures beneath the monumental buildings within the citadel

2. Дървена постройка с четириъгълен план. Открита е западната ѝ стена, съставена от редица четириъгълни ями за кръгли дървени стълбове. Върху нея е бил изграден по-късно езическият храм, открит през 30-те години на XX в.;

3. Две двойки успоредни траншеи с посока изток - запад, двата им края излизат вън от изкопа;

4. Два излаза на подземни ходници, чиито северни краища също излизат вън от изкопа и ще бъдат търсени през 2005 г. в сектора на двете жилищни дворцови постройки. Излазите представляват слабо наклонена челна стена на ходника, по която вероятно чрез дървена стълба се е достигало до повърхност. В единия от ходниците е установено изоставяне на първоначалния излаз, частично засипване на ходника и изграждане на нов излаз. Изкачването до повърхността там е ставало чрез стъпала, изсечени в пръстта и покрити с дърво. До ъгъла на езическия храм е установено пресичане на единия от тях с подземен ходник, започващ от храма с посока на запад;

5. Кръгла дървена постройка, частично проучена, с плитка основа от тухли и хоросан и диаметър 10 м. По градеж и относителна хронология е синхронна на сграда Б4, с която образува единен ансамбъл.

Новите открития не само обогатяват плана на тази част от дворцовия комплекс. Съотношението между тях, от една страна, и съотношението им с проучени по-рано паметници добавя нови основания за детайлизиране на относителната хронология на строежите - един от централните проблеми в проучването на центъра. Принадлежността на дървената постройка под езическия храм към т. нар. дървен период на строителство в центъра не предизвиква съмнение и се добавя към факти, установени от по-ранни проучвания. Върху кръглата дървена постройка е изградена баня от X в., но отнасянето ѝ не към предходния IX в., а към още по-ранно време се потвърждава от пресичането на нейните ями от двойка успоредни траншеи без тухлени подложки за дървените стълбове в тях, които хронологически са по-ранни от тези (известни в центъра), на дъното на които са били поставени такива подложки. Разполагането на кръглата дървена постройка с плитка основа от тухли над останките на подземен ходник от времето след пожара от 811 г. е пример за нов тип дървена архитектура, съществувала през IX в., различна в конструктивно-техническо отношение от по-ранната чисто дървена строителна практика. Двете постройки от този тип засега са единствени сред строежите от езическия период на Първото българско царство.

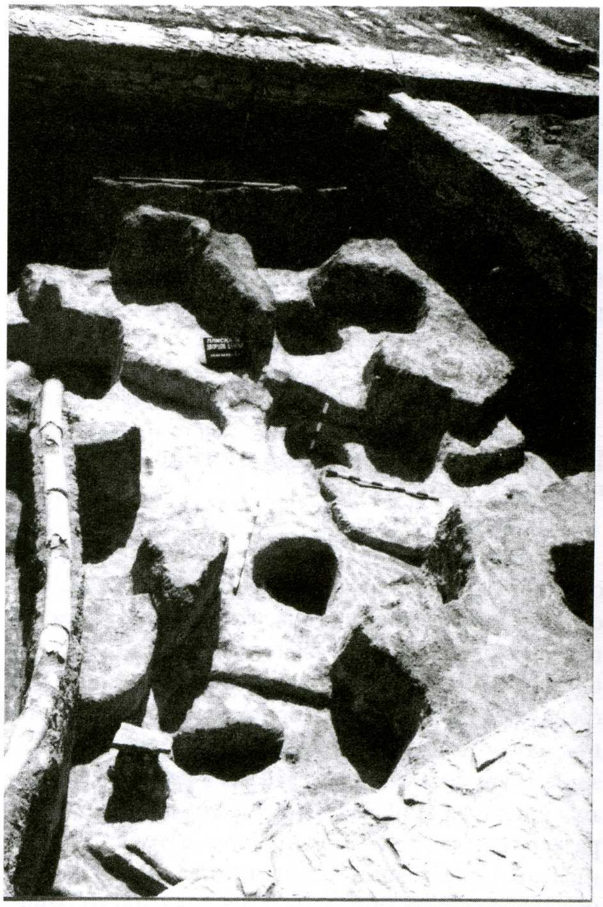
Обр. 2. Ями от дървени стълбове на кръгла постройка под монументалните сгради на цитаделата
Fig. 2. Holes from wooden pillars of a round structure beneath the monumental buildings within the citadel

Възстановяването на интензивността на разкопките в Плиска бързо показа своите предимства. То се потвърждава и от резултатите в други сектори на Вътрешния град през 2003 г.

Рашо Рашев, Янко Димитров,
Станислав Иванов

Цитирана литература:

Рашев, Станилов 2003: Р. Рашев, С. Станилов. Проучвания на Дворцовия център и на тайните ходници в Плиска през 2003 г. - Археология, 2003, 4, 64-65.

Посещение на учени от Археологически институт с музей в САЩ

От 3 до 16 април 2005 г. проф. д.и.н. Васил Николов, директор на Археологическия институт с музей на БАН, и н.с. д-р Крум Бъчваров изнесоха серия от лекции в няколко университета в САЩ.

Посещението се осъществи в рамките на съвместна инициатива на Солт Лейк Къмюнити Колидж към Университета на Юта и Археологическия институт „Котсън" на Калифорнийския университет в Лос Анджелис с подкрепата на Международния антропологически институт (Солт Лейк Сити), Археологическия научноизследователски център и Института за славянски, източноевропейски и евразийски проучвания на Калифорнийския университет в Бъркли, и Института по археомитология в Себастопол, Калифорния.

Презентациите в Солт Лейк Къмюнити Колидж бяха част от програма на Факултета за хуманитарни науки и изящни изкуства, озаглавена „Антропологията днес", която включваше постерна и етнографска експозиция, посветена на изучаването на културна антропология и археология, студентски конкурс и симулационен модел на археологическа теренна школа. Главно събитие в програмата беше участието на българските археолози, посрещнато с интерес от научната и студентската общност. В. Николов изнесе лекция на тема „Нови открития за праисторията на Тракия", а К. Бъчваров - „Смъртта през неолита: реконструкция на ритуали и семантично съдържание по материали от Балканите и Западна Анатолия".

Гостуването на двамата български праисторици продължи с посещение в два университета в Северна Калифорния. В Калифорнийския университет в Бъркли К. Бъчваров изнесе лекция на тема „Раждащото гърне". В Щатския университет Сонома В. Николов говори „За денотата на неолитните култови масички", а К. Бъчваров - за „Неолитните гробове в керамични съдове от Югоизточна Европа". Престоят в Бъркли съвпадна с гостуването на германския праисторик Петер Бийл (Университет „Мартин Лутер", Хале-Витенберг), участвал в българо-германската археологическа експедиция в Драма, Ямболско, който изнесе лекция за „Неолитното кръгово съоръжение в Госек, Германия".

Особено радушно бяхме посрещнати в Археологическия институт „Котсън" на Калифорнийския университет в Лос Анджелис, известен с традиционната си изследователска насоченост към югоизточноевропейската и близкоизточната археология, свързана главно с проучванията на дългогодишния професор в UCLA Мария Гимбутас. След като домакините ни запознаха с академичните и научноизследователските звена в Института, В. Николов представи пред научната и студентската аудитория вижданията си за „Динамиката на културните процеси в неолитна Тракия", а К. Бъчваров говори за „Раждащото гърне: неолитни гробове в керамични съдове от Югоизточна Европа". Поради интереса към работата на българските праисторици, извън официалната програма бяха представени „Нови праисторически открития в Тракия" и сПроучване на късноенеолитното селище при Харманли", а на импровизиран семинар В. Николов дискутира с американските си колеги проблеми на интерпретацията на някои групи праисторически находки. Наред със срещи с представители на ръководството на Американския археологически институт, беше осъществено и посещение на музейно-изследователския център Пол Гети в Лос Анджелис.

В резултат на посещението в тези важни академични и научноизследователски центрове в САЩ, бяха установени нови и възстановени стари контакти с колеги, работещи в сходни научни области, бяха договорени условия за книгообмен на институционално равнище и на последно, но не и по значение място, пред широка аудитория бяха представени постиженията на българската праисторическа археология, което е от особено значение за задълбочаване на научните връзки в контекста на глобализиращия се научен свят.

Крум Бъчваров

Първи българо-гръцки научен симпозиум „Родопите - древната и непозната планина"

От 2 до 4 октомври 2004 г. в Кърджали се проведе първият българо-гръцки научен симпозиум - „Родопите - древната и непозната планина". Той се осъществи в рамките на проект „Перперикон 2003" и с любезното съдействие на градското Народно читалище „Обединение". Научният форум беше иницииран от ръководителите на екипа, проучващ сензационния обект Перперикон - ст. н.с. д-р Н. Овчаров (АИМ-БАН) и Даниела Коджаманова (Регионален исторически музей - Кърджали) и спонсориран по програма ФАР - Фонд за малки проекти за трансгранично сътрудничество България - Гърция.

За няколко календарни години Перперикон се превърна в емблематичен обект за една внушителна и респектираща археологическа секвенция, разкриваща хилядолетно развитие и континюитет. Като се абстрахирам от професионалните измерения на този феномен, впечатляващ е ентусиазираният размах, с който настоящия му проучвател успя да го превърне и наложи като най-атрактивния археологически обект в страната, фокусиращ и прокламиращ мощния зов на българското културно-историческо наследство да бъде оценено по достойнство.

Научният форум умело съчета археологическите и културно-исторически проблеми и предизвикателства, провокирани от проучването на Перперикон, с по-широк кръг въпроси, отнасящи се до изследването и опознаването на Родопите В симпозиума взеха участие 16 учени След откриването на конференцията, на което присъстваха кметът на града и други официални лица, Н. Овчаров изнесе встъпителен доклад на тема: *Перперикон - хилядолетен духовен център в Югоизточна Европа*. Авторът синтезирано и убедително представи значимостта на обекта, както от тясно професионална гледна точка - като поредица от красноречиви свидетелства за приемствеността между епохи и култури, така и от общо познавателна позиция, предполагаща популяризиране на това ритуално място, забулено от мистериозни внушения.

Научните заседания протекоха в рамките на два дни.

Първото редовно заседание беше посветено на темата: *Беломорска Тракия и Родопите* през погледа на гръцките учени. Диамантис Трендафилос (Комотини) представи обширно експозе върху археологическите проучвания и находки от южните склонове на Родопите, отнасящи се до късната праистория, античността, класическия и елинистически период. Второто заседание премина под мотото „Проблемът Перперикон“. То съдържаше 7 доклада.

М. Камарев (Регионален исторически музей - Кърджали), на базата на откритията от последните сезони 2003 - 2004, представи най-ранните и сигурно засвидетелствани културни останки на Перперикон, отнасящи се към късния халколит. Първите сигурни напластявания от халколита са регистрирани на Акропола, в рамките на проучената площ, в непосредствена близост до Малкия дворец. Характерът на находките и главно откритата керамика, позволява отнасянето на пласта към края на халколитната епоха - настоящия валиден *terminus ante quem* за археологическата секвенция на обекта като цяло. Допълнителна светлина върху функционирането на Перперикон през къснобронзовата епоха (XVIII-XII в. пр. Хр.) хвърли доклада на К. Костова (СУ Св. Климент Охридски). Разкопките през последния сезон в едно от скалните помещения разкриха седиментни напластявания, съдържащи материали от къснобронзовата епоха и от друга страна множество свидетелства за каменни градежи и изсичания в материковата скала. По този начин първо се „одревнява“ началото на строителната дейност в скалния комплекс и второ - културните напластявания от късната праистория се разгръщат в хоризонтален план, а не изключително в скалните пукнатини и естествени процепи, което беше факт до момента. М. Гюрова (АИМ-БАН) представи разсъжденията си върху утилитарните и символни внушения на кремъчната колекция от Перперикон (сезон 2002 - 2003). Беше подчертан и онагледен фактът, че проучената колекция предоставя удивително съчетание на единични, но характерни и диагностични артефакти, които могат да послужат за относителни културно-хронологически маркери, и позволяват да се проследи движението на кремъчни артефакти (или на свързаните с тях технологични умения) в рамките на един широк, надрегионален обмен. Става дума за върхове на стрелички с триъгълна форма, голяма кремъчна пластина, която без съмнение принадлежи на някое от ателиетата за специализирано кремъчно производство в Североизточна България и за артефакти с назъбващи ретуши и характерно износване. Появата, циркулацията и функционирането на кремъчни изделия от представените категории се отнася хронологически към края на халколита до къснобронзовата епоха. П. Илиева (АИМ - БАН) запозна аудиторията с уникално произведение на римската металопластика - бронзов катинар за тоалетно сандъче с гротескна маска. По стилови белези находката се отнася към III в. Авторката изтъкна, че металното изделие намира най-близки паралели с бронзови катинари от Сирия. Подобни бронзови маски върху римски катинари се срещат и сред материали в Отенщайн (Австрия) и Будапеща (Унгария). Средновековният Ахридос в светлината на археологически данни беше представен от Д. Коджаманова (РИМ - Кърджали). Освен постепенното разкриване на части от ранновизантийската крепостна стена, градена от ломени камъни с хоросанова спойка, проучванията изваждат на бял свят църковни постройки и некрополи, някои от които са разположени в рамките на Акропола на скалния град, а друга - в подножието му (в местността Клисе башъ), където през IX - XII в. се развива епископията и административния център. Новите проучвания показват, че мащабите на архитектурния ансамбъл надхвърлят очакванията. Към известната вече красива църква с мозаечна украса, гробничния параклис, и частично проучен некропол се добавят разкрити нови помещения от верижните сгради, свързани с храма. Сред значителния брой находки: битови предмети, кръстове и медальони, белостенна декоративна и импортна, сграфито керамика, се откроява колекцията от оловни печати-моливдовули, на чието проучване беше посветен специален доклад, изнесен от Д. Стоименов (ЦДА - София). Сфрагистичният анализ е базиран на репрезентативната и втора по големина, след Великопреславската, колекция от византийски печати - 120 на брой, датирани между VI и XII в., и произхождащи от времето и мястото на архиепископията Ахридос. Иконографският анализ и прочитът на моливдовулите позволява на автора да ги класифицира по категории, натоварени със специфична семантика и предназначение. По този начин те се превръщат от археологически находки, в исторически документи, позволяващи да се проследят връзките между императорския двор и подчинените му административно и религиозно домени. Най-много печати (80 бр.) са открити в сграда до църквата в Клисе башъ, което е допълнителен довод в подкрепа на тезата, че в рамките на християнския комплекс се е намирало седалището на важен административен център - вероятно областният център на Източните Родопи през IX-XII в., както смята Н. Овчаров. Консервацията и реставрацията на метал, и в частност на находки от Перперикон, беше представена от М. Замова (РИМ - Кърджали). Знае се, но не винаги се дооценява фактът, че от качествената и професионална намеса на реставратора зависи дали находката ще достигне до интерпретатора с адекватната си гносеологическа натовареност.

След края на втората научна сесия се проведе дискусия по изнесените доклади и по всички въпроси, които възникват в хода на проучването на толкова нестандартен и комплициран обект. Н. Овчаров изтъкна, че в процеса на разкопките и трудностите на които се е натъквал, спонтанно е достигнал до осмислянето на своеобразни „раздели" на археологията: архитектурна археология и проучване на скални процепи и кухини. Въпреки всички въпросителни и неразкрити тайни на обекта, той е една съзидателна провокация в творческия път на изследователите му, които се надяват със съдействието на различни специалисти - в случая участниците в симпозиум - да разбулват мистериите на Перперикон. Дискусията завърши с вечния за тракийската археология въпрос: има ли и кои са неоспоримите критерии за интерпретиране на един обект като култово място (като недвусмислени се изключват само мегалитните паметници и гробниците). Беше споделена и одобрена идеята за организиране на специална конференция за тракийските светилища. Оптимален завършек на сесията за Перперикон беше екскурзията до обекта, където на място, и напътствани от найвещия познавач на свещения град, участниците в симпозиума се отдадоха на неподвластното на описание вълнение и захлас от съприкосновението с този феномен.

Третото заседание беше посветено на Родопите през праисторията и античността. Бяха изслушани 4 доклада. Я. Бояджиев (АИМ-БАН) представи резултатите от проучването на къснохалколитното селище Орлица в Източните Родопи. Селището е от разпръснат тип, то се е развивало в хоризонтален план като и двата му засега регистрирани, етапа на обитаване са завършили с опожаряване. Авторът изтъкна някои интересни особености в жилищното строителство - стени от преплетени колове обмазани с глина и с включени в конструкцията камъни (включително и с външно каменно подсилване на стените), наличието на подове от дъски от дъб и бор, както и липсата на дупки от носещите колове, фланкиращи очертанията на сградите. Проведените от проучвателя обхождания по селата в околността и наблюденията му върху стари къщи са показали, че в конструкциите вкл. до XIX в. е застъпен прийомът поддържащите колове на сградата да се поставят върху глинени постаменти укрепени с камъни. Очевидно става дума за хилядолетна и локална традиция в строителните техники на родопското население, провокирана вероятно от спецификата на природните фактори. К. Лещаков (СУ „Св Климент Охридски") изложи концепцията си за късната бронзова епоха в източната част на Балканите. Според него източна Тракия, включително източните подстъпи на Родопите са били неотменна част от високо развитата икономически зона на източносредиземноморската ейкумена през КБЕ Авторът изтъкна, че на базата на зарегистрирани и в различна степен проучени ридове в източните Родопи със следи от укрепителни съоръжения (голяма и малка Драгойна, Ада тепе, Перперикон и Татул), е възможно класифицирането им като различни по тип агломерации, развиващи се около естествен планински връх. Най-развитите и сложни от тях (Перперикон напр.) съдържат административна, представително-дворцова, ритуална и обитаема част организирани около върха. Данните за рудник за експлоатиране (вероятно още в древността) на златна жила в околностите на Кърджали са допълнително основание за лансираната теза. Д. Катинчарова (РИМ - Пазарджик) представи 2 новооткрити тракийски светилища: едното е при Дебращица, Пазарджишко, където е разкрито съоръжение, интерпретирано като култово огнище и сграда чиито стени са от обработени каменни блокове. Регистрирани са два културни пласта - от къснożелязната и римската епоха, материалите от които на се различават по вид. Вторият обект е в землището на Велинград и представлява каменно ограждане с правоъгълен план чиито стени с деб. между 1,80 и 2 м са от ломени блокове на калнa спойка. Сред находките преобладава керамиката от т. нар. тип тракийска култова, или група Цепина. Всички диагностични находки се вместват в рамките на късножелязната епоха. Н. Дамянов (Смолян) изнесе доклад за археологическите свидетелства за криптохристиянството в Родопите. Беше представен обилен материал (надгробни камъни с изобразени кръстове, издълбани кръстове върху плочи от гробното съоръжение и др.) за присъствието на християнски символи и знаци в контекста на погребални практики на ислямизирани анклави. Авторът изтъкна и значението на практиката на „хароновия обол“ (с такава функция са използвани дори султански монетни емисии) - реликт на древен езически обичай - като свидетелство за съхранена верска идентичност.

Заседанието посветено на средните векове в развитието на Родопите предвиждаше три доклада. За съжаление двама от участниците бяха възпрепятствани да присъстват и се представи само И. Чокоев (РИМ - В. Търново). Той запозна аудиторията с резултатите от анализите на тъкани, удостоверяващи успоредици във везаните материали открити в средновековните архиерейски гробове от храмовете „Св. Йоан Продром“ в Кърджали и „Св. София“ в Солун. Прецизният анализ на златната везба от костюма на погребания в кърджалийдсия храм е позволил на автора да възстанови графично епитрахил, набедреник и наръкавник от костюм, отговарящ на висш сановник с ранг на епископ (в случая - този на Ахридос). Изследванията на текстила показват близки паралели с този от гроба в катедралната църква в Солун, което индикира близост и в ранга на погребаните. Според изследователя епископските одежди през XII в. са били изготвяни в специализирани ателиета в Константинопол.

След края на докладите Н. Овчаров даде думата на присъстващите за въпроси, изказвания и заключителни думи. Своята висока оценка за организацията и научното равнище на симпозиума изразиха Директора на РИМ - Кърджали, както и участниците във форума - Я. Бояджиев, К. Лещаков, М. Гюрова.

Втората предвидена в рамките на симпозиума екскурзия беше до светилището в Татул, където екипът на Н. Овчаров с бързи темпове прави сензационни открития. Конфигурацията на свещения хълм е напълно променена от новите разкрития и най-вече от респектиращия и внушителен силует на елинистическия храм.

Изводът от всичко видяно и чуто, в рамките на три наситени дни в Кърджали, е следният: предизвикателствата пред академичната археология са разнообразни, неизбежни и много, печелившият модус е те да се превърнат в обща кауза за широк екип специалисти. Така загадките ще намаляват, а разбирането и адекватното осмисляне на откритията ще се задълбочава.

Мария Гюрова

Международен симпозиум „Праисторическа Струма“, Кюстендил - Благоевград, 27. 09 - 01. 10. 2004 г.

Обект на интензивни археологически проучвания, особено през последните десетилетия, долината на Струма привлича усилията на много специалисти в областта на културното развитие от неолитната до ранножелязната епоха. Натрупаните в резултат на тяхната работа фактологични данни и интерпретативни построения отдавна правят актуална необходимостта от тяхното контекстуално осмисляне и обобщаване. Доказателство за това бяха оживените дискусии и сериозните заключения на международния симпозиум „Праисторическа Струма“, организиран от Американския университет в България, фондация „Герда Хенкел“, Регионалния исторически музей - Кюстендил и историческите музеи в Благоевград и Перник. Организационният комитет в лицето на чл. кор. проф. Хенриета Тодорова и проф. Марк Стефанович създаде отлични условия за работа и творческа атмосфера по време на официалните заседания и неформалните обсъждания. Симпозиумът се проведе от 27 септември до 1 октомври 2004 г. в Кюстендил и Благоевград с амбициозната задача „в светлината на най-новите археологически и интердисциплинарни изследвания да разгледа проблемите на праисторията на района на р. Струма и контактите му със съседните територии“. С доклади участваха 34 учени от България, Великобритания, Германия, Гърция, Израел, Македония, Сърбия и Франция.

Симпозиумът беше официално открит в Кюстендил от заместник-кмета на града Г. Анастасов в присъствието на заместник областния управител и народни представители от областта. С приветствено слово към участниците се обърна и директорът на Регионалния исторически музей Кюстендил Валентин Дебочички. Там се проведе и първото заседание на симпозиума.

Хенриета Тодорова (София) откри работната част на симпозиума, като представи своята концепция за палеоклиматичното развитие в периода VII - I хил. пр. Хр. Своебразен контрапункт на някои нейни тези се съдържаше в доклада на Бернхард Венингер (Кьолн), който постави въпроса дали колапсът на северноатлантическата климатична система през 8 ka cal BP е станал причина за неолитизацията на Югоизточна Европа. Предизвикала продължителна дискусия, неговата позиция основателно беше критикувана за ограничената ѝ чисто археологическа изворова база за сметка на засиления интердисциплинарен акцент. Уместен завършек на този тематичен кръг постави Явор Бояджиев (София) с изложението си върху проблемите на абсолютната хронология на неолита и халколита в долината на Струма.

Втората група доклади от първото заседание имаха по-конкретна насоченост. Венета Генадиева (Кюстендил) разгледа праисторическата селищна система в района на Кюстендил. Стефан Чохаджиев (В. Търново) представи модел на началото на неолита в долината на Струма, а Георги Ганецовски (Враца) запозна аудиторията с нови данни за началото на неолита в Северозападна България. Първият ден от работата на симпозиума завърши с коктейл, даден от кмета на града.

Второто заседание, което също се проведе в Кюстендил, започна с доклада на Иван Дуриданов (София) върху палеолингвистичните данни за имената Стримон, Аксиос и Нестос, който внесе екзотично звучене в иначе чисто археологическата насоченост на симпозиума. Следващите две изложения бяха посветени на неолитното селище Гълъбник. Юрай Павук (Нитра) разгледа селището в контекста на възникването и развитието на неолита в Централнобалканската зона, а Анета Бакъмска (Перник) представи архитектурата в Гълъбник. Проучването на конкретни неолитни селища беше обект на още два доклада. Веселина Вандова (Кюстендил) съобщи нови данни за раннонеолитното селище Пиперков чифлик край Кюстендил. Последните резултати от разкопките на неолитното селище на територията на Международния панаир в Солун, представени от Мария Папа (Солун), станаха повод за дискусия по въпроса за жилищното строителство и селищните модели през късния неолит. Тезата за изместването на селищата от могилите върху равни терени беше оспорена с аргумента за съществуването на т. нар. сателитни селища успоредно с продължаващия живот върху селищните могили.

Обобщаващ характер имаше докладът на Ирена Настева (Скопие) за графитната украса на халколитни керамични съдове от територията на Република Македония.

Последните три доклада от второто заседание бяха посветени на палео- и археоботанически проучвания. Елена Божилова (София) представи цялостна картина на промените в растителността и климата в Западна България от неолита до съвременността, а Цветана Попова (София) съобщи конкретни археоботанически данни от същия регион. Султана Мария Валамоти (Солун) запозна участниците с предварителните резултати от проучването на растенията и земеделието в неолитното селище Промахон - Тополница.

С това работата на симпозиума се пренесе в Благоевград при любезното домакинство на Американския университет в България и местния Исторически музей. Третото заседание започна с обобщаващия доклад на Малгожата Гребска-Кулова (Благоевград) за праисторическите селища в долината на Средна Струма от края на VII до началото на I хил. пр. Хр. Вниманието на аудиторията привлякоха изводите за икономическите промени в края на халколита и началото на ранната бронзова епоха с изместването на селищата на по-високи места и главно за климатичната обусловеност на тези промени. Логично продължение на тази тема бяха докладите на Лиляна Перничева (София) за периодизацията на праисторическите обекти в долината на Струма в контекста на Балканите и на Стефан Чохаджиев за периодизацията и хронологията на ранния халколит в същия регион.

Следващите трима участници представиха резултати от археологическото проучване на конкретни обекти. Хайдо Кукули-Хризантаки и Йоанис Асланис (Солун) информираха аудиторията за развитието на гръцко-българския проект Промахон - Тополница. Димитра Маламиду (Солун) докладва новите проучвания на неолитното селище Дикили Таш в Северна Гърция, а Жан-Пол Демул (Париж) представи разкопките в Ковачево в контекста на раннонеолитното развитие в долината на Струма.

Последното, четвърто заседание на симпозиума започна с доклада на Стоилка Игнатова-Терзийска (Пазарджик) за зооморфната пластика от Западна България. Крум Бъчваров (София) разгледа мястото на децата в неолитните погребални обреди в светлината на данните от Западна България, поставяйки особен акцент върху гробовете в керамични съдове като специфична проява, свързана с найранните фази на регионалното културно развитие и със самия процес на неолитизация. Петя Георгиева (София) говори за последните етапи на култура Криводол - Сълкуца. Жак Якар (Тел Авив) отново се върна на голямата тема за културните връзки между Балканите и Анатолия от неолита до бронзовата епоха. Кен Уордъл (Бирмингам) предложи опит за преразглеждане на датирането на фазата Троя VIIb2-b3 въз основа на нови радиовъглеродни дати от Асирос. Марк Стефанович и Илия Кулов (Благоевград) анализираха връзката между Кайменска чука и Кръсто Покровник в регионален контекст. Мария Вала (Солун) докладва новите резултати от археологическите проучвания на къснобронзовия некропол във Фея Петра на изток от долината на Долна Струма. Стелиос Андреу (Солун) изложи виждането си за традицията и иновацията в керамиката от бронзовата епоха от Тумба в Солун. Димитрис Мацас (Солун) представи археологическата картина на Самотраки преди гръцката колонизация: самотракийската ранножелязна епоха. Драги Митревски (Скопие) запозна участниците в симпозиума с началото на желязната епоха в Р Македония, а К. Луци (Прищина) представи проучванията си на некропол от преходния период от бронзовата към желязната епоха в Косово.

На един специфичен тип анализ на социалните мрежи на неолитни общества беше посветен докладът на Ерих Класен (Кьолн). Волфганг Давид (Мюнхен) разгледа група златни елементи от церемониални одежди от бронзовата епоха в Южна Германия и техните аналогии в Дунавско-Карпатския и Балканския регион.

Последното заседание завърши с продължителни и задълбочени дискусии, обобщаващи резултатите и изводите от четиридневната работа на симпозиума. Чл. кор. проф. Хенриета Тодорова закри симпозиума, като пожела на следващото поколение праисторици да продължи традицията на такива широки обсъждания, които са доказали полезността си за решаване на едни от най-спорните проблеми на праисторическата археология.

Заседанията на симпозиума бяха придружени от посещение на историческите музеи в Перник, Кюстендил и Благоевград, където бяха открити специални временни експозиции с материали от археологическите проучвания на едни от най-интересните и интензивно проучени праисторически селища в долината на Струма, вкл. Гълъбник, Ваксево, Сапарева баня, Слатино, Българчево, Ковачево. На 1 октомври 2004 г. се проведе целодневна работна екскурзия в Гърция. Бяха посетени музеите в Серес, Драма, Филипи, Амфиполис и праисторическото селище Дикили Таш.

Крум Бъчваров

Георги Китов на 60 години

През 2003 г. ст. н.с. Георги Китов навърши 60 години. В чест на кръглата годишнина на известния български археолог на 11 декември се състоя мило тържество, организирано от Археологическия институт с музей при БАН и подпомогнато от Винарска изба „Розова долина“ - Карлово, Издателство „Геопрес“, Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП). На тържеството присъствуваха известни изследователи на тракийската история и археология, представители на чужди мисии у нас, официални лица, приятели на юбиляра, журналисти. Директорът на АИМ - БАН проф. д.и.н. Васил Николов връчи поздравителен адрес от колегията на института с пожелание за нови впечатляващи открития. Г. Китов получи поздравителни адреси и от проф. Александър Фол, заместник-министъра на културата Бисера Йосифова, от колегиите на Националния исторически музей, Исторически музей „Искра“ - Казанлък, Исторически музей - Хасково, Регионален исторически музей - Кърджали, от Международна фондация „Антична Европа“, Форд Мото-Пфое, Профилактика, рехабилитация и отдих ЕАД, както и поздравления от името на посланиците на Гърция, Дания, Швейцария и Беларус.

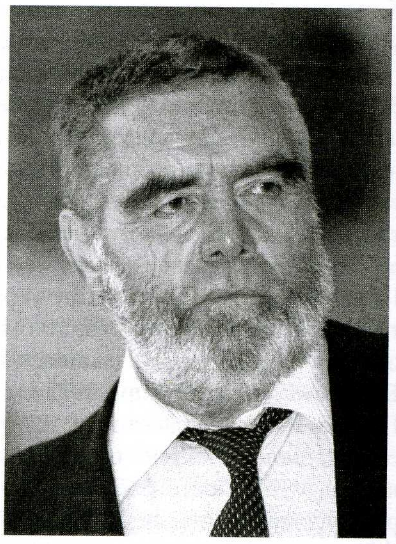

Във връзка с годишнината беше издаден и том, посветен на юбиляра - сборник статии *„Пътят“, София, 2003*, под общата редакция на проф. Александър Фол. Сборникът съдържа списък с публикациите на Г. Китов и 38 научни статии. Последните могат да се обединят в няколко хронологически или проблематични групи:

Праисторическата група статии обхваща аналитични изследвания върху ранните държавни организации в Тракия (К. Порожанов), върху погребалните практики от некропола при Дуранкулак (М. Аврамова) и ранната бронзова епоха (М. Менкова), кратка ретроспекция на проучванията в Троя (И. Гацов), връзките на културата на инкрустираната керамика с микенския свят (Т. Шалганова), още един поглед върху плочите от Разлог (С. Ганева). Сред тази група бих откроил и първичната публикация на сребърното „съкровище“ от Търговищко (Л. Конова).

Статиите, посветени на проучванията на могилните некрополи, са предимно обобщаващи или аналитични - могилните некрополи в Кюстендилско (Л. Стайкова-Александрова); могилите от римската епоха в Казанлъшко (М. Първин); прилики между фригийските и тракийските надгробни могили (М. Василева); интересен опит за интерпретация на някои трупоизгаряния като начин на погребване или жертвоприношение (Р. Георгиева, Д. Момчилов), както и представяне на резултатите от проучванията на отделни могилни комплекси - Маврова могила до Старосел (Д. Димитрова).

Най-голямата група статии са посветени на първични публикации или анализ на отделни находки или групи находки. Тук следва да отбележа приносите на М. Тонкова, Д. Агре, Т. Стоянов, Г. Атанасов, Т. Борисова, П. Илиева, А. Минчев, В. Паунова, Б. Томова и И. Чолаков, посветени на първични публикации с каталог и анализ на отделни групи предмети, съхранявани във фондовете на отделни музеи.

Шест статии третират въпроси свързани с нумизматика и епиграфика и интердисциплинарни проучвания. Първата група е посветена както на проблеми на втората половина на I хил. пр. Хр. (Й. Юрукова, Е. Паунов), така и на римското монеосечене и епиграфика (Л. Гетов, В. Герасимова). Втората група изследвания (Г. Мавров, Н. Тонков, Т. Петкова) засяга интердисциплинарни проучвания или методи, свързани с проучвания на надгробни могили.

Последната група обхваща статии, касаещи както ретроспекция на археологически проучвания или резултати от такива (М. Боспачиева, К. Зарев, В. Николов, К. Панайотова), така и изследвания върху историята и религията на ранните траки (К. Йорданов, И. Маразов, М. Тачева, В. Фол).

Стефан Александров

100 години от откриването на първата експозиция в Националния археологически музей

На 18 май 2005 г. Националният археологически музей, който е неразделна част от Българската академия на науките, отбеляза 100 години от откриването на първата си експозиция. На този ден бяха официално представени и новите експозиции във всички изложбени зали: Централна, Праистория, Средновековие, Трезор, както и Зала за временни изложби. Минути преди тържеството учените и служителите в АИМ-БАН и неговите филиали във Велико Търново и Шумен, както и техни колеги от други музеи и институции, се събраха пред сградата на Музея за снимка. Честването премина под патронажа на президента на Р България г-н Георги Първанов и на министър-председателя на Р България г-н Симеон Сакскобурготски, а на самия празник присъства и г-н Борислав Великов - председател на Народното събрание. В Почетния организационен комитет под председателството на акад. Иван Юхновски - председател на Българската академия на науките, бяха Стефан Софиянски - кмет на град София, Соломон Паси - министър на външните работи, доц. Игор Дамянов - министър на образованието и науката, Нина Чилова - министър на културата и туризма, проф. Стефан Данаилов - председател на Комисията за култура в Народното събрание, Светослав Спасов - народен представител, проф. Боян Биолчев - ректор на СУ „Св. Климент Охридски“, д-р Божидар Димитров - директор на Националния исторически музей, проф. Александър Фол, арх. Георги Угринов - директор на Националния институт за паметниците на културата, Борис Данаилов - директор на Националната художествена галерия и проф. Рачко Попов - директор на Етнографския институт с музей - БАН. Тържеството, което се състоя в Централната зала на Музея, беше почетено от много обществени, политически, културни и научни дейци от цялата страна, както и от посланиците на Италия, Германия, Австрия, САЩ, Беларус, Япония, Китай и др. Събитието беше отразено от печатните и електронни медии.

В 18 часа директорът на Археологическия институт с музей на БАН проф. Васил Николов приветства над хилядата гости и представи „визитната картичка“ на институцията. Той подчерта нейните национални функции като двигател и организатор на археологическата наука в България. Изтъкната беше водещата позиция на АИМ-БАН в музеологията и популяризирането на българското културно наследство.

Председателят на Българската академия на науките акад. Иван Юхновски изрази задоволство от дейността и успехите на АИМ-БАН като водещо звено в академичната общност и награди институцията за втори път с почетен плакет „Проф. Марин Дринов“.

Приветствие отправи президентът на Р България Георги Първанов, който говори за ролята на Археологическия музей и за отговорността на институциите за опазване на културното наследство на страната.

Археологически институт с музей - БАН, 18 май 2005 г. Директорът на Археологическия институт с музей проф. Васил Николов получава почетния плакет „Проф. Марин Дринов“ (Сн. Антон Чалъков)
Institute of Archaeology with Museum of the Bulgarian Academy of Sciences, 18th may 2005. Prof. Vasil Nikolov, director of the Institute of Archaeology with Museum, receives the „Prof. Marin Drinov“ medal (Photo: Anton Chalakov)

По случай юбилея Националният археологически музей получи поздравителни адреси от Министерството на културата и туризма, Министерството на образованието и науката, главния прокурор на Р България Никола Филчев, Националния исторически музей, Посолството на Република Беларус, Унгарския културен институт, Археологическия институт на Руската академия на науките, Сръбската академия на науките и изкуствата, Македонската академия на науките, Виенския университет, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“, Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, Националния политехнически музей, както и от множество регионални и общински исторически и археологически музеи от цялата страна. Целият списък беше обявен пред присъстващите на честването.

След тържеството директорът на Археологическия институт с музей на БАН проф. Васил Николов представи на официалните гости обновената и обогатена експозиция на Музея. От Централната зала, където са изложени колекции от паметници, датиращи от късната бронзова епоха до ранното средновековие, те преминаха през галерията със стенописи и църковна утвар от XII-XVII в., за да посетят залите Средновековие, Трезор и Праистория. Зала Трезор впечатли със съкровищата от Вълчитрън, Луковит и Николаево, както и с големите археологически открития на 2004 г. - уникалната златна погребална маска от могила Светицата и главата от бронзова статуя от могила Голямата Косматка край Крън, Казанлъшко. Изцяло нова зала е посветена на българското средновековие, с едни от най-представителните паметници от този период. Сред тях са четирите забележителни икони - керамичната икона с образа на св. Теодор от Преслав, мозаечната икона от Източна Тракия, иконата от Несебър и единствената по рода си двустранна икона от Погановския манастир. Интерес предизвика и специалната временна изложба - ретроспекция на предходни експозиции на Музея от 1905 до 2005 г.

Росица Лельова

Слово на проф. Васил Николов, директор на Археологическия институт с музей на Българската академия на науките, по случай 100 годишнината от откриването на първата експозиция в Музея

Уважаеми господин Президент,
Уважаеми господин Председател
на Народното събрание,
Уважаеми господин Министър-председател,
Уважаеми господин Председател на БАН,
Уважаеми дами и господа
народни представители и министри,
Ваши Превъзходителства,
Уважаеми колеги и приятели,
гости на нашия празник,

На този ден преди точно 100 години, в тази зала е открита първата експозиция на Народния музей, която е и първата археологическа експозиция в България. Въпреки че е създаден в края на 1892 г., Народният музей отваря врати за посещение на 18 май 1905 г. Денят не е избран случайно - това е именния ден на княз Фердинанд, който е подкрепял дейността на Музея и ремонта на сградата. На започналия в 11 ч. преди обед и продължил около два часа „модерен, но бавен церемониал“, присъстват княз Фердинанд с военната и гражданската си свита, князете, министрите и дипломатическия корпус, столичния кмет, депутати, генерали, висши магистрати, университетски професори и обикновени граждани.

В дълга реч директорът на Музея Вацлав Добруски подробно представя събраната колекция, която от 165 предмета в началото, след 12 години достига почти 23000 единици. Археологическите паметници са получени както с предписание на Министерството на народното просвещение до административните и училищните власти за предаване в Музея на случайно намерени находки, така и с ограничени по обем археологически разкопки. Преобладават античните каменни паметници, но и нумизматичната сбирка е вече доста богата.

С кратка, но съдържателна реч княз Фердинанд обявява „Българския Народен музей за открит“. Актуално звучи посланието му „тоя храм на миналото… да се посещава ревностно не само от чужденци …, но и от всички българи, които тук могат да почерпят … поуката, … че нашата земя принадлежи към най-благородните кътове, които някога са играли роля във всемирната културна история …“

Слово произнася и проф. Иван Шишманов, министър на народното просвещение.

Централните вестници отразяват по-кратко или по-подробно откриването за публично посещение на Народния музей. „Дневник“ пише: „С Народния музей ще може да се гордее целия народ…“

През първите пет месеца след откриването на експозицията Музеят е посетен от 86 хиляди души! Тази цифра сама по себе си говори за огромната обществена необходимост, на която Музеят достойно отговаря.

Последващата история на Музея е историята на една национална културна институция, която от 1949 г. и административно е вплетена с дейността на друга национална, но научна институция - Българския археологически институт. Днес Археологическият институт с музей на БАН е институция с национални функции, призвана да бъде организатор и двигател на археологическите проучвания и археологическата наука в България, както и да има водеща позиция в музеологията и популяризирането на археологическото наследство на страната. Националният археологически музей, който е съставна част на голямата институция, е най-големия и най-богат археологически музей в страната. Неговите фондове са натрупани предимно преди Втората война, след това са допълвани спорадично. Вече поехме курс към обогатяване на Музея с нови значими находки от разкопки, ръководени от сътрудници на АИМ. След дългите ремонти на сградата и липсата на експозиция, през последната година хора от всички възрасти откриха или преоткриха Националния археологически музей с неговото ново лице. Освен като храм на древността, в който влизат и ще влизат десетки хиляди поклонници на познанието за миналото на тази земя, местоположението на Музея в централната зона на столицата определя естествената му роля и на място, където голяма част от чуждите гости и делегации, приемани в съседните висши държавни институции, могат бързо да осъзнаят, че техните високопоставени домакини представят страна с много богато културно наследство и съответно да изпитат респект пред нея.

Уважаеми гости,

За нас днес е чест да ви посрещнем с новите или обновени експозиции, с които Националният археологически музей представя за първи път в цялостен вид най-важното от своите колекции, включително и последните им попълнения. В своята близо 113-годишна история постоянните експозиции на Музея са изграждани поне 5 пъти в зависимост от обогатяването на фондовете или смяната на музеоложката концепция. Историята на експозиционните промени през десетилетията е показана в Залата за временни изложби. За първи път от десетилетия отваря врати залата, посветена на средновековната българска държава. Надявам се, че въздействието на експонатите и интериора съответства максимално на желанието ни да представим културата на този най-български период. Особено се гордеем със зала Трезор, която след необходимия ремонт беше снабдена с много нови витрини и подредена по нова концепция. В нея намират място най-важните ни антични съкровища от благородни метали, включително и сензационните находки от миналата година. Ремонтираната Централна зала, в която се намираме, представя обновената и обогатена експозиция за предримската, римската и раннно-византийската епоха, както и пропилеите към българското средновековие. В галерията пък са подредени спасени стенописи и утвар от няколко късносредновековни църкви. И накрая, макар че хронологически стои в началото, е зала Праистория, която съдържа експонати с изключително важна научна стойност - ранния палеолит до края на бронзовата епоха. Смея да се надявам, че с целия си комплекс от експозиции и дейност, Националният археологически музей ще отговори достойно на потребностите на българското общество в началото на XXI век.

Настоящият, надявам се, добър вид на Музея е резултат на много усилия - както за ремонтиране на сградата, основната част на която е на почтената възраст 511 години, така и за изграждане на постоянните музейни експозиции. В последната дузина години в сградата бяха вложени значителни средства - на първо място, дарените от италианското правителство, както и тези, осигурени целево от Българската академия на науките и от правителството на Република България. На тези три институции изразяваме нашата дълбока и искрена благодарност! Пак на БАН дължим целия интериор на зала Средновековие. Особено ценим жеста на семейство Нели и Роберт Гипсън от Ню Йорк, които чрез приятелското посредничество на Американското посолство в София осигуриха специални витрини за най-ценните ни съкровища в зала Трезор.

Признателни сме на президента на Република България г-н Георги Първанов за подчертания му интерес към археологическото наследство на страната и за неговата съпричастност към дейността на нашата институция. За оказаната ни навременна финансова подкрепа за реновирането на сградата и консервацията на безценни археологически паметници сме особено задължени на министър-председателя на Република България г-н Симеон Сакскобургготски. На двамата благодарим и за поетия патронаж над подготовката и честването на нашия юбилей. В този момент искаме да изразим още веднъж нашата признателност и към председателя на Българската академия на науките акад. Иван Юхновски за силната му подкрепа на усилията на Археологическия институт с музей в проучването и популяризирането на археологическото наследство на България.

С каквито и финансови средства да разполагахме, направеното за Музея през последните две години не би било възможно без сърцатата работа на музейните уредници, както и без съдействието на мнозина специалисти и научни сътрудници от институтските секции. На всички тях, на ръководителите на работните групи и на членовете на ръководството на Археологическия институт с музей дължа най-искрена и сърдечна благодарност.

Честит юбилей и честит международен ден на музеите, уважаеми колеги и гости!

Слово на акад. Иван Юхновски, Председател на Българската академия на науките, по случай 100 годишнината от откриването на първата експозиция в АИМ-БАН

Уважаеми господин Президент,
Уважаеми господин Председател на Народното събрание,
Уважаеми господин Министър-председател,
Ваши Превъзходителства,
Уважаеми господа министри и
народни представители,
Скъпи гости и колеги,

Щастлив съм, че в навечерието на нашия най-светъл празник - 24 май Археологическият институт с музей при БАН ни събра, за да отпразнуваме 100 години от откриването на първата експозиция на първия музей в България, истинска майка на повечето музеи у нас.

Днес Археологическият институт с музей при БАН, е най-големият ни археологически музей, национален център и координатор на теренните археологически проучвания на територията на България, един от най-важните центрове в страната за популяризиране на миналото на днешните български земи, една от най-големите и мощни научно-изследователски институции в Европа.

Тук искам да припомня, че още през 1909 г., с решение на Правителството нашия музей се преименува в Народен археологически музей. Днес, това име следва да се чете заслужено като Национален археологически музей.

За днешната юбилейна и представителна изложба много допринесоха продължаващата вече 12 години финансова подкрепа на Посолството на Република Италия у нас, както и в последно време семейство Гипсън от Съедините щати.

На тях искам да изкажа нашата признателност. Разбира се Ръководството на БАН е особено задължено да изкаже своето задоволство от изключителната по значение и обем научно-изследователска работа на нашите колеги от Археологическия институт с музей при БАН. Българска академия на науките се гордее с техните открития и забележителна експозиция.

Отчитайки огромното значение на работата на Археологическия институт с музей, забележителните открития на нашите археолози, развълнували и въодушевили нашата общественост особено в последните години, Управителният съвет на БАН за втори път, което е особено рядко явление, присъди почетния плакет на името на „проф. Марин Дринов“, първият председател на БАН, на Археологическия институт с музей на БАН. Разбира се и за ознаменуване едновековния юбилей на неговата експозиция.

За мен е чест и удоволствие да връча това отличие.

Да Ви е честито и успех винаги да съпровожда делата Ви!

Разбира се не мога да не изразя съжалението си, че заедно с плакета не мога да Ви връча и чек за 500 хиляди лева за предстоящите археологически проучвания през това експедиционно лято. Още веднъж успех и днес, и завинаги!

„Не можем да оставим борбата с иманярите на археолозите и историците“ - слово на президента Георги Първанов по повод 100 години от официалното откриване на първата експозиция на Археологическия музей

Уважаеми господин Директор,
Уважаеми господин Председател на Народното събрание,
Уважаеми господин Министър-председател,
Госпожо Министър,
Уважаеми господин Председател
на Българската академия на науките,
Ваши Превъзходителства,
Дами и господа,

Тържественото отбелязване на стогодишнината от откриването на първата експозиция на Националния археологически музей е добра възможност да изразим нашата признателност към всички, които заложиха началото на българската археологическа наука, на музейното дело в България.

Както специалистите знаят, това начало е преди края на 19-ти век. Със сигурност трябва да си припомним, че с идеята за подобен музей влизаха в борбата българските възрожденци. Това беше тема, коментирана обстойно от създателите на Българското книжовно дружество.

Няма начин в едно такова тържествено събрание да не изкажем и своята почит към първостроителите, към създателите и към всички блестящи археолози, специалисти, ръководители на музея, които през десетилетията изнесоха на гърба си неговото развитие и утвърждаване. На първо място - към първия директор на Народния музей Вацлав Добруски, а редом с това - към утвърдени през годините имена като Никола Мавродинов, Богдан Филов, Кръстьо Миятев, Рафаил Попов, Димитър Димитров, Димитър Ангелов. Ще пропусна някого, все пак учил съм ги преди повече от четвърт век ... Но ние дължим на всички тях и на хилядите сътрудници на музея дълбока благодарност, защото тези хора вложиха частица от себе си за утвърждаването на Археологическия музей и на музейното дело в България.

Впрочем, като казвам това, се сещам за една много силна, макар и простичко изречена фраза на Константин Иречек - един от най-горещите радетели за развитието на музейното ни дело. Той си представяше този музей като просторно място, където да се изложат хубаво старините, за да могат родолюбците да ги видят и да разпознаят своето отечество, а чужденците да добият едно ясно и добро понятие за България и за българите. Да, наистина такова място беше през тези сто години Националният археологически музей. И днес, от дистанцията на този век, не можем да си представим София без тази голяма джамия, без всичко, което е събрано тук, без десетките хиляди експонати във фондовете на музея. Сигурно не е случайно, че музеят се намира редом с „триъгълника на институциите". Навярно това е много ясен знак, че българската култура е един от стожерите на държавността през всичките трудни години в развитието на българската държава, на българщината. Радвам се, че днес участваме в церемонията по откриването на обновената сграда. С нетърпение очаквам да видя изцяло обновената зала на тракийските съкровища, блестящия дизайн, както писаха журналистите, на зала „Средновековие". Впрочем, струва ми се, че старши научен сътрудник Маргарита Ваклинова беше казала, че тук Средновековието оживява. Сигурно е така и вярвам, ще се убедим в това. Ще видим и „перлата" на музея - зала „Трезор". За мен е много важно в тези минути да си дадем ясна сметка, че пред нас, хората от институциите, има още много работа, за да отговорим на очакванията на специалистите, за да отговорим на очакванията на обществото. Защото не можем да оставим борбата с иманярите на археолозите и на историците. Защото твърде отдавна си приказваме, а все още нищо не сме направили, за да обновим, да модернизираме това мудно, тромаво, остаряло законодателство, което е абсолютно непригодно за условията, в които работят моите колеги историци и археолози. Още веднъж позволете ми от името на всички институции, от свое име да честитя този забележителен юбилей и да пожелая на всички много здраве и успехи.

44-та Национална археологическа конференция, Видин, 30.05 - 03.06.2005 г.

От 30 май до 3 юни 2005 г. във Видин се проведе 44-та Национална археологическа конференция, организирана от Археологически институт с музей при Българска академия на науките и Исторически музей - Видин. На нея присъстваха учени от АИМ-БАН, представители на различни университети и музеи от страната.

Конференцията беше официално открита на 30 май от директора на АИМ-БАН проф. дин Васил Николов в присъствието на министъра на културата и туризма - Нина Чилова и кмета на Видин - г-н Ценов. В своето слово проф. дин Васил Николов отбеляза приоритетите и насоките в развитието на българската археология, които са пряко свързани с бъдещото членство на България в Европейския съюз. Не беше подминат и проблемът с иманярите, и отношението на държавата към археологическите паметници. В приветсвеното си слово министър Чилова подчерта значението на археологическите паметници за развитието на културния туризъм в България, които се явяват и неразделна част от културно-историческото наследство на страната. Кратко слово, във връзка с откриването на археологическата конференция, произнесе и кметът на град Видин.

След официалното откриване, колектив археолози от Исторически музей - Видин и АИМ-БАН представи археологическите проучвания във видинския край от 1900 до 2004 г. Ст.н.с. д-р С. Александров (АИМ-БАН) и н.с. А. Йоцова (ИМ - Видин) изнесоха обзорен доклад, обхващащ периода от палеолита до VII в. пр. Хр. Н.с. А. Николаева и И. Цветков (ИМ - Видин) представиха проучванията на античната култура, а О. Миланова (ИМ - Видин) - проучванията в Бонония.

Работната част на конференцията се състоя на 31 май и на 2 юни. С доклади участваха 19 археолози. В първия ден се проведоха две заседания, съответно по проблемите на праисторията и на тракийската археология. Първото заседание беше открито от ръководителя на Секция праистория на АИМ-БАН. Докладите имаха конкретна насоченост, отнасяща се до изследвания на отделни праисторически обекти през 2004 г.

Първият доклад от това заседание, засягащ проучванията в пещерата Козарника, представи ст.н.с. д-р Николай Сираков (АИМ-БАН). Въз основа на изследванията, през последните години и по-специално през 2004 г., на палеолитното находище Козарника, проучвателят отбеляза възможността за наличието на най-ранен мустериерски пласт в обекта, който може да бъде определен и като „протомустериен“. Подчерта се и значимостта на данните от Козарника в потркепа на хипотезата за влияния от Балканите към Близкия Изток в една по-ранна фаза на средния палеолит.

Проф. дин Васил Николов представи резултатите от проучванията на селищна могила Капитан Димитриево. Имайки предвид характера на културните пластове, в които са застъпени всички периоди от неолита и халколита, изследователят подчерта значението на обекта за западната част на Тракия и възможността му да се превърне в репер за тази територия. Проучванията на късненеолитното селище Крушака бяха представени от доц. д-р Красимир Лещаков (СУ „Св. Климент Охридски)“. В началото на доклада беше представена природо-географската и културната характеристика на микрорегиона, в който се намира м. Крушака при Вратица, Карнобатско. Въз основа на цялостното проучване на селището в м. Крушака, с площ над 200 дка, е установено наличието на конкретна вътрешна планировка, при която жилищните сгради са концентрирани в западния и централния сектор, докато в източния са съсредоточени стопанските постройки. Същевременно се отбеляза съществуването на незастроена част и наличието на улица в централната част на обекта. Друг съществен елемент е идентифицирането и проучването на фортификационното съоръжение на селището, което се състои от ров и палисада в западния край, и палисада с каменно струпване в източния.

Доц. д-р Стефан Чохаджиев (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“) представи проучванията на халколита по средния басейн на Янтра, които представляват продължение на проекта „Халколита в басейна на р. Янтра“. Акцент в доклада беше архитектурата на проучените жилища от селищни могили Петко Каравелово, Хотница и селищата в м. Еренджика при Орловец, Великотърновско. Интерес представляват наблюденията върху техниката и изграждането на двуетажно жилище с правоъгълен план от селищна могила Петко Каравелово, което вероятно е имало и мазе под първия етаж.

Последният доклад беше посветен на проучванията на къснохалколитното селище Орлица. Ст.н.с. д-р Явор Бояджиев (АИМ-БАН) продължи проблематиката, засягаща архитектурата и строителните техники през халколита. Отбелязано беше наличието на някои особености в жилищното строителство, засягащи включването на камъни в колово-плетовата конструкция на стените, подсилването на основите на коловете с камъни, отсъствието на носещи колове, фланкиращи очертанията на сградите и др. По време на дискусията поставените от доц. д-р С. Чохаджиев (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“), ст.н.с. д-р Я. Бояджиев (АИМ-БАН) и М. Гребска-Кулова (ИМ - Благоевград) въпроси бяха свързани със строителните техники и наблюдения, както и с фортификационното съоръжение от селището Крушака. Ст.н.с. д-р А. Божкова (АИМ-БАН) прояви интерес към представените ями в доклада на проф. дин Васил Николов за селищна могила Капитан Димитриево.

Второто заседание започна с обобщителния доклад на Таня Христова, който касаеше проучванията на обекти от бронзовата епоха през 2004 г. Синтезирано бяха представени основните резултати от разкопките, като се подчерта значимостта на някои от тях. Това се отнася до поставяне на началото на функциониране на ямните полета още в бронзовата епоха (Яздач) или до конкретна проблематика свързана с изясняването на културната характеристика на отделни нейни периоди (Антимово).

Следващите доклади бяха посветени на конкретни обекти изследвани през изминалия археологически сезон. Даниела Агре (АИМ-БАН) представи резултати от разкопките на могилни некрополи от I хил. пр. Хр. в Югоизточна България. Докладвани бяха долмен и могила от ранната желязна епоха от Белеврен, Бургаско; могила от късната желязна епоха от Вълчи Извор, Бургаско; могила с монументална гробница, датирана в V в. пр. Хр. от Ружица, Бургаско; три могили, които са датирани в III - началото на IV в. и една силно разрушена гробница, отнесена към първата четвърт на IV в. от м. Пропада при Малко Търново, Бургаско.

Докладите на ст.н.с. д-р Анелия Божкова (АИМ-БАН) и ст.н.с. д-р Милена Тонкова (АИМ-БАН) бяха посветени на проучването на два обекта, разположени в землището на Малко Търново, Чирпанско, в които е идентифицирано тракийското светилище. В двата доклада се представиха характеристиките и спецификите на обектите, като се отбеляза и хоризонталната стратиграфия в развитието на светилището. В доклада си ст.н.с. д-р Милена Тонкова представи и някои от наблюденията, отнасящи се до изясняване характера на ритуала. И в двата доклада се поставиха и проблеми, касаещи изясняването на характера на ямните полета от желязната епоха.

Голям интерес предизвика доклада на ст.н.с. д-р Георги Китов (АИМ-БАН), посветен на разкопките на могилни некрополи в Казанлъшко. И този път акцентът беше насочен към могила Светицата, в която е открит саркофагоподобен гроб от втората половина на V в. пр. Хр. с частично погребан индивид и богат гробен инвентар, част от който е масивната златна маска и златният пръстен-печат с изображение на атлет. Друг съществен момент представляваше докладването на резултатите от проучването на могилата Голяма Косматка, в която е открита монументална гробница с богат гроб. В състоялата се дискусия в края на заседанието ст.н.с. д-р Г. Кабакчиева (АИМ-БАН) и ст.н.с. д-р Л. Вагалински (АИМ-БАН) проявиха интерес към докладваните от Д. Агре могили от римската епоха в м. Пропада, както и върху основанията за тяхната датировка. Въпроси и мнения от страна на н.с. д-р Т. Балабанов (АИМ-БАН, Филиал - Шумен) и С. Игнатова (РИМ - Пазарджик) предизвикаха докладите за тракийското светилище до Малко Търново, Чирпанско.

Заседанията от втория ден продължиха с доклади за паметници от късната античност и от средновековието. Късноантичният период беше представен от два доклада. Първият, изнесен от Ж. Величков (НИПК), беше посветен на едно от най-новите и значими открития през изминалия археологически сезон - Амфитеатъра на Сердика. Докладът предизвика изключителен интерес не само защото разглежда третия открит в България амфитеатър, но преди всичко заради прецизно извършените разкопки и възможността да бъдат разграничени отделни фази от съществуването на съоръжението и културните отлагания през следващите епохи. В дискусията бяха обсъдени проблемите на бъдещото експониране на този уникален за Сердика паметник.

Вторият доклад, изнесен от ст.н.с. д-р Л. Вагалински (АИМ - БАН), беше посветен на новоразкрита късноримска вила рустика в землището на Арнаутито, Старозагорско, както и на проучването на могила с ритуални ями и късноримски и средновековни гробове, разкрити при спасителни археологически проучвания по трасето на автомагистрала Тракия. В дискусията бяха засегнати някои проблеми на датировката на отделни предмети от гробния инвентар. Отбелязано беше, че кратките срокове за приключване на инфраструктурните обекти притискат археологическите екипи и налагат по-оперативна организация на работата. В случаите, когато новоразкритите паметници имат голяма научна или експозиционна стойност, каквато е представената вила рустика, е препоръчително трасетата на новостроящите се пътища да бъдат коригирани така, че паметникът да не бъде засегнат, а при възможност да бъде подходящо консервиран и експониран.

Следващите три доклада бяха посветени на паметници от ранновизантийския период. В. Панунова (ИМ - Перник) представи една новооткрита раннохристиянска църква в подножието на хълма Кракра в Перник. Резултатите от проучването бяха оценени като много важни. Изказани бяха различни мнения за характера, датировката и местоположението на култовия център.

Н.с. д-р Т. Балабанов (АИМ-БАН, Филиал Шумен) докладва за разкритата през последните две години нова раннохристиянска базилика край Хан Крум, Шуменско. Представени бяха също и няколко гроба с богат инвентар от луксозни накити, открити до една от вече известните раннохристиянски базилики. Привеждайки редица писмени сведения, н.с. д-р Т. Балабанов застъпи хипотезата, че там е съществувал автономен епископски център на готите в Мизия. Много от изказалите се в дискусията призоваха за по-голяма предпазливост при интерпретацията. Отбелязано беше, че накитите са характерни най-общо за германското население в Източна Европа, но доколко те могат да се свържат по-конкретно с готите е трудно да се прецени. Специално внимание беше отделено и на постоянните иманярски интервенции върху обекта. Н.с. д-р Т. Балабанов призна, че това е принудило археологическия екип да съсредоточи дейността си основно в доразчистване на иманярските ями и документиране на информацията от археологическите структури.

Третият доклад, изнесен от н.с. д-р М. Даскалов (АИМ-БАН) и колектив, представи резултатите от проучването на ранновизантийски некропол в околностите на Карасура до Рупките, Чирпанско. Интерес предизвикаха някои елементи от погребалния обред - наличието на животински кости и въглени в някои гробове, както и фрагменти с излъскана керамика. Откритите гарнитури за колан според н.с. д-р М. Даскалов насочват към предполагаем германски етнически произход на населението.

Следващите четири доклада бяха посветени на паметници от българското средновековие. Ст.н.с. д-р Л. Дончева-Петкова (АИМ-БАН) и колектив представиха резултатите от новоразкрития ранносредновековен биритуален некропол в района на авиобаза при Балчик. На основата на гробния инвентар некрополът е определен като най-ранния прабългарски некропол на Долен Дунав, чието начало може да се отнесе към 80-те години на VII-началото на VIII в. В дискусията ст.н.с. д-р П. Георгиев (АИМ-БАН, Шумен) обърна внимание, че въпреки дългогодишните проучвания в Плиска, досега не са открити находки от първите десетилетия на българската държава. Откриването обаче на такива в черноморската зона би могло да означава вероятно, че е имало един по-ранен (преди Плиска) владетелски център, който се е намирал някъде в района на Варна.

Докладът на Т. Михайлова (АИМ-БАН, Филиал Шумен) представи една колективна находка от накити, намерена до т. нар. Административна сграда в дворцовия център на Велики Преслав. Те са открити в гърне, което е било заровено близо до гроб на мъж. В дискусията беше отбелязано, че липсата на сигурни данни за връзка между находката и погребението затруднява интерпретацията - дали става въпрос за гробен дар или за укрито семейно съкровище. Отбелязано беше, че комплектът от накити е изключително ценен за изясняване характера на средновековния костюм през XII-XIII в.

Докладът на ст.н.с. д-р Й. Алексиев (АИМ-БАН, Филиал - В. Търново) и колектив представи резултатите от проучването на останките от средновековна църква в м. Юртлука при Горско Ново село, община Златарица. Запазените по стените части от стенописна украса и особено трите ктиторски изображения на царски особи дават основание на проучвателите да определят църквата като „царска". В дискусията бяха изказани предположения за датировката на храма в средата на XIII в. и за ктиторите - цар Иван Асен II, една от съпругите му и една от дъщерите му. Обсъдени бяха също и сложните проблеми за консервацията и опазването на паметника, както и възможността той да се превърне в интересна туристическа атракция.

Последният доклад, изнесен от ст.н.с. д-р П. Георгиев (АИМ-БАН, Филиал - Шумен), беше посветен на изследванията на дървената крепостна стена на Плиска. Поради изключителните си размери участъци от трасето ѝ се проучват вече няколко десетилетия. Едва през последната година обаче бяха сигурно установени и четирите ъгли, два от които са разкрити и проучени. В дискусиите беше подчертана изключителната стойност на това откритие, тъй като то дава нови данни за най-ранната фортификационна система на Плиска. Опожаряването на дървеното укрепление е безспорно и подкрепя изцяло информацията в Анонимния ватикански разказ, описващ превземането на ханската резиденция от византийските войски през 811 г. Бяха изказани също различни предположения за характера и структурата на дървената стена.

Заседанията на конференцията завършиха с обсъждането и приемането на две декларации. Първата беше свързана с желанието на всички присъстващи за изготвянето на национална стратегия за опазване и използване на археологическото наследство на страната. Втората декларация визираше един от най-фрапиращите случаи на съвременно иманярско разграбване и разрушаване на цял късноантичен град като Рациария и отговорността на държавните институции за опазването на културно-историческото наследство.

Накрая пред археологическата колегия бяха поставени някои проблеми, свързани с методиката на археологическите проучвания. Специално внимание беше обърнато на прецизирането на теренните методи за документиране на археологическите структури. Отбелязано беше, че активното използване на съвременни методи на визуализация както и засиленото включване на някои помощни за археологията науки, също са важни елементи в процеса на модернизация на археологическата наука.

Освен проведените научни сесии и изнесените доклади, организаторите на конференцията спазиха традицията да бъдат посетени и някои от най-интересните археологически обекти в района. Избрани бяха два еталонни паметника, които се намират в съседна Сърбия. Първият е римският град *Romuliana*, основан в началото на IV в. от император Галерий, в родното му място, недалеч от днешния град Зайчар. Историята на проучванията беше представена от Б. Димитриевич - директор на Музея в Зайчар. Вторият паметник е световно известния праисторически обект Лепенски вир. Б. Васич - директор на изградения на място Музей (част от Народния музей - Белград), представи историята на проучванията и характера на този обект. Разгледани бяха и експонираните останки на селище, съществувало от времето на мезолита до началото на неолита. Освен безспорната научна стойност и двата обекта ни впечатлиха с изключителното внимание и грижа, отделени от сръбските държавни и научни институции, както за проучването им, така също и за консервацията, поддръжката и образцовото им експониране. Нещо, което е в силен контраст с разрухата, която видяхме в Рациария.

44-та Национална археологическа конференция във Видин премина в работна атмосфера, за което изключителен принос имат и домакините от Исторически музей - Видин. В изнесените доклади бяха представени голяма част от най-интересните открития от изминалия археологически сезон. В дискусиите освен важни научни проблеми, бяха засегнати и редица въпроси, свързани с опазването на археологическите паметници, и с предизвикателствата пред българската археология в наши дни.

Таня Христова, Валери Григоров

Слово на министъра на културата и туризма Нина Чилова при откриването на 44-та Национална археологическа конференция, Видин, 30.05 - 03.06.2005 г.

Уважаеми госпожи и господа,

За мен е чест като Министър на културата и туризма да ви приветствам с „добре дошли“ на годишната среща на професионализма и научното познание в областта на археологията.

България е земя на седем велики цивилизации. Едва ли има страна с толкова малка територия, която да може да се похвали с толкова много и изключително важни паметници на културата. Нашият културно-исторически ресурс включва над 40 хиляди паметника на културата, от които 7 са обявени за световно наследство, 44 културно-исторически резервата, исторически селища и територии с голямо културно разнообразие и идентичност.

В България са открити безценни находки още от зората на човешката цивилизация, първите културни пластове, първото обработено злато.

Неслучайно видни учени определят нашите земи като люлката на европейската цивилизация.

Опазването и развитието на това богато историческо наследство е наш дълг пред днешните и идните поколения.

Важна роля в този процес се пада тъкмо на вас, археолозите. Вие сте тези, които имате необходимата подготовка, отговорност и компетентност да откриете пред очите на днешните и бъдещи поколения истината за историческата съдба по тези земи.

Вие сте родителите и пазителите на безценните находки.

Вие сте творците на научния престиж на страната ни в световната археология.

Зная, че всеки от вас е дълбоко загрижен за това, което се случи с българската археология, с нашите музеи и експозиции в годините на прехода.

Напълно споделям вашето безпокойство и подкрепям всяка разумна и работеща идея, която да даде бърз и категоричен резултат. Ние се нуждаем от оперативни решения за опазването на нашето богатство днес и сега.

Факт е, че държавата няма финансовата възможност да опазва ефективно археологическото наследство в пълнота, но ние трябва да се фокусираме върху възможното и в това отношение подкрепям идеята за създаване на **Списък на приоритетни паметници на културата с национално и световно значение, които да бъдат защитени от държавата.**

Необходимо е, също така, държавата и местната власт, както и гражданските сдружения и частния бизнес, да намерят общ език и да преразпределят своите отговорности за ефективно опазване на археологическото и историческо наследство.

Трябва да се намерят работещи механизми за превръщането на това наследство от потребител на доход, в генератор на принаден продукт и във фактор за социално развитие, за откриване на нови работни места

Точно тези позиции застъпва сегашния екип на Министерството на културата и туризма, който вижда **в децентрализацията, в развитието на културната инфраструктура, в концесионирането, в оформянето на културно-исторически комплекси и зони, добри решения за съхраняването и развитието на историческото ни наследство.**

Такива механизми и модели сме предложили в **Концепцията за развитие на българската култура**, върху която работим и която да послужи за основа за изработването на първата от години наред **дългосрочна Стратегия за развитието на сектора.**

Не случайно съществена част от приоритетите, заложени в Концепцията, се пада на културно-историческото наследство.

То е в центъра на съвременната идея за развитие на културния туризъм в България.

То създава възможните опорни точки за изграждане на национални и трансгранични културни маршрути и коридори, които да съдействат за социално-икономическото развитие на населените места, на отделните региони и държавата като цяло.

То е в основата на изграждането на имиджа на страната ни в Европа и пред света.

За да се превърнат тези добри идеи и практики в действителност, разчитаме преди всичко на вас, на вашето съдействие, разбиране и професионализъм.

Желая на всички ползотворна дискусия!

Явор Василев. Крепости и крепостно строителство между Дунав и Стара планина през XI-XII в. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2004.

Дисертационният труд се състои от въвеждаща глава, основен текст, разделен в части, заключителна глава, библиография и каталог.

Цел на изследването е да се проследи развитието на крепостите и крепостното строителство по българските земи между Дунав и Стара планина в периода XI-XII в.

Фактологическа база, върху която се изгражда текстовата част на дисертацията, е каталогът. В него са представени над сто крепости, обособени в четири раздела: крепости, датирани сигурно през периода XI-XII в.; крепости от същия период, с несигурна датировка; крепости-аналози; крепости без сведения за отнасянето им към разглеждания период.

Въвеждащата глава е преглед на досегашните археологически проучвания върху средновековните крепости между Дунав и Стара планина в периода XI-XII в. Формулирани са следните цели и задачи: комплексно изследване на крепостите в Подунавието през XI-XII в., с оглед тяхното архитектурно изграждане и военно-административна роля. Проследена е връзката между историческото развитие на областта, в която се намират крепостите и съответните им функции. Именно поради тясната връзка на разглежданите паметници с историята на областта в изследването е предпочетен хронологическият (исторически) принцип на структуриране. Основен метод, ползван при анализа, е комплексният - аналитичен и историко-аналитичен. Разгледан е проблема за термините „крепост“ и „град“, според средновековните и съвременни автори.

Първата част на изследването разглежда крепостите и крепостното строителство в областта между Дунав и Стара планина от възстановяването на византийска власт (1000 г.) до 90-те години на XI в.

Типично за архитектурата на крепостите от XI в. е частичното преустрояване. По тази причина крепостите следват очертанията на терена и имат геометрично правилни очертания. По отношение на вътрешното планиране, цитаделата заема най-защитената част, което доказва максималното използване на специфичните особености на местността. В този смисъл крепостите в Подунавието през XI в. представляват изнесени по дунавската граница „аванпостове“ или охраняват пътищата до центровете на власт.

Във втора глава е направен преглед на политическите събития, свързани с ползването на крепостите от 90-те години на XI в. до окончателното освобождаване на Подунавието от византийско владичество (1201 г.).

Характерно за крепостните съоръжения, градени през XII в., е, че те следват очертанията на ранновизантийските крепостни стени и скалния венец.

Техниката на градеж не се отличава от класическия начин на монументално крепостно строителство, прилагана през Второто българско царство - необработени или полуобработени камъни, споени с хоросан използване на сантрачи. Крепостите се изтеглят на високи, естествено укрепени места.

По отношение на стратегическото значение на крепостите, разположението им в областта между Дунав и Стара планина и липсата на укрепителни пояси през периода 1091 - 1185 г. разкрива слабото значение на крепостите при отбраната на областта. Този факт води до строеж на нови укрепления и линейни укрепителни съоръжения (по проходите), съобразени с характера на военните действия - кръстоносната заплаха след превземането на Константинопол през 1204 г.

Заключителната глава е посветена на резултатите от изследването, основните изводи и тенденции в строежа и използването на средновековните крепости, разположени между Дунав и Стара планина през XI-XII в.

Принос на дисертацията е първото цялостно изследване на крепостите и крепостното строителство през XI-XII в. в земите на днешна Северна България и Добруджа. Представени са основните теоретични и практически проблеми, съпътстващи изграждането на укрепителните съоръжения. Направено е определение на термина *крепост* за конкретния период. Въз основа на идентифицираните крепости е предложен хронологически и конструктивен анализ на данните за датировките, строителните особености и ползването на паметниците, съобразно историческите, икономическите и географски условия.

Изяснена е стратегическата роля на крепостите в Подунавието през XI-XII в.

Съобразно сигурно установените факти е предложена нова картина на възникването и развитието на фортификацията на Второто българско царство.

Въз основа на направената карта на периодите на изграждане, функциониране и изоставяне на крепостите в земите между Дунав и Стара планина през XI-XII в. е доразвита политическата история на областта във времето на пряко господство на Византия, през периодите на местен сепаратизъм, последван от изграждането на Второто българско царство.

На 11 ноември 2004 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Йордан Гатев. Погребални обреди по Западното черноморско крайбрежие през късната античност (IV-VI в.). Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2004.

Дисертационният труд се състои от увод, шест глави, заключение, каталог, библиография, списък на съкращенията и илюстративен материал. Изследването разглежда погребалния обред по Западното Черноморие, в съвраменните граници на България, през късноантичната и ранновизантийската епоха в края на III - началото на VII в.

Цел на проучването е преглед и типология на гробните съоръжения, в контекста на тяхното географско и хронологическо разпространение.

Разгледани са елементите на погребалния обред - позиция, ориентация, гробни дарове. Предложен е анализ на срещаните гробни вещи с възможна хронология за компонентите на погребалния обред. Въз основа на събраните данни и на базата на паралели и връзки е направена и етническа интерпретация.

Хронологически дисертацията обхваща периода от средата на III до началото на VII в. Териториалният обхват включва западночерноморското крайбрежие, в границите на съвременната българска територия.

Използвани са сравнително-аналитичен, както и стратиграфски и картографски методи. Приложен е каталог на публикуваните паметници от територията на България.

В Глава I, „Историография“, е предложен преглед на проучените паметници, обект на дисертационния труд. Направена е пълна класификация на тракийските гробни съоръжения от епохата на римското владичество до IV в. включително. Очертана е картина на проучванията на късноантичните погребални обреди по българските земи и в чужбина.

В Глава II са разгледани некрополите с тяхната стратиграфия и топография. В дисертацията се представени данни от 21 некропола, както и отделни гробни находки.

В Глава III, „Типове гробни съоръжения“, е разработена типология на гробните съоръжения, включваща на десет типа, характеризирани според съответния ареал и период.

Гробният инвентар е представен в Глава IV. Най-общо той е разделен на две групи - елементи на костюма и гробни дарове.

Ориентацията и позицията на скелета, в съпоставка с останалите елементи на погребалния обред - типове гробни съоръжения и гробен инвентар, са коментирани в Глава V на дисертацията. Най-важната част от погребалния обред е ориентацията. След приемането на християнството като основна религия в Римската империя, починалите се полагат с глава на запад. Преобладаващата част от погребаните са именно с ориентация запад-изток, което е доказателство за масовото приемане на християнската религия и обредност.

В Глава VI са разгледани надгробните паметници. През късноантичната и ранновизантийската епоха броят на надгробните надписи в сравнение с предходната епоха намалява. В големите градове обаче традицията се запазва през V и VI в. и показва социалното положение и религиозната принадлежност на погребаните.

През късноантичната епоха на територията на западночерноморско крайбрежие гробните съоръжения са изключително разнообразни. Това се дължи както на многобройните етнически групи, обитаващи споменатата територия, така и на борбата между налагащата се християска религия и езическите култове.

За относителната хронология на гробните комплекси могат да служат типът гробни съоръжения и начинът на погребване - кремация или инхумация, а също и ориентацията и позицията на погребаните.

С налагането на християнството и масовото навлизане на обреда трупополагане се появяват някои нови типове съоръжения, а други изчезват. Престават да се използват онези съоръжения, свързани с обредна кремация. От старите типове се използват гробните ями, гробове с покритие, гробници и пр. От III в. се срещат гробове, вкопани в скала.

Поставянето на гробни дарове, както и полагането на лични вещи, е ритуал, свързан с езичеството. Този принцип е запазен в погребалния обред по западно-черноморско крайбрежие и в раннохристиянската епоха.

Приноси на дисертацията са подробната типология, обработка и каталогизация на информацията за гробните съоръжения и надгробни паметници по българското Черноморие. Проследено е географското и хронологическо разпространение на погребалната практика. Представена е карта на различните типове гробни съоръжения от анализираната територия. Въз основа на паралели е намерена връзката между отделните елементи на погребалния обред - позиция, ориентация, гробни дарове. Предложен е анализ на гробния инвентар. Направени са изводи за етническата принадлежност на погребаните и техните занаяти. Направената характеристика на изворите дава възможност да се проследи ролята на християнството и проникването на варварските етнически елементи по българското Черноморие в периода IV-VI в.

На 22 юни 2004 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Марио Иванов. Надгробни паметници от провинция Тракия I - III в. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2004.

Дисертацията се състои от увод, осем глави, заключение, списък на използваната литература и съкращенията, каталог и илюстративен материал.

В уводната част са формулирани основните цели, задачи и методи на изследване. От изходната изворова база са определени териториалните и хронологически параметри за проучване на надгробните паметници от провинция Тракия.

Цел на проучването е изследване на възникването, възприемането и функционирането на феномена надгробен паметник като резултат от градската култура. Задачите за постигане на посочената цел са свързани с изясняване хронологията на всеки паметник, фиксиране на морфологичните особености на надгробните плочи и ари, с оглед установяване на териториално-времевите промени. Проследени са влиянието на художествените центрове върху местната продукция, както и тематичния и иконографски репертоар в границата на провинцията. Анализира се символната и репрезентативна стойност на отделните декоративни елементи като част от религиозната традиция в гробната декорация. Изследва се визуалното и пространствено въздействие на паметника, както сам по себе си, така и като част от гробен комплекс. Локализират се скулптурно-каменоделски ателиета. Проследена е етническата, социална и културна идентичност на частта от провинциалното общество, намерила изява в надгробните паметници от провинция Тракия през I - III в.

Основни методи, използвани в дисертационния труд са: формално-типологически, стилов, ретроспективен, статистически, картографски. Приложен е иконографски и сравнителен анализ.

При изследване на определена категория археологически материал се акцентира на пространствените и хронологически рамки, в които той се разполага.

Глава I от изследването обхваща общите хронологически тенденции на археологическия материал. Като хронологически индикатори са използвани историческото естество и епиграфските данни, съдържащи се в надписите върху паметниците. При датиране на надгробните паметници е направен палеографски анализ на надписите и хронология на релефните изображения, проследено е стиловото и композиционно развитие на пластиката в провинция Тракия.

Глава II представя типология на надгробния материал - унификация, влияния, териториални и хронологически особености на паметниците.

Глава III е посветена на иконографските теми: *coena funebris*, конник, човешка фигура, бюстове, професионални сцени.

В Глава IV са представени декоративно-символични сцени, фигури и елементи - неделима част от релефната украса на надгробните паметници. Анализирането им е необходимо, доколкото са неразделна част от надгробните плочи и ари. Тяхното проучване е обусловено от традицията и се намира в тясна връзка с функциите на паметниците.

В Глава V са анализирани пространственото разположение, данните за местонамиране на надгробните паметници и материалът, от който са изработени.

Глава VI локализира каменоделски и скулптурни ателиета в Пауталия, Сердика, Филипопол, Августа Траяна, Анхиало, Деултум, Месамбрия, Никополис ад Иструм и др.

Социалният аспект на паметниците е проследен в Глава VII, откъдето се добива представа за различните социални връзки (семейни, приятелски, професионални, отношения на зависимост) в древните общества.

Глава VIII обхваща надгробните плочи от последната четвърт на III - началото на IV в. Обособяването им в отделна глава е предизвикано от факта, че са неделима част от предхристиянската култура, което аргументира тяхното изследване в рамките на дисертационния труд, въпреки променения териториален контекст.

Заключението обхваща проявите на римската гробна пластика в границите на провинция Тракия, като я разделя на две големи зони - крайбрежна и вътрешна. Крайбрежната зона се характеризира с континюитет в художествената традиция от елинистическата епоха. Феноменът надгробен паметник има традиционна употреба и проява. Паметниците от вътрешността на Тракия се отличават от тези по крайбрежието.

Комплексният анализ на релефни и епиграфски компоненти на паметниците показват обвързаността им с градските центрове. Надгробните плочи и ари от провинция Тракия са резултат от налагането на определен гръко-римски по своята същност градски културен модел.

Приноси на дисертацията са комплексното изследване на надгробната пластика в провинция Тракия. Анализът обхваща римските административни граници, на провинцията и не е ограничен само в рамките на материала от България. Направена е детайлна систематизация на материала по формален и по иконографски признак, съобразена с териториалните, хронологически и културни особености. За всички релефни изображения е предложна интерпретация на символната им и репрезентативна стойност. За първи път в българската историография при изследване на надгробните паметници е предложен комплексен анализ, както на същностните им характеристики, така и на функцията им в околната среда. Формулирани са изводи за социалната структура (културна идентичност, семейни връзки и норми) и връзката ѝ със степента на урбанизация. Подробният анализ на надгробните паметници дава възможност да се проследят етническите и културни промени, настъпили в градската среда през I - III в.

На 09 декмври 2004 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Мартин Гюзелев. Селищна система по Западнопонтийското крайбрежие през Първо хилядолетие пр. Хр. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2004.

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключение, каталог и списък на използваната литература.

В Увода са изложени целта и задачите на дисертацията. Представени са териториалният и хронологичен обхват, използваната методика, както и аргументи за избора на структурата на изследването.

Цел на изследването е да се проследи развитието на селищната система в рамките на динамичните етнически и политически промени по бреговете на Черно море, станали очевидни през втората четвърт на VII в. пр. Хр. с появата на елинските полиси по бреговете на Левия Понт.

Задачите на дисертационния труд са свързани с изчерпателно представяне на археологически, епиграфски и нумизматичен материал, свързан с отделните селищни единици. Използвани са карти при определяне на топографския контекст на селищата. Уточнени са понятията *селища система* и *селищен модел*.

Хронологически темата обхваща периода на цялото I хил. пр. Хр.

В Първа глава е направен преглед на публикациите и на последните археологически открития по темата. Използван е интердисциплинарен метод.

Във Втора глава е представен географски и геоморфоложки преглед на района. Релефните особености на целия район обособяват три географски области. Първата – от нос Емине до полуостров Буруна. Условно тя е разделена на три области: Източна Стара планина със заливите на Несебър и Поморие; втората област обхваща района на Бургаската низина с Бургаския залив; третата - медноридският район (Созополският залив и река Ропотамо). Втората географска област включва района на рида Босна с реките Дяволска, Китенска и Велека. Третата област обхваща Централна Странджа планина. Разделена е на два подрайона: Странджански масив и югоизточни разклонения; районът между нос Крабо-рун и Истанбул.

Третата глава проследява селищната система в посочения географски и исторически обхват. Главата е структурирана в две части по географски признак: в първата са селищата от Еминска Стара планина до Медни рид (Бургаския залив от нос Емине до нос Коракя, на полуостров Буруна). Втората част обхваща селищната система в района от Централна Босна до Босфора.

Анализът на селищната ситема очертава пътната мрежа и по археологически път. Сухопътните съобщителни артерии, пресичащи района имат връзка с ориентацията на селищната система, която е ситуирана спрямо два основни, успоредни пътя по крайбрежието и по хинтерланда на Западното Черноморие. Важен за изграждането на селищната система в цялата област е морският път, свързващ Северното Черноморие и Босфора. По неговото протежение се развива пристанищна система за кораби на близко и далечно плаване.

Изводите от дисертационния труд са представени в Заключението.

В края на работата информацията за представените селищни единици е събрана в Каталог. Каталогът съдържа географски, картографски, кадастрални и др. сведения за точното локализиране на зоната, в която се намират археологически материали; представя общо описание на зоната; систематизира технически и аналитични данни, свързани с географската, геоморфоложката, и аграрнат а ситуация; обобщава информацията, получена на самото място, но и тази, отнасяща се до допълнително открити и изследвани материали. Каталогът представя съществуващите материали от съвременни селищни системи, подредени по азбучен ред, пространствената ориентация на обекта и местоположение. В края на каталога като Пролижение са дадени три карти с възстановка на бреговата линия на Странджанското черноморско крайбрежие през I хил. пр. Хр.

Приносите на дисертационния труд са: за първи път се представя цялата информация за селищната система в земите между Емине и Босфора през I хил. пр. Хр, като са ползвани археологически и историографски данни както от турската, така и българската част. На базата на географските особености на региона са разграничени две обширни зони, дефиниращи определен тип селищни модели (йонийски и дорийски). Анализирана е важната роля на пътните артерии при формирането на селищните системи. Всички данни за селищните структури са систематизирани в таблица.

На 11 октомври 2004 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Здравко Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I-III в.). Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2004.

Дисертацията е съставена от увод, седем глави, заключение, библиография, списък на използваните съкращения, каталог на архитектурните детайли, таблици, приложения и илюстративен материал.

Основна цел на изследването е изработване на типология на отделните архитектурни детайли от провинция Долна Мизия, на базата на съдържащите се в тях декоративни мотиви. Конкретни задачи са: издирване и обработка на архитектурни детайли от Долна Мизия, създаване на каталожна, фотографска и графична документация; систематизиране, обобщение и анализ на данните.

Дисертацията обхваща територията на провинция Долна Мизия през епохата на Принципата. Прегледът на историческите събития и анализирането им обосновава включването в дисертацията на архитектурни детайли от Монтана, Ескус, Сторгозия, Нове, Никополис ад Иструм, Абритус, Дуросторум, Трезмис, Новиодунум, Марцианопол, Одесос, Месамбрия, Дионисополис, Истрия, Томи и Олбия.

Хронологически изследването обхваща края на I до края на III в. - епохата на Диоклетиан (285-305).

В дисертацията са използвани описателен, формално-типологичен, графичен, стратиграфски, сравнителен фотографски и функционално-реконструктивен метод както и стилов анализ.

Работата е структурирана на три части - аналитична, каталожна и илюстративна.

В Увода са поставени основните проблеми, които дисертацията разглежда: определяне и типология на детайлите; разположение в комплекса; датировка; начин на изработка; материал; приемственост между елинистическата и римската декорация на територията на България и др. В края на увода е представен преглед на проучванията по темата до момента.

В Първа глава са представени базите и паметниците от провинция Долна Мизия. Определени са основните типове детайли според тяхното конструктивно и декоративно предназначение. За базите те са: атическо-йонийски и тоскански. При изпълнението им са откроени два подтипа - реплики на класическите форми и редуциран вариант.

За постаментите е развита следната типология: неорнаментирани постаменти, изпълнени монолитно с атическо-йонийски бази и орнаментирани постаменти без бази.

Във Втора глава са разгледани вертикалните подпори в провинция Долна Мизия: колони, стълбове, пиластри и анти. Направена е ясна разлика между отделните детайли, с оглед на конструктивното предназначение и декоративни схеми. Установени са влиянията, оказани на този тип детайли от другите провинции на Империята и етапите на развитие на декоративните мотиви върху вертикалните подпори.

Третата глава на дисертацията е посветена на капителите. Тяхната типология следва точно античните ордери. При йонийските детайли са определени някои нови декоративни типове (капители със смесена растителна декорация; капител с гладки листа). За пръв път са изследвани акантовите канелирани капитиели и тези, които са украсени с кошница от гладки листа (най-често лотосови).

В Четвърта глава са изследвани фризовете, архитравите и фриз-архитравите от Долна Мизия. За тях са изработени три различни типологии - според украса на фризовото поле, разчленяващите блокови елементи и украсата на софитното поле. По първия критерий тези паметници биват: украсени с гирлянди (съчетавани с глави на бик или с ероси), с растителни мотиви и неорнаментирани. По втория критерий са издведени три типа: разчленявани с кими, астрагал и регули, разчленяване само от регили и неразчленени блокове. Според моделирането на софитното поле фриз-архитравите и архитравите биват: с растителна декорация, с геометрична и без украса.

Пета глава е посветена на покривните детайли. Видовете архитектурни елементи са разделени и анализирани по типове - корнизи, тимпани, фронтонни детайли, молитни фронтони, тавански плочи и акротерии. Корнизите са систематизирани според два от ордерите - йонийски и коринтски.

В Шеста глава са изследвани специфичните архитектурни детайли с украса. Преобладаващата част от тях са интериорните елементи Представени са парапетни плочи, рамки на врати, седалища от сгради със зрелищни функции и пр.

В последната Седма глава на дисертационния труд са обобщени резултатите от анализа на архитектурните детайли. Откроени са най-важните хронологически белези на архитектура от Долна Мизия. Установени са взаимни влияния с архитектурните среди в останалите римски провинции. Отделено е внимание на каменоделските школи на територията на Долна Мизия. За пръв път е предложено разделяне на архитектурните детайли според вида на архитектурните комплекси - обществен, жилищен, надгробен.

В Заключението е представено обобщение на постигнатите резултати. Предадена е общата хронология на архитектурните детайли в Долна Мизия. Представени са типологиите направени в отделните глави.

Приноси на дисертационния труд са: изработване на типология при отделните архитектурни детайли на базата на съдържащите се в тях декоративни мотиви; разглеждане за първи път на декорацията от една цяла римска провинция в днешните български земи - Долна Мизия; систематизирането на архитектурните детайли от различни центрове - римски колонии, муниципии, перигринални градове, военни лагери, вили, монументи, светилища, надгробни паметници.

Проучването се базира на вече известни, но и на огромен брой непубликувани паметници (общият брой на изследваните детайли надхвърля 450). От особено значение е въвеждането в научна употреба на редица детайли от Дуросторум, Марцианопол, Анхиало и Абритус. За първи път в рамките на дисертационен труд се разглежда тосканския ордер, както и акантово-канелираните капители и тези с гладки (лотосови) листа.

Важен резултат е изработването на хронология на развитието на декоративните мотиви в Долна Мизия и определянето на някои сигурно датиращи елементи в украсите. Продължени са проучванията върху продукцията на каменоделските ателиета в провинцията и връзките им с малоазийските школи (афродизийска, ефеско-пергамска, памфилска). Установено е сериозното наличие на вносни декоративни схеми и материали в периода II-III в.

На 1 юли 2004 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Виктория Петрова. Керамичен комплекс на културата Караново VI в Тракия. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2004.

Дисертационният труд се състои от увод, седем глави и заключение. Цел на работата е цялостното проучване на керамичния комплекс на култура Караново VI в Тракия. Задачи на изследването са: обработка и анализ на достъпния археологически материал; извеждане на основни характеристики на керамичните комплекси на култура Караново VI въз основа на анализ на технологичните групи, формата и орнаментацията; изграждане на критерии за периодизация; поява, разпространение и изчезване на основни видове форми; взаимоотношения на култура Караново VI със съседни културни явления.

Цел на работата е цялостното проучване на керамичния комплекс на култура Караново VI в Тракия. Направена е периодизация и обща характеристика на материалите, в контекста на съседните територии.

В изследването са анализирани 1002 цели или реставрирани керамични съда и 73 капака, произхождащи от селищни могили: Симеоновград – Девебарган, Гълъбово, Драма – Мерджумекя, Ямболско, Биково и Съдиево, Новозагорско и др.

В Глава I е представен териториалният и хронологически обхват на култура Караново VI. Тя обхваща територията на Мунтения (Румъния), Североизточна България и Тракия; датира се, на базата на серии дати от селищни могили - Овчарово, Азамашка, Голямо Делчево, Смядово, в периода 4500/4400-4000-3900 cal. BC. В последните години, на базата на проучвания, периодизацията на култура Караново VI е прецизирана и се състои от три периода: периодът Караново VIa е синхронизиран с културна група Болград–Алдени, етапът Караново VIb – с комплекса от Смядово, и Караново VIc - с материали от Биково.

Глава II представя състояние на проучванията и стратиграфия на селищата от култура Караново VI. Проучванията на различните селищна са разделени на три периода, всеки от който се характеризира с определено ниво на изследване, документиране и публикуване на материала. Неговата точна стратиграфия и характеристика допълва картината на къснохалколитните явления в Тракия.

Класификацията на керамичните съдове и капаци от култура Караново VI е изложена в Глава III на дисертацията. Проучени са 835 цели или поддаващи се на реконструкция керамични съдове и 39 капака от ансамбли със сигурна стратиграфска позиция (Гълъбово, Дядово, Езеро, Съдиево, Капитан Димитриево и др.). При извеждане на класификацията е приложен анализ за обособяване на технологичната група, анализ на формата и украсата на всеки съд.

Технологичните групи са определени според вида обработка и цвета на повърхността. Анализът на формата включва описание на керамичния съд с неговите пропорции структура, откъдето е изведена йерархична класификация, основана на метричните характеристики на съда. В основата на типологията са поставени съотношението между четирите основни величини на керамичния съд: устиен диаметър, маскимален диаметър, диаметър на дъното и височина. Спрямо тези характеристики са определени категории и видове съдове. Акцентът е поставен върху максималния диаметър на съда, спрямо който са отнесени стойностите на другите параметри. В горните две нива на йерархичната система са обособени категории и видове съдове. В последователен ред следват още четири нива: основна форма, тип, подтип, вариант, като за всяко от нивата са приложени определени признаци.

Отделните категории съдове са разграничени въз основа на съотношението между устиен диаметър и масимален диаметър. За да се определи видът на съда се прилагат и други метрични зависимости. От целия профил на керамичния съд е изведена основната форма, като освен височината на горната и долната му част са отчетени и допълнителните атрибути – дръжки и чучури. Всяка от основните форми е поделена на типове според морфологията на типовете преломи, серщани в керамичния комплекс на култура Караново VI в Тракия. Признаците от отделните нива на йерархичната класификационна схема (категория, вид, основна форма, тип и подтип) са обозначени с номера, т.е. вески съд получава шестцифрен код, кодиращ максимално информацията за формата му.

Анализът на украсата включва вида украса, местоположение и орнаментални мотиви. Отчетени са няколко вида техники на изпълнение. В почти всички проучени случаи украсата е нанасяна по време на моделирането на съда.

В Глава IV, „Селищни керамични комплекси от култура Караново VI“, е представена класификация на вички достъпни за обработка къснохалколитни керамични комплекси от Тракия, както и публикувани съдове с капаци. Те са анализирани според йерархичната схема, като в описанието е включено и географското положение, в което са открити.

Глава V на дисертационния труд има за цел да очертае хоризонти от синхронни керамични комплекси от различни селища, които служат като основа за периодизация на култура Караново VI в Тракия. Въз основа на сравнителен анализ и на аналогии са очертани тенденциите в развитието на различните керамични комплекси, което позволява тяхното подреждане хронологически във възходящ ред.

Критериите за периодизация и общата характеристика на периодите са представени в Глава VI на дисертационния труд. Периодизацията на КГКVI е изградена на базата на сравнителен анализ от комплексите на 33 селища в Тракия. Ползвани са материали с точни стратиграфски данни, към които чрез аналогии във формите и украсите са прибавени комплекси и керамични фрагменти без стратиграфски данни. Като резултат е установена приемственост, плавно развитие или отмиране на формите и орнаментацията през различните етапи на култура Караново VI. Основен критерий за поява на нова фаза е появата на поне три нови характерни форми или орнаментални композиции и мотиви, продължаващи развитието си едновременно с изчезването на характерни за периода форми. Процесът на поява на нови орнаментални композиции и мотиви върху познати от по-ранни периоди съдове е приет за подфаза на формата.

Глава VII, „Културно-хронологическа позиция на култура Караново VI в контекста на съседните територии“, е сравнително изследване на керамичния комплекс култура Караново VI в Тракия спрямо Източна Тракия, Причерноморския район, Добруджа, Североизточна България, Мунтения, Централна Северна България. Предложени са шест извода, доказващи връзката на керамичния комплекс Караново VI с материали от споменатите територии.

В последната глава на дисертацията “Заключение” са изведени резултатите от анализа на комплекса култура Караново VI в Тракия. В началото на своето развитие култура Караново VI съдържа в по-голяма част белези на предходната култура – Марица IV. В края на I фаза до края на каменно-медната епоха влиянието на култура Гумелница води до постепенно унифициране с материалите от Североизточна България, Добруджа и Мунтения.

Приноси на дисертацията са: представянето и анализирането на подобен брой къснохалколитни керамични комплекси от Тракия; разработването на класификационна схема за обработка на керамични комплекси, която съдържа технологични групи, анализ на форма и украса; създадени са критерии за периодизация на култура Караново VI; предложена е детайлна характеристика на керамиката от различните периоди на култура Караново VI; установено е териториалното разпространение на различните фази; предложена е нова хипотеза за културното определяне на комплексите от западната част на Тракия (Юнаците, Мечкюр, Долнослав).

На 05 май 2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Мирена Славова

Научни публикации на специалистите от АИМ - БАН и Катедрата по археология във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ през 2004 г.

Археологически институт с музей - БАН

А. Божкова. Атически чернофирнисови киликси с удебелено отвътре устие от българските земи. - Археология, 2004, 1-2, 52-59.

А. Божкова. Нови данни за тракийската култура в Неврокопската котловина. - Известия на Исторически музей - Благоевград, 3, 2004, 25-32.

А. Гоцев. Теренни проучвания на култови центрове в Западни Родопи. - В: Сакралното пространство в Древна Тракия. Сборник на Югозападен университет „Неофит Рилски“. Благоевград, 2004.

А. Чолакова. Н. З. Кунина. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1997. - Археология, 2003, 4, 60-62 (рецензия).

Б. Божкова. Римски монети от съкровището от с. Базаурт, Добричко. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, София, 35-50.

В. Герасимова. Графит от гробницата в Александрово. - Известия на Исторически музей - Хасково, 3, 2004, 103-107.

В. Герасимова. Към проучването на тракийския койнон. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 197-208.

В. Григоров. Колекция ранносредновековни обеци от Северна България. - Археология, 2004, 1-2, 69-76.

Б. Петрунова, В. Григоров. Времето ще реши каква диря съм оставил. Станислав Станилов на 60 години. - Археология, 2003, 4, 68-71.

Б. Петрунова, Ц. Комитова. Джамията на Караджа паша в гр. Гоце Делчев. - В: Известия на Исторически музей - Благоевград, 3, 2003, 59-66.

Б. Петрунова. Археологически проучвания на периода XV-XVII в. в българските земи. - Археология, 2004, 1-2, 96-106.

Б. Петрунова. Особености в погребалния обред според три некропола от XV-XVIII в. - В: Studia Archaelogica. Сборник в памет на д-р Петър Горбанов. София, 2003, 451-456.

Б. Петрунова. Средновековната крепост при с. Рогозино, Ивайловградско. - В: Етнос и менталност. София, 2004, 272-276.

Б. Русева. Месамбрия ли кове александровките с подпис пи-омикрон? - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 9-16.

Б. Томова. Колективна находка от село Хърлец, Врачанско. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 175-180.

В. Кацарова. Пещ за строителна керамика от Пауталия (наблюдения върху топографията на късноантичния град). - Известия на Исторически музей - Кюстендил, 9, 2004, 105-112.

В. Нешева. Богоизбраният град. - Паметници, реставрация, музеи, 2004, 3, 27-38, 55-56, 77-78.

В. Нешева. Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола“ в Мелник. - Археология, 2003, 3, 33-41.

В. Нешева. Отново за рисунката в Брашовския миней. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2003, 235-244.

В. Николов. Динамика на културните процеси в неолитна Тракия. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09-04.10.2003. София-Стара Загора, 2004, 13-25.

В. Николов. Раннонеолитно селище Слатина: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част I). - Археология, 2004, 1-2, 5-14.

В. Петрова. Характеристика на керамичните съдове от III фаза на къснохалколитната култура Караново VI. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев. (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09-04.10.2003. София-Стара Загора, 2004, 421-432.

Г. Китов. Амфората-ритон от Панагюрското съкровище, Жаба-могила и торевтиката в района. - В: Панагюрското съкровище и тракийската култура. София 2004, 59-68.

Г. Китов. Гробницата в Александрово. - Известия на Исторически музей - Хасково, 2, 2004, 149-175.

Г. Китов. Нови наблюдения в Александровската гробница. - Археология, 2004, 1-2, 42-51.

Г. Кузманов, Т. Ковачева. Колекция от антични лампи в Исторически музей - Плевен, 1. Лампи с изображения. - Годишник на Софийския университет - Исторически факултет, Археология, 2, 2003, 135-158.

Г. Нехризов. Тракийски култов мегалитен паметник (кромлех) при с. Долни Главанак. - Известия на Исторически музей - Хасково, 2, 2004, 123-140.

Д. Агре. Нов прочит на сюжета върху амфората-ритон от Панагюрското съкровище. - В: Панагюрското съкровище и тракийската култура. София, 2004.

Д. Владимирова-Аладжова. За една пета от стоте. - Известия на Исторически музей - Шумен, 12, 2004, 299-304.

Д. Владимирова-Аладжова. Провинциите Крайбрежна Дакия и Мизия Втора в светлината на монетните находки от V в. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 83-95.

Д. Гергова. Петнадесет съкровища от българските земи. - Паметници, реставрация, музеи, 2004, 4, 45-49.

Д. Гергова. Свещарската гробница. - Детайли, 2004, 3, 16-19.

Д. Гергова. Свещарските гробници-близнаци и тракийският път към безсмъртието - реалности и проекти за бъдещето. - Детайли, 2004, 4, 86-91.

Д. Гергова. Тронът и седящият покойник. Средиземноморски успоредици. (Към генезиса и разпространението на един аспект на тракийската погребална обредност.). - В: Т. Леков (съст.). Академични четения в чест на проф. З. Гочева (Нов Български университет. Годишник на Департамент Средиземноморски и източни изследвания, 1). София, 2002, 37-41.

Е. Генчева. Римските фибули от България от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е. В. Търново, 2004.

Ж. Аладжов, С. Дончева. Разкопките на обект 40 (комплекс А) във Външния град на Плиска и тяхното значение. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 198-212.

Ж. Аладжов. Два оловни паметника от Велики Преслав. - Преслав, 6, 2004, 180-184.

Ж. Аладжов. Някои размисли за живота в Потаму кастел. - В: Материали от Втората научна конференция на Божура. Бургас, 2004, 115-130.

И. Гацов. Каменна колекция от Ментеше, СЗ Анатолия. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09-04.10.2003. София-Стара Загора, 2004, 94-99.

И. Сотиров. Монетосеченето на цар Мичо (Миче) - „Симеона цара“ и събитията в България през 1256 - 1263 г. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 121-140.

Й. Алексиев. „Трупане на благодат“ и сакрална защита на столичния Търнов. - В: 100 години музейно дело в Карловско. 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале“. Юбилейна конференция с международно участие. Сборник с доклади. Пловдив, 2004, 84-94.

Й. Алексиев. Доктор Васил Берон и неговата книга „Археологически и исторически изследвания“. - В: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004, 345-352.

Й. Алексиев. Средновековно селище при с. Хотница, Великотърновско. - В: Юбилеен сборник „Средновековно Търново. Археологически проучвания“. В. Търново, 2004, 35-92.

Й. Гатев. Археологически разкопки на късноантичен некропол на нос Чиракман край Каварна (античното Бизоне) през 2002 г. Проучвания на късноантичен некропол от IV-VI в. - Минало, 2004, 2, 9-13

К. Дочев. Византийски монети на Палеолозите с индиктни дати от XIII и XIV в., намерени във В. Търново. - Известия на Регионален исторически музей - В. Търново, 20, 2004, 166-175.

К. Дочев. Монетите от манастира Великата лавра „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. - В: Юбилеен сборник „Средновековно Търново. Археологически проучвания“. В. Търново, 2004, 144-198.

К. Дочев. Пари и видове плащания в описанието на миноритския монах Вилхем де Рубрик за пътешествието му до монголските ханове през 1253-1255 г. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 115-128.

К. Карадимитрова, П. Илиева. Колекция от частни печати от фонда на АИМ-БАН. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2004, 209-224.

К. Меламед. Пета международна конференция по прабългарска археология и история. Варна, 22-24 април 2004. - Археология, 2004, 1-2, 123-125.

К. Тотев, П. Георгиев. Допълнение. - В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 4. Т-Я. София, 2003, 644-647.

К. Тотев. Byzantinischer Kunsthandwerksimport in Tarnovgrad am Beispiel einer Elfenbeinschnitzerei der „Koimesis“. - Трудове на катедрите по история и богословие - Шуменски университет, 6, 2004, 128-134.

К. Тотев. Бронзовы процессиональный крест из Пловдива. - Byzantinoslavica, 62, 2004, 95-102.

К. Тотев. Византийски процесийни кръстове с изображения на светци лечители. - Трудове на катедрите по история и богословие - Шуменски университет, 5, 2004, 217-230.

К. Тотев. Двустранна оловна иконка с Богородица Кикоитиса и разцъфнал кръст от Преслав. - Преслав, 6, 2004, 167-179.

К. Тотев. За иконографията и надписите върху два патриаршески печата от Второто българско царство. - В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Varnensis, 2). Варна, 2004, 348-356.

К. Тотев. Иконографията на св. Георги Драконоборец според една група паметници на византийското приложно изкуство. - Сборник в чест на проф. д-р А. Давидов. В. Търново, 2004, 571-579 (в съавторство с Д. Косева).

К. Тотев. Още веднъж за процесийния кръст от Суворово. - Известия на Народния музей - Варна, 36-37 (51-52), 2000-2001, 215-219.

К. Тотев. Стенописният календар от царската църква „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. - В: Юбилеен сборник „Средновековно Търново. Археологически проучвания“. В. Търново, 2004, 199-245.

Л. Перничева. Мъжка портретна скулптура от Българчево, Благоевградско. - Археологичеси вести, 2004, 6.

Л. Перничева. Халколитни антропоморфни фигури от селищна могила Кирилово, Старозагорско. - В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09-04.10.2003. София-Стара Загора, 2004, 455-467.

М. Ваклинова. Филипополските гривни. - In: Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgi Bakalov. София, 2004, 373-382.

М. Ваклинова. И. Щерева, С. Горянова, М. Манолова-Войкова, П. Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. - Археология, 2003, 4, 30-40.

М. Даскалов, Б. Думанов. Метални предмети от периода VI-VII в. във фонда на ИМ -Хасково. - Известия на Исторически музей - Хасково, 2, 2004, 193-206.

М. Даскалов. Калъпи за метални накити и колански украси (VI-VII в.) от Южна България. - Археология, 2004, 1-2, 91-96.

М. Даскалов. Принос към историята на Сердика, околностите и района на Горна Струма през втората половина на VI - началото на VII в. - Известия на Исторически музей - Кюстендил, 9, 2003, 287-296.

М. Даскалов. Хуните на юг от Долния Дунав. - В: Прабългарите и техните съседи през V-X век. Каталог на изложба. Варна. 2004, 5-8.

М. Долмова-Лукановска. Към въпроса за ранновизантийския град на хълма Царевец. - В: Юбилеен сборник „Средновековно Търново. Археологически проучвания“. В. Търново, 2004, 7-31.

М. Долмова-Лукановска. Пръстените печати като белег за съсловна принадлежност. - Известия на Регионален исторически музей - В. Търново, 20, 2004, 176-185.

М. Долмова-Лукановска. Църковната живопис на Трапезица. - В: България и Европа - традиции и съвременност. В. Търново, 2004, 89-95.

М. Манов. Ямфорина или Форунна? Опит за проблематизация и локализация. - Археология, 2004, 1-2, 107-112.

М. Робов. Анахоретски килии в устройството на средновековния Килифаревски манастир. - В: Сборник в чест на проф. Георги Данчев. В. Търново, 2004, 522-529.

М. Робов. Килифаревский монастырь Феодосия Тырновского - исихасткий и книжный центр середины XIV века (проблемы локализации и устроения). - В: Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции, 2. Киев-Судак, 2004, 170-174.

М. Робов. Производствени комплекси за строителна и битова керамика от предстоличния период на Търново. - В: Юбилеен сборник „Средновековно Търново. Археологически проучвания“. В. Търново, 2004, 93-117.

М. Робов. Тодор Николов като проучвател на църквата „Св. Димитър“. - Известия на Регионален исторически музей - В. Търново, 20, 2004, 55-62.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Античният и средновековен град Перперикон. - Родопи, 1, 2004, 61-71.

Н. Овчаров, Д. Стоименов. Архивите на стратегията Преслав и областния център Перперикон - сравнителен анализ по сфрагистични данни. - Преслав, 6, 2004, 339-343.

Н. Овчаров, Д. Стоименов. Новооткрити византийски епископски моливдовули от Перперикон. - In: Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 307-321.

Н. Овчаров. Български съкровища, намиращи се зад днешните държавни граници. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 344-352.

Н. Овчаров. Важни обекти, намиращи се зад днешните държавни граници. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 316-330.

Н. Овчаров. Въоръжението на средновековните българи. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 336-342.

Н. Овчаров. Епиграфски паметници. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 352-359.

Н. Овчаров. Занаяти. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 333-336.

Н. Овчаров. Погребални обреди. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 302-303.

Н. Овчаров. Средновековната керамика. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 330-333.

Н. Овчаров. Средновековното българско изкуство. - В: Подбрани извори за българската история, 2. Българските държави и българите през Средновековието. София, 2004, 342-344.

Н. Сираков. Кремъчен ансамбъл от кромлеха при с. Долни Главанак. - Известия на Исторически музей - Хасково, 2, 2003, 141-147.

П. Илиева, К. Карадимитрова. Колекция от частни печати от фонда на АИМ-БАН. - Нумизматика и епиграфика, 2, 2004, 209-224.

П. Илиева. Сто тридесет и пет години Българска академия на науките и археологическото наследство. - Наука, 2004, 12.

П. Георгиев, Е. Иванова. Латинският надпис от Велики Преслав. - Преславска книжовна школа, 7, 2004, 385-397, 399-411.

П. Георгиев, Я. Димитров. Разкопки при базиликата Гебе клисе“ през 1995 г. - Преслав, 6, 2004, 76-90.

П. Георгиев. „Веригава“ и „Чика“. Езикови и културно-исторически паралели. - Трудове на катедрите по история и богословие - Шуменски университет, 6 (В памет на Пею Димитров), 2004, 155-170.

П. Георгиев. Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII-XIV в. - Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 161-170.

П. Георгиев. Българската култура след покръстването. - В: Българите и техните съседи през V-VII в. Каталог на изложба. Варна, 2004, 19-22.

П. Георгиев. Българските племенни имена и соционимът уногундури. - In: Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 693-708.

П. Георгиев. За монетната циркулация в българската столица VII-IX в. - В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Varnensis, 2). Варна, 2004, 223-229.

П. Георгиев. Към семантиката на датировката „етх бехти“. - Старобългаристика, 2004, 2, 20-33.

П. Георгиев. Матрицата за хризовули от Опака и въстанието на Асеневци. - В: Попово в миналото, 4, 2004, 87-97.

П. Георгиев. Моливдовулът от Смядово като исторически източник. - Трудове на катедрите по история и богословие - Шуменски университет, 6, 2004, 108-116.

П. Георгиев. Новое направление в чтении рунических текстов клада из Надь-сент-Миклоша. - Byzantinoslavica, 62, 2004, 289-298.

П. Георгиев. Разкопки южно от Големия басейн в Плиска. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 24-60.

П. Георгиев. Теодориада - Юстинияновият „град“ при Одесос и мястото на българското заселване през 680 г. - В: Образ и слово. Сборник в чест на проф. Аксиния Джурова (Studia Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia, 3). София, 2004, 103-120.

П. Георгиев. Тридесет години Филиал на АИМ в Шумен. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 7-13.

П. Георгиев. Фанагурис-Томитурукан и „Велика България“. - В: Россия-Крым-Балканы: диалог культуры. Научные доклады. Екатеринбург, 2004, 83-87.

П. Георгиев. Църквите в Тузлалъка - анализ на данните. - Преслав, 6, 2004, 107-125.

П. Георгиев. Шуменската плочка: Адам от Сътворението. - Златоструй, 8, 2004, 35-41.

Р. Василев. Керамика от X век от Голямото кале край град Завет, Исперихско и Велики Преслав - Преслав, 6, 2004, 281-290.

Р. Рашев, С. Бонев, Н. Русев. Селище около езическия храм при Румска река в Преслав. - Преслав, 6, 2004, 7-17.

Р. Рашев. Прабългарите през V - VII век. Второ допълнено издание. София, 2004.

Р. Рашев. 30 години сборник „Плиска-Преслав“. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 14-19.

Р. Рашев. Бронзови фигурки на коне от музея в Попово. - В: Попово в миналото, 4, 2004, 78-81.

Р. Рашев. Византийците в България до покръстването. - In: Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 151-162.

Р. Рашев. За една група бронзови фигурки. - Археология, 2003, 4, 54-58.

Р. Рашев. Керамични съдове от подземния ходник на Крумовия дворец в Плиска. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 61-100.

Р. Рашев. Още нещо за „Преславската цивилизация“. - Преслав, 6, 2004, 245-254.

Р. Рашев. Цар Симеон - „нов Мойсей“ или „нов Давид“? - Преславска книжовна школа, 7, 2004, 366-376.

С. Иванов. Градеж на преславските базилики. - Преслав, 6, 2004, 156-166.

С. Иванов. Наблюдения върху строителните особености на каменната крепост в Плиска. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 212-228.

С. Иванов. Строителни похвати в преславските крепостни стени (IX-X век). - Преславска книжовна школа, 7, 2004, 451-461.

С. Петрова. В. Лилчиќ. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот, 1-2. Скопје, 2001-2002. - Археология, 2004, 1-2, 113-118 (рецензия).

С. Станилов, Р. Рашев. Проучвания в Дворцовия център и на тайните ходници в Плиска през 2003 г. - Археология, 2003, 4, 64-65.

С. Станилов. Лидер на прабългарската археология. Рашо Рашев на 60 години. - Археология, 2003, 4, 65-68.

С. Станилов. Принос към проучването на преславската рисувана керамика. - Преслав, 6, 2004, 184-195.

С. Станилов. Славяните на юг от Долния Дунав. - В: Българите и техните съседи през V-VII в. Каталог на изложба. Варна, 2004, 9-11.

С. Станилов. Средновековни стремена от Врачанско. - In: Civitas divino-humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004, 151-158.

С. Торбатов. Неизвестно тракийско скално светилище в Южна Добруджа. - Археология, 2004, 1-2, 77-82.

С. Бонев, Р. Рашев. Селище около езическия храм пре Румска река в Преслав-Преслав, 6, 2004, 7-17.

С. Бонев. Византийска белоглинена керамика в Преслав и Херсонес. - Епископ-Константинови четения, 8, 2004, 372-380.

С. Бонев. Предварително съобщение за нов архитектурен паметник в Преславския дворец. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 418-425.

С. Бонев. Творби на металопластиката със светци от Преслав. - Преславска книжовна школа, 7, 2004, 418-425.

Т. Балабанов. Непознатият Йордан Господинов. - Преслав, 6, 2004, 360-381.

Т. Балабанов. Нови проучвания в Аула на хан Омуртаг. - Известия на Исторически музей - Шумен, 12, 2004, 124-138.

Т. Балабанов. Селище в югазападната част на Външния град на Плиска.- Плиска-Преслав, 10, 101-168.

Т. Михайлова. „Административната“ сграда в Преслав през вековете. - Известия на Исторически музей - Шумен, 12, 2004, 114-123.

Т. Михайлова. „Административната“ сграда в Преслав през IX в. - Преслав, 6, 2004, 40-56.

Т. Михайлова. За благоустройството на района около „Административната“ сграда в Преслав. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 252-282.

Х. Попов. Археометалургия на желязната епоха в България - състояние и перспективи на проучванията. - Археология, 2004, 1-2, 33-41.

Х. Прешленов. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (ed.). Ancient Greek Colonies in Black Sea, 1-2. Thessaloniki, 2003. - Известия на музеите от Югоизточна България, 20, 2003, 222-223 (рецензия).

Х. Прешленов. Западнопонтийските градове при династията на Антонините: административна интеграция. - В: Т. Леков (съст.). Академични четения в чест на проф. З. Гочева (Нов Български университет. Годишник на Департамент „Средиземноморски и източни изследвания“, 1). София, 2002, 116-119.

Я. Димитров, С. Иванов. За една интересна находка от ранносредновековния комплекс „Кирика“ край с. Калугерица, Шуменско. - Трудове на катедрите по история и богословие - Шуменски университет, 6, 2004, 179-183.

Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977 - 1980, 1983 г.) в Плиска. - Плиска-Преслав, 10, 2004, 169 - 197.

Я. Бояджиев. Вкопани жилища от късния неолит в Тракия. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора 30.09-04.10.2003. София-Стара Загора, 2004, 203-214.

Я. Бояджиев. По въпроса за местоположението на детските гробове през неолита и халколита. - В: В. Славчев (ред.). Изследвания в чест на ст.н.с. I ст. д.и.н. Хенриета Тодорова (Добруджа, 21). Варна, 2004, 48-62.

Я. Бояджиев. Система за кодиране на скелети от археологически разкопки. - Археология, 2004, 1-2, 25-32.

Я. Димитров. Лидер на прабългарската археология. Рашо Рашев на 60 години. - Археология, 2003, 4, 65-68.

A. Bozkova. „Metal- und Tongefäße: typologische Parallelen aus Thrakien“. - In: Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 245-250.

A. Gotzev. Thracian Cult Places in West Rhodopes mountain during Ist millennium BC. Some aspects of their surveys. - In: Art and Culture with no limits. Blagoevgrad, 2004, 15-25.

B. Gaydarska, J. Chapman, I. Angelova, M. Gurova, R. Kostov, S. Yanev. Breaking, making and trading: the Omurtag Eneolithic *Spondylus* hoard. - Archaeologica Bulgarica, 2004, 2, 11-35.

C. Popov. Zur Frage der Siedlungskontinuität bei den Stadtzentren in Thrakien und Illyrien während der Eisenzeit. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 1, 33-41.

D. Agre. Keramik vom Typ Basarabi südlich vom Balkangebirge. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 213-219.

D. Boteva, B. Bo kova. H. Komnick. Die Münzprägung von Nicopolis ad Mestum. Berlin 2003. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 2, 105-110 (рецензия).

D. Vladimirova-Aladjova. Münzen aus der Festung von Sumen. - In: V. Nikolov u. K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 267-271.

E. Genčeva. M. Kazanski. Qal'at Sem'an. Volume IV: Fascicule 3: Les objets metalliques (Avec la colaboration de P.-M. Blanc, St. Boulogne, J.-P. Sodini, V. Soupault-Becquelin). Beyrouth, 2003. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 3, 85-88 (рецензия).

G. Kabakchieva. Bibliographie der RCRF für Bulgarien für 2003 - In: Bibliographie der RCRF für 2003, 15-16.

G. Kabakchieva. Bibliographie der RCRF für Russland für 2003 - In: Bibliographie der RCRF fьr 2003, 50-51.

G. Kitov. A Thracian Cult Complex near Starosel. - In: Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, 2. BAR. International Series, 1139, 2003, 505-518.

G. Kitov. Domed Tombs, symbolical Graves and sacred Gifts in the Thracian Tumuli near the village of Ravnogor in the Rhodopes Mountains. II. Catalogue. - Анали, 2003, 1, 11-28.

G. Kitov. Hugel, Graber, Tempel. - In: Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Bonn, 2004, 239-265.

H. Popov. Gesetzmäßigkeiten in der Konzentration und Besiedlung der Zentralorte in Alt-Thrakien während der Jüngeren Eisenzeit. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 231-236.

H. Preshlenov. Die Proxenie in den hellenistischen

Städten an der Bulgarischen Schwarzmeerküste. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift frиr Jan Lichardus. Sofia, 2004, 261-266.

H. Preshlenov. Limes, Markt, Geldumlauf: Westpontische Münzen in Moesia Inferior in den 40er Jahren des III Jhds. - Novensia, 15, 2004, 157-171.

I. Aslanis, Y. Boyadziev. Fleischdeponierung in der chalkolithischen Siedlung von Yunatsite. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov, P. Kalchev (eds). Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, 30.09 - 04.10.2003. Sofia-Stara Zagora, 2004, 370-378.

I. Gatsov. Über manche Charakteristiken der neolithischen Steinensembles in Thrakien. - In: V. Nikolov u. K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 69-73.

I. Stereva. L Doncheva-Petkova, L Ninov V. Parushev: Odartsi - a Settlement from the First Bulgarian Kingdom.I. Sofia 1999. - Arhaeologia Bulgarica, 2004, 3, 89-90 (рецензия).

K. Bгиarov. Intramural Burials in Southeast European And West Anatolian Neolithic: Chronology and Distribution. - In: V. Slavchev (Hrsg.). Festschrift für Prof. Dr. habil. Henrieta Todorova (Dobrudja, 21). Varna, 2004, 37-47.

K. Bгиvarov. Neolithische Bestattungen aus Westbulgarien. - In: V. Nikolov u. K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 43-52.

K. Bгиvarov. The Birth-Giving Pot: Neolithic jar burials in southeast Europe. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov, P. Kalchev (eds). Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, 30.09 - 04.10.2003. Sofia - Stara Zagora, 2004, 146-160.

K. Panajotova, R. Mikov, M. Hristov. Ein Komplex aus der Bronzezeit bei Dorf Jasdač, Bez. Čirpan (vorläufiger Bericht). - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 191-196.

L. Doncheva-Petkova. Slavische urnen in einer spätantiken Grabstätte bei der Stadt Pernik. - Zbornik na počest Dariny BIalekovej. Nitra, 2004, 69-74.

L. Ognenova-Marinova, H. Preshlenov. Past and Future of the Underwater Archaeological Research in Nesebar, Bulgaria. - In: F. Maniscalco (ed.). Mediterraneum. Protection of Cultural and Environmental Heritages, 3. Protection of Underwater Cultural Heritages. Napoli, 2004, 263-269.

L. Perniceva. Anthropozoomorphe Figurinen aus dem spaten Neolithikum in Sudwestbulgarien. - In: V. Nikolov u. K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 59-69.

L. Vagalinski. New Epigraphical Data on Auxilia in Moesia inferior during 1st Century AD. - Novensia, 15, 2004, 39-45.

M. Gurova. Die Feuerstenartefakte im kontext der diagnostischen Funde. - In: V. Nikolov u. K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 181-189.

M. Gurova. Evolution and Retardation: Flint Assemblages from Tell Karanovo. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov, P. Kalchev (eds). Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, 30.09 - 04.10.2003. Sofia - Stara Zagora, 2004, 239-253.

M. Gurova. Outils agricoles des assemblages néolithiques en silex de la Bulgarie - un contexte plus large. - In: Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liege, Belgium, 2-8 September 2001 (BAR International Series 1303). Oxford, 2004, 37-51.

M. Tonkova. Grubenheiligtumer und das Problem des menschlichen Opfers in Thrakien. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 237-244.

M. Kovacheva, M. Georgiev, N. Tonkov, I. Katevski, S. Simeonov. Geophysics and cultural heritage. - Fourth National Geophysical Conference. Books of Abstracts. Sofia, 2004, 31-43.

M. Vaklinova. Gold Seal of Czar Constantin Assen. - In: H. C. Evans (ed.). Byzantium. Faith and Power (1261-1557). New-York, 2004, 36.

M. Vaklinova. Lead Seal of Patriarch Vissarion. - In: H. C. Evans (ed.). Byzantium. Faith and Power (1261-1557). New-York, 2004, 37.

M. Vaklinova. Musaic Icon with the Virgin Hodegetria. - In: H. C. Evans (ed.). Byzantium. Faith and Power (1261-1557). New-York, 2004, 215-216.

M. Vaklinova. Two-Sided Icon with the Virgin Kataphige and Vision. - In: H. C. Evans (ed.). Byzantium. Faith and Power (1261-1557). New-York, 2004, 198-199.

N. Sirakov, S. Ivanova, S. Sirakova, avec la collaboration de I. Dimitrova, N. Djabarska, I. Kroumov, S. Taneva, T. Tsanova. Les industries lithiques. - In: J. L. Guadelli, N. Sirakov (eds). Projet de recherche conjoint, Rapport annuele 2004. Universite Bordeaux, 1, 2004, 148-240.

N. Spassov, T. Stoytchev. The Dromedary Domestication Problem: 3000 BC Rock Art Evidence for the Existence of Wild One-Humped Camel in Central Arabia. - Historia naturalis bulgarica, 16, 2004, 151-158.

N. Spassov, T. Stoytchev. The Existence of Cave Hyaena (Crocuta spelaea) in the Upper Palaeolithic Rock Art. - Historia naturalis bulgarica, 16, 2004, 159-166.

P. Ilieva. A magic summer for the Bulgarian arhaeology, in Tourism and recreation, special edition for WTM - London, 2004.

P. Ilieva. Articles of applied bronze plastic arts. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 1.

P. Valev. Mathematical and astronomical study of a Roman sundial from Kabyle. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 3, 55-62.

R. Ivanov, L. Mulvin. Late Roman Villas in the Danube-

Balkan region. - BAR, Int. Ser. 1064, Oxford 2002. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 2, 111-112 (рецензия).

R. Milceva. Umgearbeitetes roemisches Bildnis eines Mannes. - Archaeologia Bulgarica, 2004, 1, 25-28.

T. Tsonev, E. Montagnari-Kokelj, C. Piano. Efficiency of chipped-stone techniques: an analytical model based on GIS data. - In: K. Aussere, W. Borner, M. Goriany, L. Karlhuber-Vockl (eds.). Enter the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 31st Conference, Vienna, April 2003 (BAR International Series 1227). Oxford, 2004, 250-255.

T. Tsonev. Adaptation strategies and raw material supply networks of the Evolved Gravettian in Central and Southeastern Europe on the example of Temnata cave (Bulgaria), Willendorf II (Austria) and La Cala (Italy). - In: J. Svoboda, L. Sedlackova (eds.). Proceedings of the Mikulov conference, 20-12 November 2002. The Dolni Vestonice Studies, 11 (Institute of Archaeology, ASCR. Brno), 2004, 243-252.

T. Tsonev. Long blades in the context of east Balkan and Anatolian early complex sedentary societies. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov, P. Kalchev (eds). Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, 30.09 - 04.10.2003. Sofia - Stara Zagora, 2004, 254-259.

T. Tsonev. Long Blades/Superblades in Anatolian and East Balkan Neolithic Contexts. - In: Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liege, Belgium, 2-8 September 2001 (BAR International Series 1303). Oxford, 2004, 17-23.

T. Tsonev. Technological complexity and symbolism of risk-avoidance hunting strategies and of bone ornamentation in the Upper Palaeolithic in the Blakans. - In: M. Otte (ed.). Actes du Colloque international de Liege (10-11 desembre 2003) (ERAUL 106). Liege, 2004, 81-88.

V. Nikolov. Neolithische zweigeschossige Häuser in Thrakien. - Praehistorische Zeitschrift, 79, 2004, 231-243.

V. Nikolov. Über dem Denotat der Kulttischchen. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 33-42.

V. Petrova. Über den chronologischen Platz der Schicht Karanovo VI aus Drama-Merd umekja in der Kulturschicht von Tell Karanovo. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 87-92.

Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ι. Ασλάης, I. Vajsov, M. Βάλλα. Νεολιθικός οικισμός Προμαχώνος-Topolnica 2002-2003. - ΑΕΜΘ, 17, 2004.

Y. Boyadziev. Über die frühesten symbolischen Besttatungen. - In: V. Nikolov, K. Bгиvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 73-78.

Катедрата по археология във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“

И. Дончева. Култът към Деметрапо Западнопотийското крайбрежие. IX Понтийски четения „Черно море между изтока и запада. Река Дунав мост между народи и култури“. Варна, 2004, 277-285.

И. Дончева. Ролята на крепостите в култовата практика на населението от района на Попово. - В: Попово в миналото, 4. Култура и религия. Разград, 2004, 23-33.

К. Попконстантинов. Писмото на Авгар до Иисус Христос във византийско-славянския свят според пеметниците от Филипи, Генуа и България. В: Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов. Център за изследване на българите Тангра. ТанНакРа ИК. София, 2004, 405-417.

К. Попконстантинов. Равненският манастир „Св. Богородица: осветен или обновен в 889г.? - В: Образ и слово. Сборник в чест на проф. А. Джурова. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2004, 369-381.

К. Попконстантинов. Кирилицата и глаголицата срещу дявола, или още един амулет от X в. - Paleobulgarica, 4, 2004, 69-76.

Р. Костова. Имало ли е манастири-ергастерии в България през X век? - В: Ц. Степанов, В. Вачкова (ред.). Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов. Център за изследване на българите Тангра. ТанНакРа ИК. София, 2004, 457-471.

Р. Костова. Манастирската болница в местността Аврадака, Преслав в светлината на византийските типици. - В: Преслав, 6, 2004, 126-143.

Р. Костова. Монасите в българското средновековно общество през IX-X в.: опит за портрет по писмени и археологически данни. - В: Studia Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia, 7, 2004.

Р. Костова. Образ и слово. Сборник в чест на проф. А. Джурова. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2004, 133-145.

С. Чохаджиев. Трипръсти антропоморфни изображения: поява и разпространение. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора, 30.09. - 04.10.2003 г., София-Ст. Загора, 2004, 408-420.

Т. Овчаров. Българските манастири XII-XVII в., В. Търново, 2004.

Т. Овчаров. Археологическа характеристика на Второто българско царство. Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2004.

Събрал и подготвил за печат:
Сергей Торбатов

Публикувани през 2004 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2004

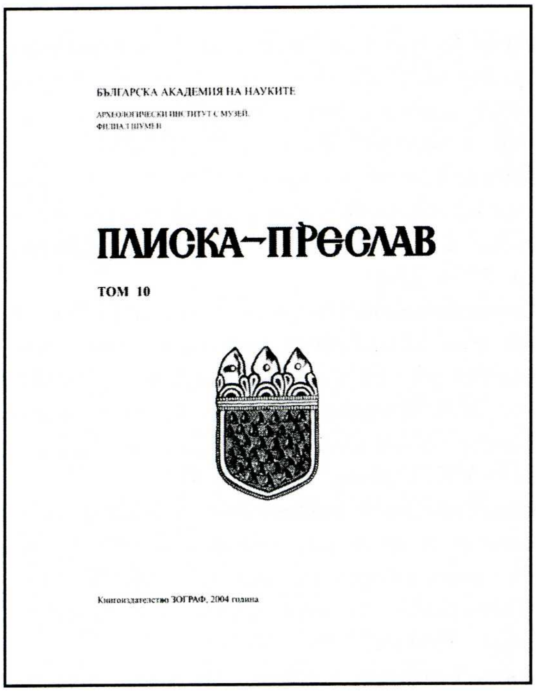

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ,
ФИЛИАЛ ШУМЕН

ПЛИСКА-ПРЕСЛАВ

ТОМ 10

Книгоиздателство ЗОГРАФ, 2004 година

Плиска-Преслав, 10, 2004.
Pliska-Preslav, 10, 2004.

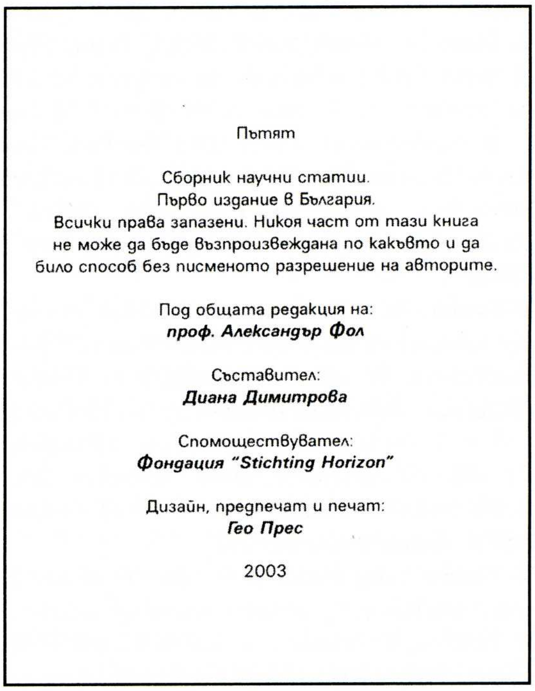

Пътят

Сборник научни статии.
Първо издание в България.
Всички права запазени. Никоя част от тази книга
не може да бъде възпроизвеждана по какъвто и да
било способ без писменото разрешение на авторите.

Под общата редакция на:
проф. Александър Фол

Съставител:
Диана Димитрова

Спомоществувател:
Фондация "Stichting Horizon"

Дизайн, предпечат и печат:
Гео Прес

2003

Пътят. Сборник научни статии. София, 2003.
The Road. Collection of scientific papers.
Sofia, 2003.

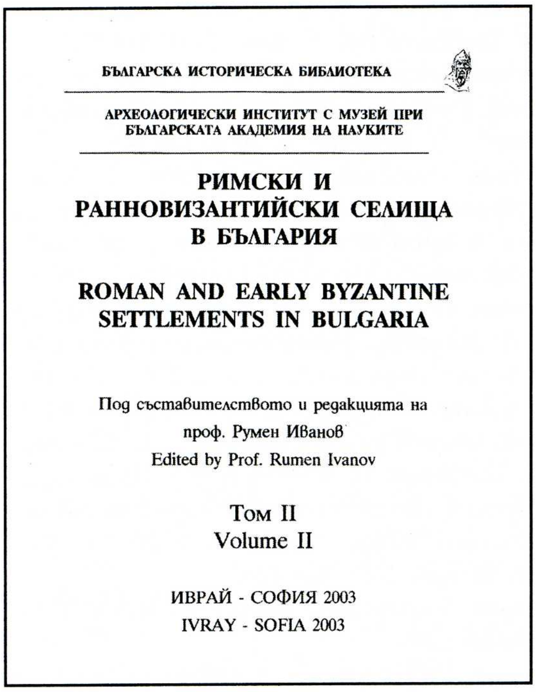

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ ПРИ
БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РИМСКИ И
РАННОВИЗАНТИЙСКИ СЕЛИЩА
В БЪЛГАРИЯ

ROMAN AND EARLY BYZANTINE
SETTLEMENTS IN BULGARIA

Под съставителството и редакцията на
проф. Румен Иванов
Edited by Prof. Rumen Ivanov

Том II
Volume II

ИВРАЙ - СОФИЯ 2003
IVRAY - SOFIA 2003

Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003.
Roman and early byzantine setlements in Bulgaria, 2. Sofia, 2003.

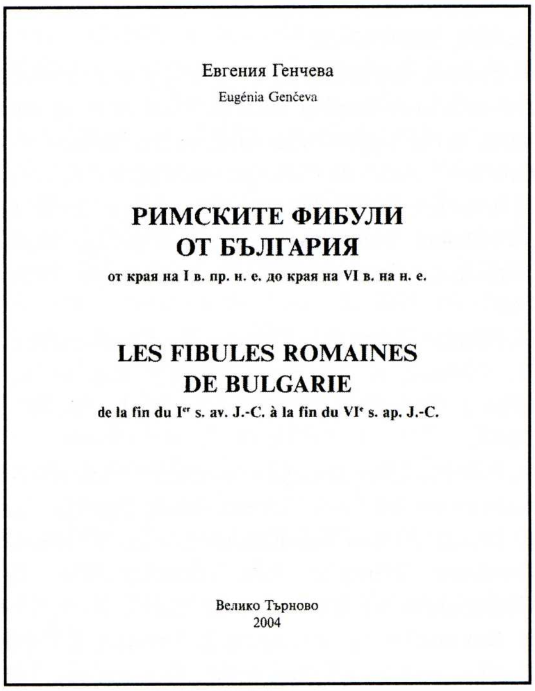

Евгения Генчева
Eugénia Genčeva

РИМСКИТЕ ФИБУЛИ
ОТ БЪЛГАРИЯ
от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е.

LES FIBULES ROMAINES
DE BULGARIE
de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIe s. ap. J.-C.

Велико Търново
2004

Евгения Генчева. Римските фибули от България от края на I в. преди н.е. до края на VI в. на н.е. Велико Търново, 2004.
Evgenia Genceva. The Roman fibulas from Bulgaria from the end of the 1st till the end of the 6th century. Veliko Tarnovo, 2004.

Публикувани през 2004 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2004

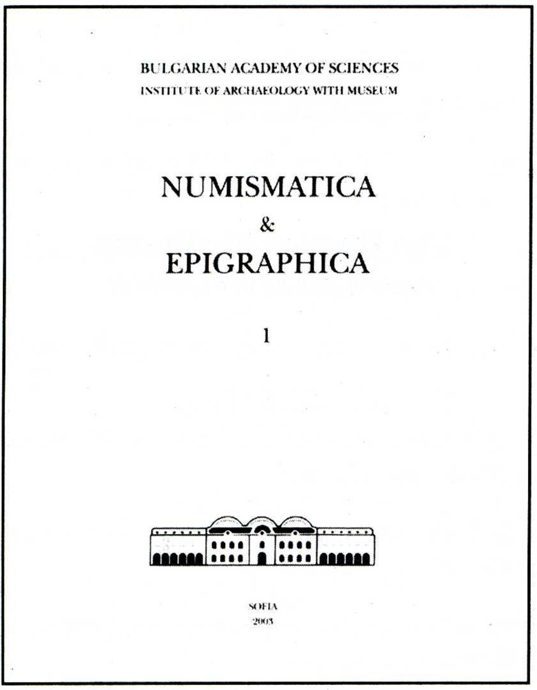

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM

NUMISMATICA
&
EPIGRAPHICA

1

SOFIA
2003

Нумизматика, и епиграфика, 1, 2003.
Numismatika and epigrafica, 1, 2003.

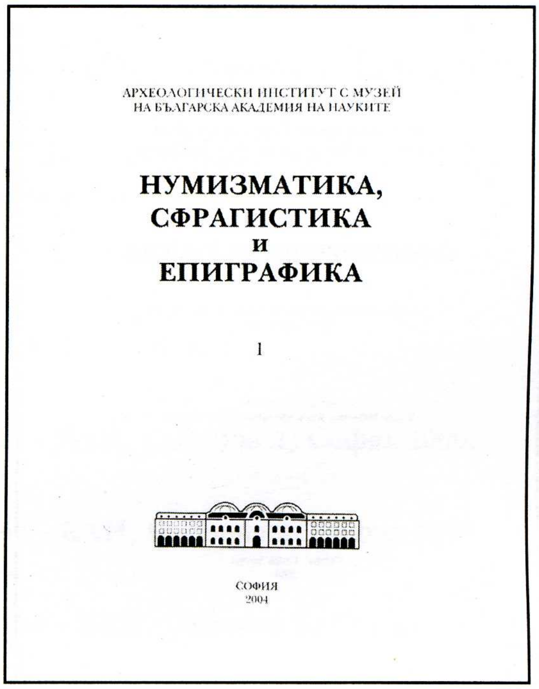

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
НА БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

НУМИЗМАТИКА,
СФРАГИСТИКА
И
ЕПИГРАФИКА

1

СОФИЯ
2004

Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2003.
Numismatika, sphragistica and epigrafica, 1, 2003.

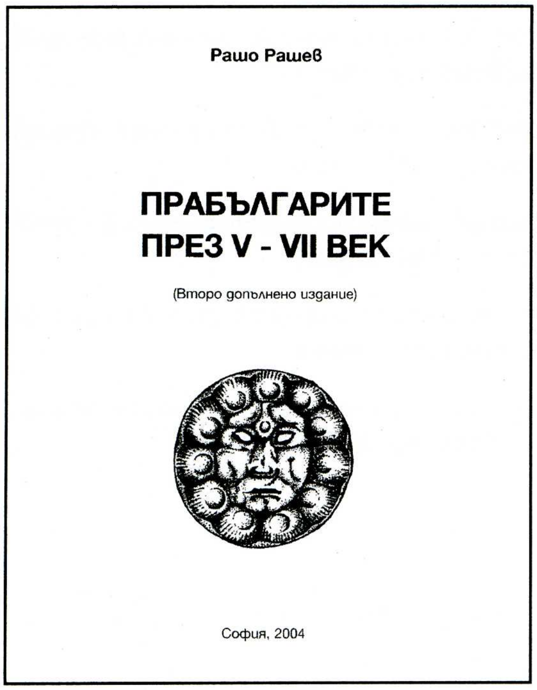

Рашо Рашев

ПРАБЪЛГАРИТЕ
ПРЕЗ V - VII ВЕК

(Второ допълнено издание)

София, 2004

Рашо Рашев. Прабългарите през V-VII в. София, 2004.
Rasho Rashev. The Protobulgarians in the 5th-7th century. Sofia, 2004.

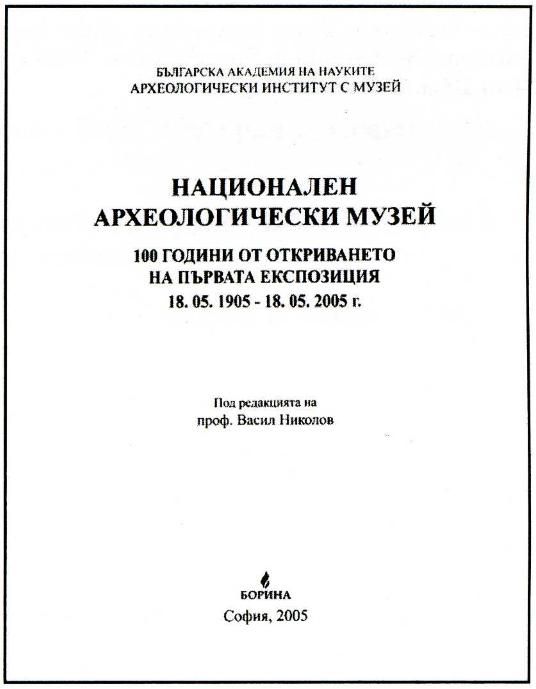

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

НАЦИОНАЛЕН
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ
100 ГОДИНИ ОТ ОТКРИВАНЕТО
НА ПЪРВАТА ЕКСПОЗИЦИЯ
18. 05. 1905 - 18. 05. 2005 г.

Под редакцията на
проф. Васил Николов

БОРИНА
София, 2005

Васил Николов (ред.). Национален Археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция 18.05.1905-18.05.2005 г.
Vassil Nikolov (ed.). National Museum of Archaeology. 100 years from the first exposition. 18.05.1905 - 18.05. 2005. Sofia, 2005.

Публикувани през 2004 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2004

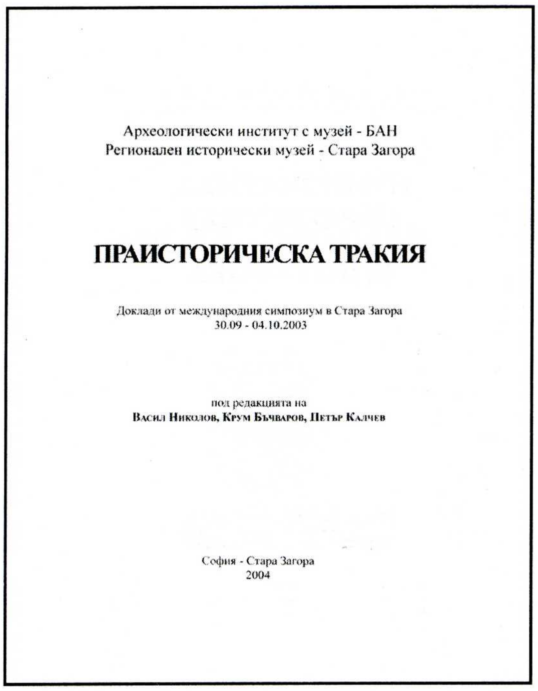

Археологически институт с музей - БАН
Регионален исторически музей - Стара Загора

ПРАИСТОРИЧЕСКА ТРАКИЯ

Доклади от международния симпозиум в Стара Загора
30.09 - 04.10.2003

под редакцията на
Васил Николов, Крум Бъчваров, Петър Калчев

София - Стара Загора
2004

Васил Николов, Крум Бъчваров, Петър Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора, 30.09-04.10.2003. София-Стара Загора, 2004.
Vassil Nikolov, Krum Băčvarov, Petar Kalcev (eds.). Prehistoric Trace. Proceedings of the International Symposium in Stgara Zagora, 30.09 - 04.10.2003. Sofia-Stara Zagora, 2004.

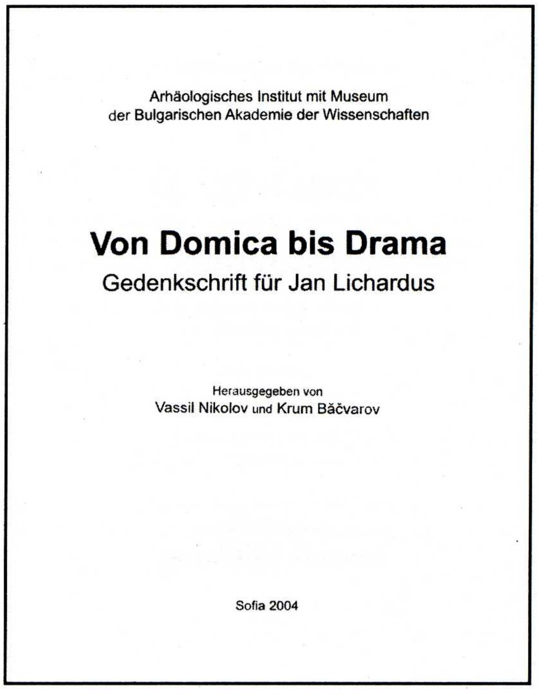

Arhäologisches Institut mit Museum
der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften

Von Domica bis Drama
Gedenkschrift für Jan Lichardus

Herausgegeben von
Vassil Nikolov und Krum Băčvarov

Sofia 2004

Васил Николов, Крум Бъчваров (ред.). От Домица до Драма. В памет на Ян Лихардус. София, 2004.
Vassil Nikolov, Krum Brиvarov (eds.). From Domica to Drama. Paper in memoriam Jan Lichardus. Sofia, 2004.

За контакт с авторите:

Николай Шаранков: СУ „Св. Климент Охридски“, Цариградско шосе , София 1000,
e-mail: nsharankov@yahoo.com

Веселка Кацарова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Марио Иванов: Национален институт за паметниците на културата, Княз Дондуков
16, София 1000, e-mail: slotarm@yahoo.com

Сергей Торбатов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: torbatov@abv.bg

Павел Георгиев: Археологически институт с музей - БАН, Шумен,
e-mail: pavel_g@gbg.bg

Васил Николов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Крум Бъчваров: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Анелия Божкова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aneliabozkova@yahoo.com

Валентин Плетньов: Регионален исторически музей - Варна, Мария Луиза 41,
Варна 9000, e-mail: rim-varna@bulstar.net

Константин Тотев: Археологически институт с музей - БАН, Велико Търново,
e-mail: mrobov@abv.bg

Надежда Ботева: Археологически институт с музей - БАН, Велико Търново,
e-mail: mrobov@abv.bg

Валери Григоров: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: valerig@abv.bg

Дочка Владимирова-Аладжова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2,
София 1000, e-mail: dockaladzhova@mail.bg

Методи Манов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Георги Атанасов: Архиологически институт с музей - БАН, Велико Търново,
e-mail: geoatal@abv.bg

This journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (а, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- В:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photos) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points the top end. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen representations are delivered on a magnetic carrier in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF) format, not less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for schemes. Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) should be used for representations of vector type.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a magnetic carrier, in any WinWord version. File type: .rtf; font: Times New Roman, 12 pt.; page margins: 3.5; space line: 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and marked in color. Only manuscripts in full completion are accepted.

Annual subscription for Arheologia is EUR 33 for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: HVB Biochim Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Sq., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308010009, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Arheologia Journal.